

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

Назаркевич Оксана Богданівна

УДК 338.43.025.2:334.012.23(477)

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ МАЛОГО АГРАРНОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник:
доктор економічних наук, професор
Гринів Лідія Святославівна

ЛЬВІВ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА	
1.1. Сутність малого аграрного підприємництва, його функції та роль в розвитку національної економіки.....	12
1.2. Система державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, її структуризація та функції.....	30
1.3. Організаційно-інституційне забезпечення державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.....	49
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ОЦІНКА ЙОГО СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
2.1. Аналіз стану розвитку в національній економіці України різних форм малого аграрного підприємництва.....	70
2.2. Оцінка ефективності системи державного регулювання малого аграрного підприємництва в Україні (на прикладі малих фермерських господарств).....	97
2.3. Комплексна рейтингова оцінка екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств.....	116
Висновки до розділу 2.....	144
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ	
3.1. Зарубіжний досвід державного регулювання малого аграрного підприємництва та шляхи його імплементації в Україні.....	147
3.2. Концептуальні засади формування адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.....	164
3.3. Перспективні напрями розвитку малого аграрного підприємництва	.184
Висновки до розділу 3.....	197
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	205
ДОДАТКИ.....	241

Актуальність теми. Актуальність теми. Україна має значний потенціал для розвитку аграрного сектора економіки. Однак інтенсифікація виробництва сільськогосподарської продукції без урахування екологічних обмежень, що характерна для великих форм підприємницької діяльності, викликає негативні зміни в екологічних системах агроландшафтів. Водночас сьогодні, понад 40 % сільськогосподарських угідь світу потерпають від зниження природної родючості, що є загрозою для збереження життя на планеті. Ці проблеми неможливо вирішити без активізації малого аграрного підприємництва та формування його сучасної моделі господарювання в країні, що є найбільш наближеною перспективою згідно вимог Саміту Організації Об'єднаних Націй, зокрема з цілей сталого розвитку до 2030 року (Нью-Йорк, 2015).

У більшості країн світу мале аграрне підприємництво забезпечує продовольчу безпеку країни, сталий розвиток сільських територій та сприяє збереженню земельних ресурсів. Проте в Україні суб'єкти малого аграрного підприємництва мають нестачу фінансових, технічних і матеріальних ресурсів для свого розвитку. Така несприятлива ситуація, що склалась в аграрному секторі національної економіки, вимагає розроблення якісно нової моделі державного регулювання та створення ефективної системи державної підтримки малого аграрного підприємництва. У зв'язку з цим виникла необхідність дослідження і розв'язання проблем удосконалення системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні. Це зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Дослідженню проблем розвитку малого аграрного підприємництва та визначенню ролі державної аграрної політики у процесах його стимулювання присвячені наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених. Значний внесок у вивчення теоретичних і практичних проблем розвитку підприємництва в Україні серед вітчизняних науковців зробили: О. Ватаманюк, Ю. Губені, С. Злупко, М. Крупка, О. Ковалюк, С. Лобозинська, В. Приймак, О. Стефанишин, А. Хоронжий та інші.

Виникнення і розвиток малих підприємств у сільському господарстві стали предметом дослідження сучасних вітчизняних науковців – С. Антонця, В. Горьового, Т. Гром'як, Б. Данилишина, В. Збараського, І. Кириленка, В. Липчука, Ю. Лупенка, Є. Майовця, М. Маліка, П. Саблука, В. Скоцика, Г. Черевка. Вагомий внесок в обґрунтування моделі екологічно збалансованого землекористування через розвиток ідей школи фізичної економії зробили Л. Гринів, В. Жук, Ф. Моргун, М. Хвесик, О. Ходаківська, В. Шевчук. Інституційні зміни в аграрному секторі, зокрема в системі державного регулювання, висвітлені в працях В. Базилевича, В. Гейця, С. Рогач, Ю. Тараріко, О. Шпикуляка. Перспективні напрями розвитку ефективного державного регулювання малих суб'єктів господарювання в Україні розкрито у наукових працях таких економістів, як П. Гайдуцького, Л. Катан, М. Кропивка, І. Михасюка, Л. Молдаван, О. Скидана, Т. Яворської. Водночас на сьогодні залишились невирішеними проблеми формування ефективної системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри економіки України Львівського національного університету імені Івана Франка за темами: «Державне програмування сталого розвитку національної економіки: теоретичні і прикладні аспекти» (номер державної реєстрації 0108U008917) та «Наукові засади формування стратегій сталого розвитку в Україні» (номер державної реєстрації 0116U001678), у межах яких автором розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності державного регулювання малого аграрного підприємництва в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування напрямів вдосконалення системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва для реалізації цілей сталого розвитку в аграрному секторі національної економіки України.

Для досягнення мети в роботі поставлено такі **завдання**:

- з’ясувати сутність малого аграрного підприємництва, визначити його організаційно-структурні форми функціонування, місце та роль у розвитку сільських територій і, зокрема, в аграрній сфері національної економіки, виходячи з новітніх підходів фізичної економії;
- дослідити структуру системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в умовах реформування сільського господарства відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»;
- розкрити сутність організаційно-інституційного забезпечення державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні;
- здійснити аналіз та порівняльну оцінку ефективності господарювання різних форм розвитку малого аграрного підприємництва в Україні;
- виявити рівень ефективності системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні;
- провести комплексну рейтингову оцінку екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств;
- оцінити зарубіжний досвід державного регулювання малого аграрного підприємництва та шляхи його імплементації в національну економіку України;
- визначити концептуальні засади формування адаптивної моделі державного регулювання малого аграрного підприємництва, виходячи з інтегральної оцінки успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні;
- запропонувати перспективні напрями вдосконалення державного регулювання малого аграрного підприємництва в системі сталого розвитку національної економіки й створення сучасної моделі державного менеджменту, яка б базувалася на врахуванні диференційованих підходів до результатів господарювання суб’єктів малого аграрного підприємництва та їх зонального рейтингу.

Об’єктом дослідження є процеси розвитку малого аграрного підприємництва та система їх державного регулювання в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-методичні та прикладні засади формування ефективної системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва.

Методи дослідження. Для реалізації визначених завдань і досягнення поставленої мети у роботі використано комплекс загальнонаукових методів (індукції, дедукції, аналізу, синтезу, абстрактно-логічний тощо), специфічних економічних методів і фізико-економічних теорій природного капіталу та сталого розвитку екологосоціогосподарських систем (ЕСГС). Особливу увагу приділено SWOT-аналізу – для визначення можливостей та загроз розвитку малого аграрного підприємництва з урахуванням пріоритетних вимог забезпечення євроінтеграції; аналітично-порівняльному підходу до ефективності господарювання різних форм малого аграрного підприємництва в часовому та регіональному аспекті зі застосуванням економетричних методів математичного й статистичного аналізу; дискримінантному аналізу – для визначення інтегральних показників ефективності державного регулювання та успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні; кореляційно-регресійному аналізу – для визначення рівня впливу екологосоціоекономічних факторів на індекс успішності діяльності малих фермерських господарств; методу прогнозування – для здійснення прогнозу надходження кількості молока на переробні підприємства від особистих селянських господарств у 2017 р. та ранжування – для розподілу малих фермерських господарств за ефективністю їх діяльності у регіональному розрізі.

Інформаційною базою дослідження стали законодавчі та нормативно-правові акти України, офіційні матеріали та статистично-аналітична інформація Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, наукові публікації вітчизняних і зарубіжних учених з проблеми дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів визначається сукупністю теоретико-методичних і прикладних положень та рекомендацій щодо підвищення ефективності державного регулювання малого аграрного підприємництва в

Україні. До основних результатів дослідження, які відображають наукову новизну та виносяться на захист дисертації, належать такі:

уперше:

– розроблено науково-методичний підхід до визначення зонального рейтингу діяльності малих фермерських господарств в Україні, що враховує синергетичну екологосоціоекономічну результативність господарювання і є основою для визначення їх інтегрального показника успішності. Це дало змогу обґрунтувати створення якісно нової гнучкої системи адаптивного державного менеджменту розвитку малого аграрного підприємництва, який на відміну від існуючого, що націлений лише на економічні результати, враховує рівень екологічної збалансованості землекористування і соціального розвитку сільських територій;

удосконалено:

– теоретико-методичні засади до визначення впливу ключових факторів на індикатор успішності діяльності малих фермерських господарств з використанням кореляційно-регресійного аналізу та побудови шляхової діаграми. Це дозволило встановити значний вплив розміру підприємства на результативність його діяльності, обґрунтувати переваги кооперативної форми господарювання й запропонувати шляхи стимулювання її активізації та сталого розвитку в Україні;

– методичний інструментарій щодо оцінки ефективності системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні, що передбачає імплементацію показників організаційно-управлінського, економічного, екологічного і соціально-психологічного розвитку в цю систему та характеризує її регуляторний вплив на діяльність малих аграрних підприємств;

– концептуальну модель державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні, яка, на відміну від існуючих, базується на застосуванні диференційованого підходу до регіонального розподілу бюджетних коштів із врахуванням зональних особливостей розвитку малих аграрних підприємств та екологосоціоекономічної ефективності їх діяльності;

набули подальшого розвитку:

– уточнення категоріально-понятійного апарату в системі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, зокрема сутності таких понять як: «мале аграрне підприємництво», «адаптивний державний менеджмент розвитку малого аграрного підприємництва», «механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва», «система державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва», «державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва», що сприяє глибшому дослідженню даної теми;

– структурування системи державного регулювання малого аграрного підприємництва, визначення її основних елементів і місця в інституційному середовищі, що дозволило окреслити якісно нову модель державного регулювання, основні засоби та інструменти, які впливають на розвиток малих аграрних підприємств в Україні. Це дало змогу визначити основний інструментарій для досягнення стратегічних цілей розвитку малого аграрного підприємництва, а також узагальнити теоретичні положення та принципи державного регулювання аграрного сектора;

– організаційно-інституційні підходи до поліпшення регуляторного забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва, зокрема через формування та розвиток платіжного агентства, що сприятиме цільовому й прозорому розподілу коштів, надходженню міжнародної допомоги і доступу його до інформаційних, технічних та кредитних ресурсів;

– пропозиції щодо посилення фінансового забезпечення малих аграрних підприємств через формування якісно нової організаційної структури функціонування сільськогосподарської кооперації та створення системи ефективних механізмів її розвитку, що дасть змогу підвищити ефективність використання екологосоціоекономічного потенціалу сільських територій;

– обґрунтування напрямів розвитку малого аграрного підприємництва в Україні через формування інститутів державно-приватного партнерства та міжнародного співробітництва, що забезпечить збільшення й консолідацію

фінансових ресурсів для стимулювання господарської діяльності у сільських місцевостях України.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в розробці рекомендацій щодо вдосконалення системи державного регулювання розвитку малих аграрних підприємств в національній економіці.

Теоретичні та науково-методичні положення дисертації використовуються у навчальному процесі на економічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка під час викладання дисциплін: «Основи підприємництва», «Національна економіка», «Актуальні проблеми прикладної економіки» (довідка № 2890-В від 23.06.2016).

Практичне значення одержаних результатів дослідження.

Науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення системи державної підтримки малого аграрного підприємництва, яка базується на застосуванні диференційованого підходу до регіонального розподілу бюджетних коштів, спрямованих на підтримку розвитку аграрних підприємств із врахуванням їх зональних особливостей та екологосоціоекономічної ефективності діяльності прийняті до впровадження Департаментом агропромислового розвитку Львівської обласної державної адміністрації при формуванні Комплексної програми підтримки та розвитку агропромислового комплексу Львівської області (довідка № 03-2282 від 20.10.2016 р.).

Викладені в роботі пропозиції впроваджено в діяльності Управління агропромислового розвитку Буської районної державної адміністрації при розробці Програми фінансової підтримки розвитку АПК у Буському районі на 2016-2018 роки (довідка № 23 від 23.06.2016) та Управління агропромислового розвитку Кам'янка-Бузької районної державної адміністрації при формуванні програми «Підтримка розвитку тваринництва у Кам'янка-Бузькому районі на 2015–2017 рр.» (довідка про впровадження № 78 від 27.06.2016).

Пропозиції щодо удосконалення організаційно-економічного механізму виробництва сільськогосподарської продукції малими суб'єктами господарювання згідно вимог Концепції сталого розвитку та організації

сприятливого середовища для розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації використані в практичній діяльності Всеукраїнської громадської організації «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» (довідка про впровадження № Д-22-07-16 від 22.07.2016). Рекомендації по залученні додаткових фінансових ресурсів у господарську діяльність та відкритті нових каналів реалізації сільськогосподарської продукції також впроваджуються в діяльності фермерського господарства «Збіч» (довідка № 4 від 22.05.2016).

Розроблені в дисертаційній роботі підходи та пропозиції, що включають інституційне, організаційно-управлінське й економічне забезпечення розвитку малих фермерських господарств, на основі врахування оцінки їх екологосоціоекономічної ефективності господарювання в регіональному розрізі та сформовану на її базі систему диференційованої підтримки малого аграрного підприємництва використовуються у діяльності Асоціації фермерів та приватних землевласників України у Львівській області при внесенні пропозиції до органів влади з питань розвитку масового фермерського руху на Україні, особливо сімейного фермерства, сприянні організації фермерських господарств на кооперативних засадах із врахуванням євроінтеграційних вимог та відбудові сільської місцевості за рахунок розвитку малого підприємництва (довідка №24 від 20.09.2016).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, висновки та практичні рекомендації, викладені в дисертації, отримано автором особисто. З наукових праць, що вийшли у співавторстві, в дисертаційній роботі використано лише ті ідеї та результати, які становлять особистий внесок автора.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати, викладені в дисертації, доповідалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Студентська молодь і науковий прогрес в АПК» (м. Львів, 22–24 вересня 2010 р.), «Інтеграція науки й виробництва як невід’ємний фактор розвитку АПК України» (м. Ніжин, 08–09 грудня 2010 р.), «Стратегічні орієнтири розвитку економіки України» (м. Львів, 27 лютого 2013 р.), «Актуальні

проблеми економіки та менеджменту: теорія та практика» (м. Київ, 30–31 травня 2013 р.), «Економічне зростання національного господарства» (м. Одеса, 14–15 червня 2013 р.), «Сучасні тенденції в економіці та управлінні; новий погляд» (м. Донецьк, 23–24 серпня 2013 р.), «Органічне виробництво і продовольча безпека» (м. Житомир, квітень 2014 р.), «Актуальні проблеми функціонування господарської системи України» (м. Львів, 16–17 травня 2014 р.), «Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств» (м. Львів, 23–28 травня 2014 р.), «Інноваційний менеджмент збалансованого (сталого) природного агровиробництва» (м. Дніпропетровськ, 23–24 жовтня 2014 р.), «Міжнародне науково-технічне співробітництво: принципи, механізми, ефективність» (м. Київ, 09–10 квітня 2015 р.), «Творчий пошук молоді – курс на ефективність» (м. Хмельницький, 25 лютого 2016 р.), «Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами» (м. Луцьк, 08 грудня 2016 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 29 наукових праць (у т. ч. 24 одноосібних) загальним обсягом 8,02 д. а., серед яких 15 статей (11 статей у наукових фахових виданнях України (з яких 5 статей у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз), 3 статті в інших періодичних виданнях України, 2 статті в іноземному виданні) та 14 публікацій апробаційного характеру.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 319 найменувань і 24 додатки. Основний зміст роботи викладено на 204 сторінках. Робота містить 44 таблиці та 56 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1. Сутність малого аграрного підприємництва, його функції та роль в розвитку національної економіки

Забезпечення продовольчої безпеки надає сільському господарству пріоритетності в системі розвитку серед інших галузей національної економіки. Завдяки значним земельним ресурсам і сприятливим кліматичним умовам можна істотно покращити економічне становище України шляхом підвищення конкурентоспроможності сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому ринках.

В сучасних умовах формування ринкового середовища діяльність малих аграрних підприємств є важливою складовою сільськогосподарського виробництва, оскільки здатна вирішити соціально-економічні проблеми відродження села, забезпечувати продовольчу та екологічну безпеку. Водночас розвиток аграрного підприємництва в Україні, особливо в умовах гострої конкуренції, техніко-технологічних змін виробництва неможливий без ефективного державного регулювання.

Процес дослідження розвитку малого аграрного підприємництва в Україні вимагає, найперше, визначення сутності багатьох категорій, а саме «підприємство», «мале підприємство», «аграрне підприємство», «мале аграрне підприємство», також умови його становлення і розвитку.

Поняття «підприємство» в наукову термінологію було введено англійським вченим Р. Кантільйоном у XVII столітті. Вчений розумів підприємство як економічну функцію особливого роду та підкреслював, що завжди присутній у ньому елемент ризику [20, с. 31–32]. Значний внесок у дослідження даного явища впродовж XVIII-XIX ст. зробили відомі західні економісти А. Сміт, Ж. Б. Сей, Д. Рікардо, П. Самуельсона (табл. 1).

Таблиця 1.1

Окремі підходи до визначення понять підприємство та підприємець

Школи	Представники	Трактування
<i>Класичний період</i>		

Фізіократи	Р. Кантільйон	Підприємництво - діяльність, яка здійснюється в умовах ризику [275, с. 20]
	К. Бодо	Підприємець є відповідальний за ведення діяльності, виконуючи функції планування, організації, контролю та володіння [275, с. 20]
Класична школа	Д. Рікардо	Підприємницька діяльність - один із обов'язкових елементів ефективного господарювання [82, с. 481]
	А. Сміт	Підприємець - власник, який іде на економічний ризик заради реалізації певної комерційної ідеї та отримання прибутку [20, с. 32]
	Ж.-Б.Сей	Підприємець є економічним агентом, який поєднуючи фактори виробництва, організовує людей у межах виробничої одиниці та перерозподіляє ресурси таким способом, щоб прибуток дав найбільший результат [76, с. 157].
<i>Неокласичний період</i>		
Інституціоналізм	П. Самуельсон	Підприємництво - це управлінські і організаційні навички, необхідні для прибуткової виробничої діяльності [82, с. 484]
	Дж. К. Гелбрейт	Підприємництво - чинник конкуренції, який неспроможний впливати на ціну продукції [31, с. 129]
Теорії економічної кон'юнктури	М. Туган-Барановський	Підприємництво сприяє реалізації здібностей людей, а найбільш вправні їх реалізують через кооперативи [269].
	Шумпетер Й.	Підприємець - новатор, який у новий спосіб поєднує ресурси і реалізує власні ідеї на ринку [19, с. 15], а підприємництво – творчість, універсальна функція будь-якої громадської формації, яка не завжди пов'язана з виробництвом і реалізацією власноручно виготовленої продукції; основа економічного зростання, що забезпечує перехід з нижчого рівня на вищий [292].

Джерело: сформовано автором.

У середині ХХ ст. підприємництво розглядається як певна верства суспільства, яка відіграє вагомую роль у формуванні економіки країни. Щодо розкриття суті малого підприємництва, то англійський учений Д. Міль серед переваг дрібного виробництва над великим виділив: нівелювання соціальної несправедливості; убезпечення незалежного виробника від занепаду і переходу до стану найманства; активізація особистої ініціативи виробників [123, с. 245]. Варто погодитися із вченим, що саме в аграрному підприємстві ініціативність є одним із головних чинників успіху. Адже значний вплив конкурентного середовища та зовнішніх чинників вимагають від підприємця мобільності і швидкості у прийнятті та виконанні рішень. Також відомий російський економіст кінця ХІХ ст, теоретик аграрної економіки С. Булгаков наголошував, що рушієм технічного прогресу є малі господарства. Він наводив статистичні дані про

розвиток сільського господарства Німеччини, які свідчать про зростання інтенсивності не у великих, а в малих господарствах [13, с. 280–281].

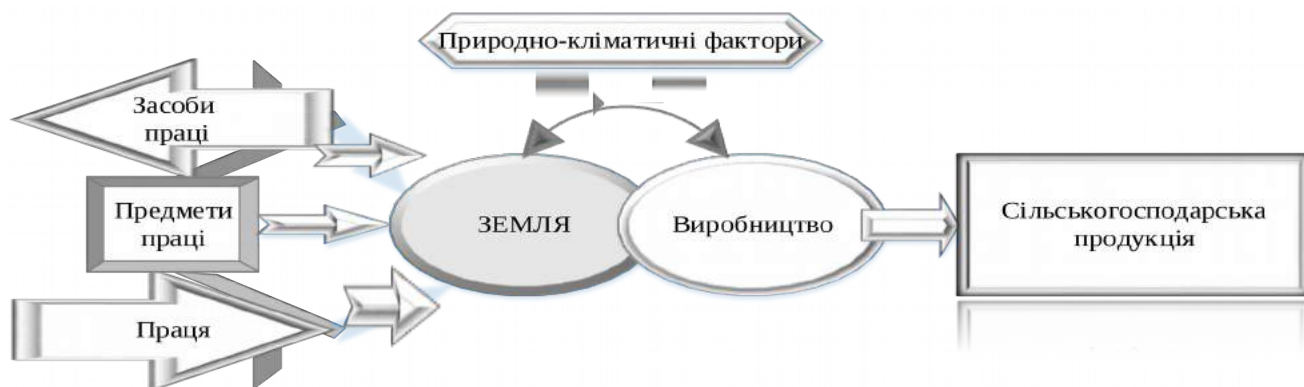
На сучасному етапі тлумачення поняття «підприємництва» представлене різноманітними науковими школами та теоріями. Правове визначення терміну «підприємництво» офіційно прописане Господарським кодексом України і визначається, як «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [35]. Даним трактуванням законодавець підкреслює значну суспільну роль підприємництва та делегує значні повноваження у забезпеченні соціально-економічного розвитку країни.

Щодо визначення поняття «мале підприємництво», то варто зазначити, що на формування підходів його дослідження визначальний вплив мали існуючі політичні, соціально-економічні та ідеологічні системи. Так, відомий український економіст І. Франко з питань розвитку підприємництва опублікував кілька економічних праць, їх головною теоретичною засадою були переваги великого виробництва над дрібним. Порівнюючи економічні можливості фільварку і дрібних селянських господарств, учений підкреслював, що дрібне виробництво в землеробстві є нерентабельним. На основі цього він запевняв селян, «що не дрібне, а велике спілкове господарство повинно «бути на тепер нашим народним ідеалом» [69, с. 227]. Можемо твердити, що І. Франко ще у ХІХ ст. наголошував на перевагах кооперативної організації ведення сільського господарства.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Наддніпрянській Україні, яка входила до складу Російської імперії, посилювався модернізаційний процес, проводяться широкомасштабні ліберальні реформи, що сприяло розвитку малого жіночого підприємництва. Українські та російські дослідники 60-х років ХІХ ст. досить об'єктивно оцінювали перші успіхи й перспективи його розвитку в Російській імперії, в тому числі й у дев'яти українських губерніях. Оцінювали по-різному, але при описі участі жінок в дрібному підприємстві частіше переважали песимістичні настрої [18, с. 39].

М. Туган-Барановський, порівнюючи потужності та стійкості «великих капіталістичних підприємств з дрібними селянськими, перевагу надавав дрібним господарствам» [268, с.41]. За словами вченого, безсумнівна перевага дрібного сільського господарства – велика зацікавленість виробника в процесі праці, оскільки «велике виробництво вимагає найманої праці, а найманий робітник не так дбайливо і ретельно ставиться до машин і до робочої худоби, як сам зацікавлений дрібний господар» [269, с.259]. Враховуючи те, що сільське господарство має справу з живими організмами, то ретельність праці набирає особливого значення.

Між вітчизняними науковцями продовжується дискусія щодо пріоритетності розвитку, економічного потенціалу малих і великих господарств у сільському господарстві. Особливо активно ним спекують при обговоренні проблем запровадження ринку землі в Україні, що вимагає виваженого і далекоглядного аналізу переваг і недоліків різних організаційно-правових форм господарювання в аграрній сфері і їх розмірів. Поруч із питанням соціальної і економічної ефективності певної форми господарювання, особливого значення набуває екологічна складова через екологодеструктивні процеси в сільськогосподарському землекористуванні, пов'язані з нехтуванням відтворювальних процесів та прагненням отримати якомога більший прибуток на землі. Оскільки таке явище набуло в нашій країні систематичного та всеосяжного характеру, то неодмінно призведе до загальнодержавної екологічної кризи [252, с. 147]. Важко переоцінити роль земельних ресурсів у будь-якій сфері, особливо сільському господарстві (рис. 1.1.), що викликає необхідність запровадження цілісної системи охорони земель сільськогосподарського призначення, зокрема через підтримку баланс гумусу в ґрунтах, яка, в свою чергу, вимагає розвитку галузі тваринництва [304].

Рис. 1.1. Роль земельних ресурсів у виробництві сільськогосподарської продукції

Джерело: сформовано автором.

Є. Майовець до переваг малих селянських господарств відносить: забезпечення постійної або часткової зайнятості робочої сили; ефективне використання побічних продуктів виробництва і утилізація відходів; виробництво малопоширеної і якісної продукції; самостійне забезпечення населенням власних потреб у продовольчих товарах; ефективніше використання землі [115, с. 76–77].

Окремі науковці наголошують, що великотоварні агроформування мають незаперечні переваги у використанні чинників науково-технічного прогресу по всіх його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних [122, с. 143]. Протилежною є думка І. Шуvara, який зазначає, що великі аграрні підприємства «використовують добрива у великій кількості, а кількаразове їх внесення призводить до пришвидшення процесів деградації ґрунтів, забруднення агроценозів та навколишнього природного середовища. Заручниками у цій ситуації стають селяни, які здають свої паї в оренду великим орендаторам, а ті, як правило, не дбають про розширене відтворення родючості ґрунту» [291]. Позаяк особливістю великотоварного аграрного підприємництва є орендування земельних ресурсів, відповідно втрачається дбайливе ставлення до землі, яким володіє власник-селянин. Тому частим є безконтрольне і безвідповідальне використання сільськогосподарських угідь великими агроформуваннями, яке відбувається переважно лише з метою отримання прибутку, не може забезпечити екологізацію землеробства та сталість агроландшафтів. В. Дієспоров, аналізуючи ситуацію в сільській місцевості

наголошує, що «заволодіває селом і сільгоспугіддями інвестор з великим капіталом, а при цьому стає власником підприємства одноосібно керованого й сам розпоряджається продукцією, результатами господарської діяльності» [54, с. 47].

Варто врахувати, що виробництво в аграрній сфері має специфічні особливості, які значною мірою впливають на ефективність господарювання малих аграрних підприємств.

До специфічних особливостей аграрного підприємництва, пов'язаних з характером його виробництва, яке базується на здатності рослинних і тваринних організмів до природного відтворення, належать:

- головним засобом виробництва виступає земля, а також живі організми рослини і тварини, які розвиваються згідно біологічних законів;
- попит на сільськогосподарську продукцію нееластичний за ціною;
- сезонність виробництва й нерівномірності пропозиції сільськогосподарської продукції впродовж року;
- швидке псування значної частки сільськогосподарської продукції (м'ясо, молоко), що вимагає спеціальних умов зберігання та швидкої реалізації;
- зональна спеціалізація сільського господарства;
- охоплення значної території та тривалий період виробництва сільськогосподарської продукції;
- споживання великої частки виробленої сільськогосподарської продукції в середині даного господарства;
- нерівномірність використання фінансових ресурсів та їх надходження;
- висока залежність між усіма галузями сільського господарства;
- висока залежність технологічного процесу галузі рослинництва від природно-кліматичних (суми активних температур, кількості та режиму опадів, рівня еродованих земель, метеорологічних явищ) і часових умов (тривалість вегетаційного періоду).

Також сільськогосподарське виробництво є сферою діяльності, де одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції створюються певні суспільні

нетоварні блага, які також мають свою споживчу вартість – ландшафтні краєвиди, екологічні умови, етнокультурні стани тощо [43, с. 319]. Відповідно підприємництво є суспільно-корисною діяльністю, яка не може функціонувати без наявності певних моральних передумов [85, с.116]. Сьогодні досить поширене нехтування агроекологічними законами і їх порушення при здійсненні підприємницької діяльності у сільському господарстві нівелює відповідність понять «підприємець» і «порядність». Окрім моральних, для існування малого аграрного підприємництва потрібні ще економічні, політичні, правові, соціально-культурні та психологічні передумови (рис. 1.2).

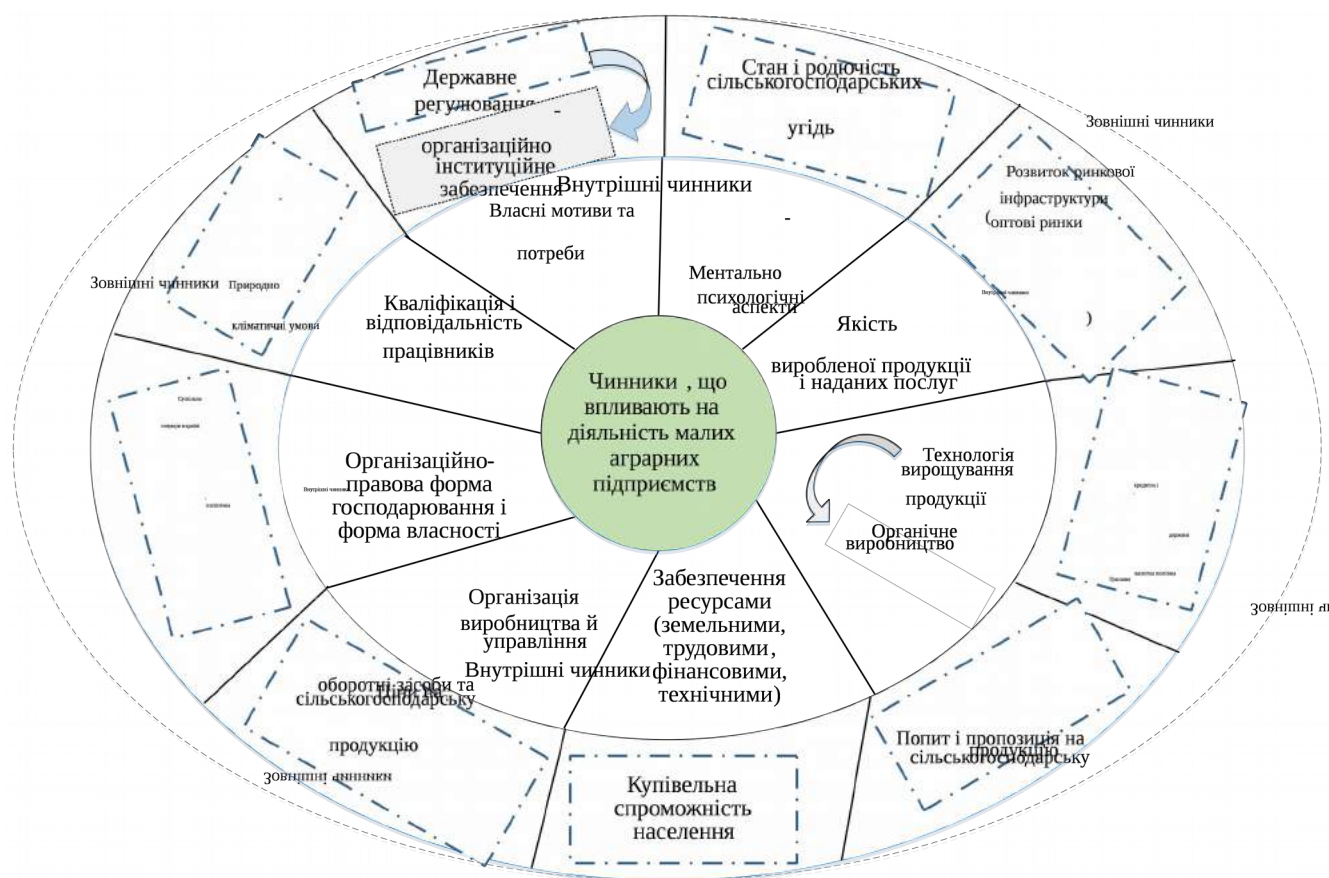

Рис. 1.2. Передумови формування малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: складено автором на основі [115, с. 9-11; 102, с. 16]

Отже, суб'єкти малого аграрного підприємництва є складними екологосоціоекономічними системами (ЕСГС), в ядрі яких знаходиться ресурс Землі, продуктивність якого є обмеженою, згідно з фізикоекономічною теорією сталого розвитку ЕСГС. У зв'язку з цим, кожне мале аграрне підприємство слід трактувати як складну, синергетичну екологосоціогосподарську систему, яка взаємодіє із зовнішнім середовищем і виконує важливі соціальні, екологічні та економічні функції. Врахування особливостей навколишнього середовища є

однією зі складових досягнення ефективності господарювання. Проте, варто зазначити й інші чинники, які впливають на мале аграрне підприємство і визначають його ефективність (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Внутрішні і зовнішні чинники, що впливають на діяльність малих аграрних підприємств

Джерело: сформовано автором.

Визначення місця, ролі і перспектив розвитку аграрного підприємництва в економіці України ускладнюється через відсутність єдиної класифікації підприємницької діяльності. О. Онищенко зазначав, що організаційна структура певної галузі – це сукупність організаційно-правових форм господарювання. Особливості таких форм обумовлюються багатьма параметрами, серед яких найважливішим є те, на якій формі власності кожна з них заснована [171]. Організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок

створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності [80, с. 5]. Згідно чинного законодавства та статистичних підходів до визначення малих підприємств, наводимо критерії віднесення аграрних підприємств до категорії «малих» та поділ за організаційно-правовими формами у табл.1.2.

Таблиця 1.2

Критерії віднесення аграрних підприємств до категорії малих в Україні

Критерії згідно з Господарським кодексом України [35]			
Малі підприємства		Мікропідприємства	
середня кількість працівників за звітний період до 50 осіб	річний дохід до 10 мільйонів євро	середня кількість працівників за звітний період до 10 осіб	річний дохід до 2 мільйонів євро
Критерії віднесення до малих аграрних підприємств згідно з Наказом Державного комітету статистики України від 09.11.2011 № 289 [121]			
Площа сільськогосподарських угідь до 200 гектарів		Чисельність великої рогатої худоби або свиней до 50 голів	
Чисельність птиці до 500 голів		Чисельність овець або кіз до 50 голів	
Обсяг доходу (виторгу) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства до 150 тис. грн		Обсяг доходу (виторгу) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства до 150 тис. грн	
Об'єкти організаційно-правових форм господарювання [80]			
Підприємства (фермерське господарство, приватне, колективне, сімейне, спільне, орендне, індивідуальне підприємства)		Господарські товариства (акціонерне, командитне, повне, з обмеженою та повною відповідальністю товариства)	
Кооперативи (виробничий, споживчий, обслуговуючий кооперативи, кооперативний банк)		Об'єднання підприємств (асоціація, консорціум, корпорація, концерн, холдингова компанія)	
Об'єднання громадян, профспілки, благодійні організації та інші подібні організації		Відокремлені підрозділи без статусу юридичної особи (філія, представництво)	
Організації (установи, заклади) – приватна, державна, комунальна організації, органи місцевого самоврядування, органи державної влади		Інші організаційно-правові форми (фізична особа-підприємець, кредитна спілка, споживче товариство, товарна біржа, недержавний пенсійний фонд)	

Джерело: сформовано автором.

Відповідно до п. 3 ст. 55 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, зокрема фізичні особи – підприємці і юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої

діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Господарський кодекс виокремлює і суб'єктів мікропідприємництва, якими є фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України [35]. Враховуючи встановлені законодавством критерії щодо визначення малого підприємства, будемо розуміти мале аграрне підприємство, як ініціативну діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції, виконання певних робіт і надання послуг, що сприяє забезпеченню продовольчої безпеки країни, раціонального використання земельних ресурсів, сталого розвитку сільських територій та зростання добробуту населення.

Структурні перетворення державно-політичної та правової системи, трансформація господарського комплексу України на початку 90-х рр. ХХ ст. сприяли формуванню різних організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві. Найпоширенішою організаційно-правовою формою у сільському господарстві, яка виникла у цей час, є фермерське господарство – господарство сімейного типу, в якому виробництво здійснюється переважно членами сім'ї та родичами. Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства [216]. Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону, зобов'язані забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; не допускати

зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції; дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів [216].

Отже, можемо виділити періоди становлення селянських господарств фермерського типу в Україні (рис. 1.4.)

Рис. 1.4. Етапи формування малого фермерства в Україні

Джерело: сформовано автором.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» надано офіційний статус сімейним фермерським господарствам, за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї відповідно [183]. Головою

сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї. Залучення сімейним фермерським господарством інших громадян може здійснюватися виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок.

Аналіз результатів діяльності сімейних фермерських господарств у розвинутих країнах допоміг виділити основні фактори, які впливають на їх успішність господарювання (рис. 1.5.)

Рис. 1.5. Фактори успішного розвитку сімейного фермерського господарства на національному рівні

Джерело: сформовано автором.

Сімейне фермерське господарство містить усі види сімейної сільськогосподарської діяльності, яка охоплює розвиток місцевості [315]. Головним критерієм віднесення діяльності до сімейного фермерства є метод управління, характер власності, статус і належність працівника. Понад 90 % фермерських господарств перебувають в управлінні окремих осіб або сімей й використовують переважно їх трудові ресурси. За цими критеріями сімейні ферми є найпоширенішою формою ведення сільського господарства у світі.

На думку Л. Гнатишин, саме фермерські господарства в умовах гнучкої економічної політики дають змогу ефективно поєднувати підприємницьку ініціативу селян, їх господарські можливості з державно-регіональними інтересами, соціальною сферою і стилем життя селян [33, с. 19]. Погоджуємося з думкою С. Рогач, що малі фермерські господарства є основою збереження культурно-історичних традицій, специфічного способу життя і чинником

екологічної стабільності [227, с. 109]. На противагу агрохолдингам, власники яких не проживають у сільській місцевості, не відчують соціальної та екологічної відповідальності, малі фермери є господарями на власній землі, яку дбайливо використовують й мають намір передати своїм дітям.

Подібної думки дотримується І. Кириленко, котрий зазначає: «на частині території, де господарюють агрохолдинги, загострюються проблеми безробіття, швидше занепадає соціальна інфраструктура, адже податки сплачують за місцем реєстрації суб'єктів підприємництва, посилюється хімізація землеробства, більше уваги акцентується на вигідне та малозатратне рослинництво, деформуються сівозміни, виснажується ґрунт» [77, с. 434]. Близькою нам є думка С. Дем'яненка, який наголошує, що агрохолдинги завдають відчутної шкоди вітчизняному землеробству, імпортуючи генетично модифіковані рослини та ведучи монокультурне виробництво, що призводить до деградації сільськогосподарських угідь [48, с. 56]. Тимчасом як діяльність фермерських господарств підтвердила свою ефективність, пережила всі технічні та біологічні революції ХХ століття і продовжує розвиватися у ХХІ столітті. Її стійкість і адаптивність забезпечується значною мірою через сімейну форму власності на засоби виробництва і готовий продукт. Сімейний характер підприємництва сприяє високій зацікавленості членів фермерських господарств у роботі без браку та повній їх економічній відповідальності за помилкові рішення й неякісну роботу [62, с.113], адже в особі фермера поєднано якості власника, організатора виробництва, підприємця і працівника [103, с.82].

Малі фермерські господарства мають деякі відмінні від інших організаційно-правових форм господарювання умови розвитку, а саме:

- можливість безоплатно одержати земельні ділянки у користування для ведення фермерського господарства;
- можливість отримати державну підтримку через Український державний фонд підтримки фермерських господарств, який виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки фермерських господарств;

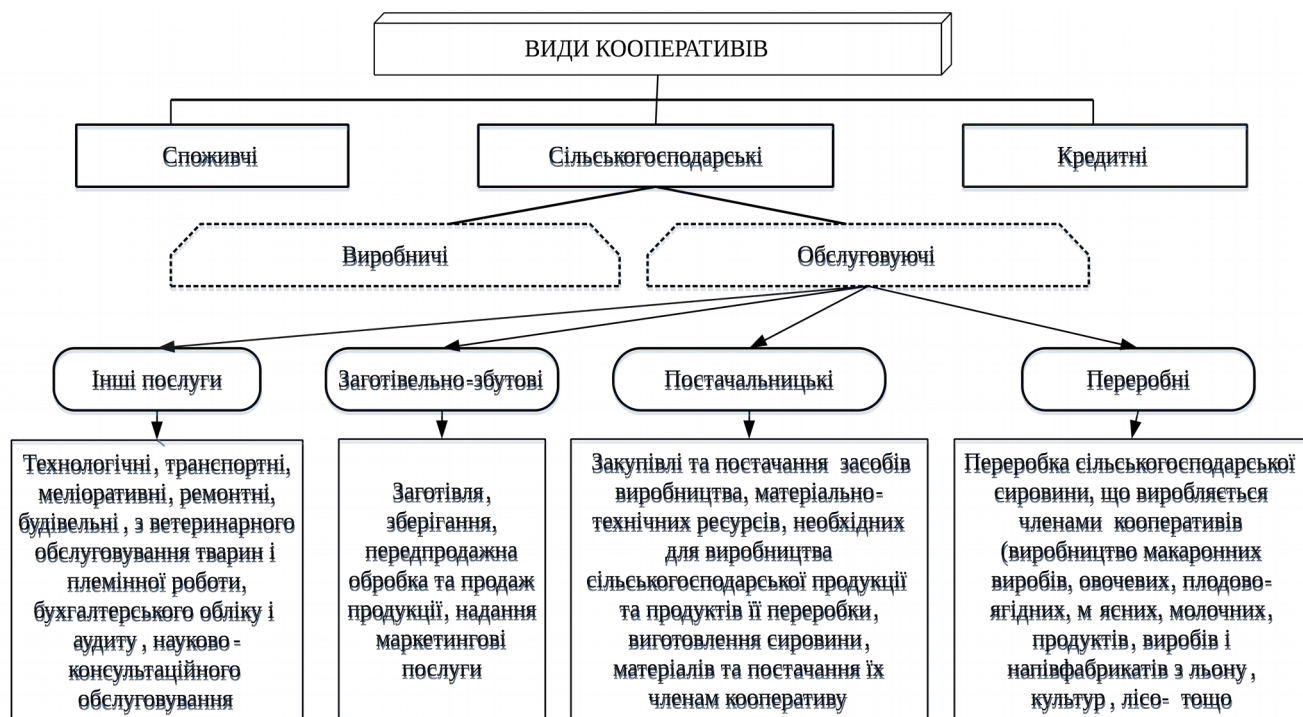
- висока мотивація до розвитку діяльності і отримання позитивних результатів;
- можливість передачі власного досвіду дітям і виховання у них менеджерських якостей, почуття любові і поваги до рідної землі, національного багатства;
- можливість жити і працювати сім'єю спільно, залучати родичів до членства у фермерському господарстві;
- можливість переселенцям, які створюють фермерське господарство в труднедостатніх населених пунктах отримати одноразова грошова допомога за рахунок державного бюджету [216].

Однак, слід зазначити, що ці переваги малих фермерських господарств нівелюються інституційними обмеженнями в державі. Оскільки розвиток фермерських господарств – це взаємодія соціально-психологічних, організаційно-економічних, інституційних, природних і техніко-технологічних чинників.

Іншою перспективною, але менш поширеною організаційно-правовою формою, яка сприяє підприємницькій активності сільського населення є кооперація. За словами С. Злупка «Розвиток кооперації – це феномен української економічної думки та господарської практики» [68, с. 485]. Сільськогосподарська кооперація – це система сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань, утворених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів Кооператив є юридичною особою, утворений виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [213]. Сільськогосподарська кооперація має подвійну природу. З одного боку, це економічна структура – підприємство, що виконує певні підприємницькі функції, керуючись економічними інтересами своїх клієнтів-власників. З іншого

кооператив – це соціальне утворення, де його члени, знаходять собі соціальний захист, разом задовольняючи свої економічні інтереси. Це особливо є актуальним для малих товаровиробників [118, с. 64]. С. Злупко до ознак, які відрізняють кооперацію від інших форм господарювання, відносив фундаментальні моральні засади людини, господарські, національні та культурні традиції [68, с. 389]. За словами вченого, кооперація повинна слугувати освіті, культурі, духовності українського суспільства взагалі, а особливо сільського населення, яка вимагає доброї організаційної, економічної та освітньої підтримки [68, с. 488]. Ще у ХІХ ст. М. Туган-Барановський і С. Булгаков наголошували, що важливим засобом збільшення могутності і фінансової безпеки для дрібних господарств є кооперація, яка допомагає відстоювати індивідуальні інтереси спільно [269, с. 260; 13, с. 284]. М. Туган-Барановський виділив дев'ять основних видів кооперативів: кредитові кооперативи, споживчі товариства, домобудівні товариства, закупівельні товариства, товариства по збуту, товариства по переробці, виробничо-підсобні артілі, виробничі артілі, трудові артілі [68, с. 336]. Відповідно до діючих нормативно-правових актів можемо виділити такі види кооперативів (рис.1.6.)

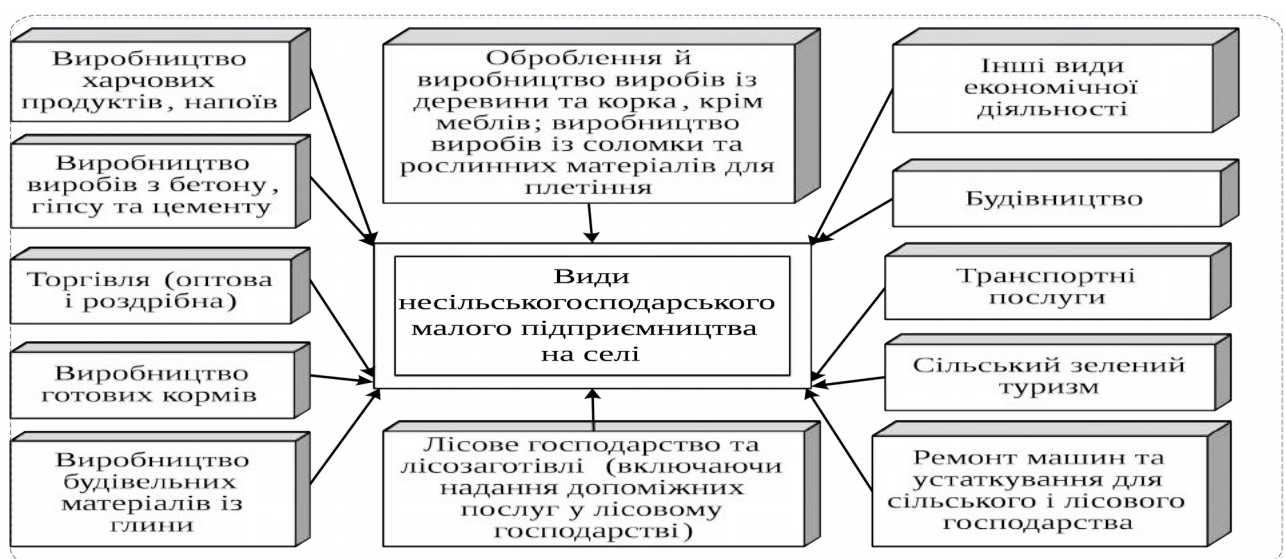
Рис. 1.6. Види кооперативів та їх призначення

Джерело: сформовано автором на основі [203], [213].

Поділяємо думку В. Збарського, який запевняє, що «сьогодні кооперація дрібних сільськогосподарських виробників – це один з небагатьох, а можливо єдиний шлях для селян відстояти свої інтереси у якості потенційних партнерів та водночас конкурентів великого сільськогосподарського бізнесу, подолати соціальну апатію щодо самозайнятості населення та тиск на дрібних пайовиків у визначенні цінових умов та продажу своїх ділянок, зокрема, через ізоляцію таких ділянок від господарської діяльності» [79, с. 50]. Також кооперуючись сільське населення дістає змогу самореалізовуватися, набирати якісно нових ознак, активніше почувати себе в конкурентному середовищі [91, с. 380], а саме через покращення якості продукції, її переробки, фасування, зберігання, транспортування [266]. Вважаємо, що кооперативна модель господарювання має стати потужним поштовхом до відродження українського села. Оскільки створюються робочі місця, збільшуються доходи, зменшується міграція, підвищується рівень інфраструктурного забезпечення і найголовніше позитивна зміна ментальності сільських жителів.

Отже, об'єднання ресурсів, можливостей й ідей малих сільськогосподарських товаровиробників на основі кооперації формує сприятливе середовище, через розвиток інфраструктури ринку для їх потреб і розвитку механізмів фінансової підтримки суб'єктів малого підприємництва. Оскільки інфраструктура аграрного ринку, що забезпечує збереження, реалізацію та транспортування сільськогосподарської продукції малих аграрних підприємств слабо розвинута, то об'єднання товаровиробників із спільними цілями сприятиме реалізації їх продукції на міжнародних ринках у майбутньому. Так, для малого підприємця – головного виробника органічної продукції, важливим аспектом його діяльності є створення належної системи реалізації органічної продукції, попит на яку в світі активно зростає. Слід врахувати, що товаровиробникам вигідно збільшувати виробництво тих видів сільськогосподарської продукції, на які є сталий попит, а проблеми зі збутом певних видів продукції призводять до відмови суб'єктів господарювання від їх виробництва, попри те, що для нього тут є сприятливі природно-економічні умови та інші чинники [116, с. 188].

Мале підприємництво на селі розвивається в двох основних напрямках: сільськогосподарському і несільськогосподарському. Несільськогосподарське підприємництво є важливим чинником збереження і розвитку українського села. У своїх дослідженнях В. Юрчишин наголошує, «втрата селом його завжди до цього високого демографічного відтворювального потенціалу, духовності, народної культури, віками набутих звичаїв належить до соціальних втрат, які неможливо відродити. А це вже національна катастрофа. Окреме місце в ній посідає глибоке руйнування сільської поселенської мережі, включаючи прискорене відмирання сіл» [299, с. 17]. Серед науковців побутує думка, що першопричиною занепаду аграрного сектору України, а відтак малого підприємництва, є значне погіршення демографічної ситуації на селі, яка спричинена відтоком сільської молоді до міст через відсутність в сільській місцевості належних умов життя та працевлаштування [49, с. 14]. Ми вважаємо, що формування належного інституту праці на селі є пріоритетним завданням при реформуванні аграрного сектора і національної економіки в цілому. Скорочення рівня зайнятості у великих й середніх аграрних підприємствах за рахунок швидких темпів науково-технічного прогресу спонукають розвиток малого аграрного підприємництва, яке не може належно розвиватися без існування несільськогосподарських підприємств (рис. 1.7).

Рис. 1.7. Альтернативні різновиди підприємницької діяльності (крім сільськогосподарської) в Україні

Джерело: сформовано автором.

Саме альтернативна зайнятість на селі допоможе працевлаштувати частину трудового потенціалу населення; зменшити міграційні потоки сільського населення за кордон і у напрямі «село-місто»; спонукати висококваліфіковану молодь до праці у сільській місцевості; мінімізувати негативний вплив сезонності аграрного виробництва; сформувати різногалузеву структуру зайнятості сільського населення; припинити занепад соціальної інфраструктури. Альтернативні різновиди підприємницької діяльності сприятимуть зменшенню соціально-психологічного бар'єра між сільським і міським населенням, зростанню чисельності зайнятості та підвищенню соціальної безпеки сільських територій [117, с. 160].

Збільшення зайнятості в несільськогосподарському секторі у сільській місцевості є одним з важливих аспектів збереження і розвитку українського села, який сприятиме вирішенню демографічних і соціальних (алкоголізм, еміграція) проблем, розвитку соціальної інфраструктури, підвищенню доходів сільського населення, збільшенню податкових надходжень до державного та місцевого бюджетів. Тим не менше, аграрні підприємства постійно потребують послуг управлінських і дорадчих служб, транспортних, комерційних, дистрибуційних і переробних організацій, які містять несільськогосподарську зайнятість. Так, у країнах Латинської Америки, несільськогосподарська зайнятість головним чином зосереджена на територіях, котрі характеризуються динамічним та процвітаючим сільським господарством [167]. Це дозволяє зробити висновок, що розвиток сільських територій рівнозначно залежить від малого аграрного і альтернативного підприємництва. Стимулювання розвитку підприємництва на селі є складним питанням, яке потребує взаємодії багатьох державних, регіональних і громадських організацій та структур.

Отже, основою державної аграрної політики є забезпечення продовольчої і екологічної безпеки, збереження і розвиток українського села. В основі реалізації цього завдання має бути стимулювання діяльності малого аграрного підприємництва. Тому дане дослідження спрямоване на обґрунтування ефективних механізмів його державного регулювання.

1.2. Система державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, її структуризація та функції

Мале підприємництво займає основне місце в аграрному секторі більшості країн світу, важливим воно є і для економіки України. Стан його розвитку є визначальним у забезпеченні зайнятості сільського населення, продовольчої безпеки країни, збереженні природних ресурсів.

На сучасному етапі розвитку національної економіки забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва вимагає поєднання ефективного державного регулювання та ринкового саморегулювання. Підтвердженням цієї думки є дослідження вітчизняних та іноземних науковців, які доводять неспроможність ринкового саморегулювання і необхідність розробки механізму господарювання на основі поєднання традиційних засад ринкової економіки та державного регулювання [297, с. 105; 284, с. 24–33; 228, с. 131; 279].

Для визначення ролі держави в розвитку малого аграрного підприємництва найчастіше використовуються терміни: «державне регулювання», «державне управління» та «державна регуляторна політика». Для глибшого розуміння сутності державного регулювання необхідно насамперед з'ясувати значення термінів «регулювання» і «управління», визначити чи вони є тотожними або ж встановити, у чому полягає принципова різниця між зазначеними поняттями.

Етимологічно поняття «регулювання» є близьким за значенням до поняття «управління». Спільним для них є вплив, дія – керування кимось або чимось [244, с. 221]. У Академічному тлумачному словнику української мови поняття «регулювати» трактується як «впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкорюючи його відповідним правилам, певній системі» [242, с. 480], а «управляти» - «спрямовувати діяльність, роботу кого-, чого-небудь; бути на чолі когось, чогось; керувати» [243, с. 469].

Результатом багатьох наукових досліджень є розмежування даних понять і визначення окремих сфер їх організаційної діяльності. Так, для державного управління найбільш характерним об'єктом є суспільні відносини, а державного регулювання – види діяльності людини (мале аграрне підприємництво) [264, с. 113]. За словами С. Лобозинської «державне управління» є категорією ширшою,

ніж «державне регулювання», що виражається через управлінську дію, реалізацію якої виконують механізми планування, організації, мотивації, регулювання та контролю [106, с. 16]. Окрім відмінностей зазначимо також спільні риси між державним управлінням і державним регулюванням, які базуються на єдиній системі законодавства. Ця система у своїй сукупності являє собою цілісний механізм реалізації аграрної політики держави [4, с. 140]. Отже, будемо враховувати, що категорія «державне регулювання» є функцією «державного управління», яка здійснюється певними органами державної влади з метою реалізації державної політики, зокрема створення належних умов для діяльності малого аграрного підприємництва, яке є важливим для держави і за яким відбуватиметься розвиток аграрного сектору та сільських територій в цілому. Причому державне регулювання передбачає декілька варіантів майбутньої діяльності малого аграрного підприємництва, формуючи умови для нього діяти найкращим чином [303, с. 55–56].

У сучасній економічній науці досить поверхнево розкрито сутність поняття «державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва». У зв'язку з цим, насамперед з'ясуємо суть поняття «державне регулювання» на основі джерел різного характеру. Так, Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» визначає державне регулювання як «напрямок державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюється в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України» [193]. Дане тлумачення виявляє правову та адміністративну роль регуляторних органів у організації та розвитку малого аграрного підприємництва. Основні визначення державного регулювання різними авторами узагальнено в табл. 1.3.

Таблиця 1.3.

Сутність поняття «державне регулювання»

Автори	Пояснення
Л. Гринів	Процес впливу державних суб'єктів на діяльність економічних агентів, що здійснюють господарську діяльність на території держави [39, с. 109]
Л. Швайка	Сфера діяльності органів державної влади щодо цілеспрямованого впливу на поведінку суб'єктів господарювання шляхом застосування різноманітних методів і засобів [286, с. 37]
І. Михасюк, В. Чаус	В екстремальних умовах головною стратегією залишається створення сприятливих умов розвитку економіки та зростання добробуту мешканців [124, с. 110]
Г. Третяк, К. Бліщук	Комплекс заходів держави, спрямованих на скерування поведінки суб'єктів господарювання в напрямі, необхідному для досягнення поставлених органами державної влади цілей [267, с. 17]
Д. Стеченко	Вплив держави на відтворювальні процеси в економіці відповідними засобами з метою зорієнтувати суб'єктів господарювання і окремих громадян на досягнення цілей і пріоритетів державної політики суспільного розвитку [253, с. 5]
А. Стельмащук	Діяльність держави щодо створення правових, економічних і соціальних передумов, необхідних для функціонування економічного механізму згідно з цілями й пріоритетами державної економічної політики [251, с. 27].
О. Чечель	Проявляється в забезпеченні відносин між суб'єктами державного регулювання та об'єктами, які утворюють цілісну систему з асиметричним впливом її елементів [282, с. 109].
О. Кравчун	Сукупність інструментів, за допомогою яких відповідні органи держави на базі законодавства та в межах своєї компетенції здійснюють вплив на процес функціонування тієї чи іншої сфери суспільного життя [93, с. 324].

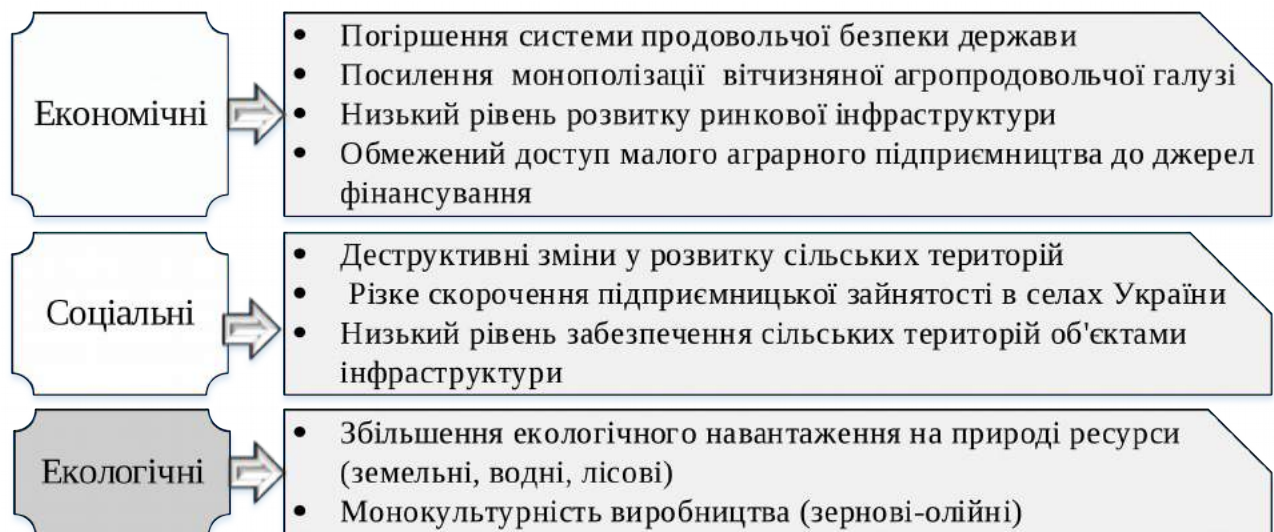
Джерело: сформовано автором.

Ю. Крупка подає державне регулювання сільського господарства як «одну з форм державного впливу на агропромисловий комплекс України шляхом встановлення та застосування державними органами правил, спрямованих на коригування економічної діяльності суб'єктів аграрного господарювання з метою досягнення сільським господарством максимальної ефективності для задоволення потреби населення у продуктах харчування, а промисловості – у сировині» [116, с. 41]. Вчені П. Саблук, Д. Карич і Ю. Коваленко розглядають «державне регулювання аграрного сектору як складний механізм цілеспрямованого формування раціональної структури сільськогосподарського виробництва, міжгосподарських та міжгалузевих зв'язків, оптимальних розмірів господарських одиниць, соціальної інфраструктури сільської місцевості, аграрного ринку, доходів фермерів тощо» [127, с. 34]. Н. Мазур та Н. Трач визначають державне регулювання аграрної сфери економіки як «сукупність організаційно-правових,

економічних і соціальних заходів економічної політики держави, спрямованих на створення ефективного та стабільно зростаючого розвитку мультифункціонального сільського господарства з метою забезпечення продовольчої безпеки країни та зміцнення його конкурентних позицій на світовому аграрному ринку» [114, с. 132]. О. Могильний вважає, що «державне регулювання аграрного сектора – це економіко-нормативний вплив на процеси відтворення з метою адаптації його до дестабілізуючої дії коню'ктурних і сезонних коливань аграрного ринку, непередбачуваної зміни природно-кліматичних, екологічних та інших специфічних для галузі чинників» [127, с. 34]. Вважаємо, що «державне регулювання аграрного сектора» є ширшим поняттям, ніж поняття «державне регулювання малого аграрного підприємництва» відповідно до об'єктів та суб'єктів його регулювання. Державне регулювання аграрного сектору охоплює всіх учасників аграрного ринку, а державне регулювання малого аграрного підприємництва – лише суб'єктів малого аграрного підприємництва, що виробляють сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, надають сільськогосподарські послуги. Вважаємо, що державне регулювання малого аграрного підприємництва є складовою державного регулювання аграрного сектору, яка виступає структурним елементом державного регулювання національної економіки.

На нашу думку, державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва – це сукупність заходів держави, спрямованих на мобілізацію ресурсів та формування сприятливих умов для їх стимулювання, активізації й високоефективної діяльності з метою досягнення значного сукупного екологосоціоекономічного ефекту.

Негативні соціально-економічні та екологічні наслідки ринкового саморегулювання вимагають посилення ролі державного регулювання аграрного сектора економіки. На сьогодні необхідність посилення ролі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва викликана низкою факторів економічного, екологічного та соціального характеру (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Фактори впливу на розвиток малого аграрного підприємництва в Україні

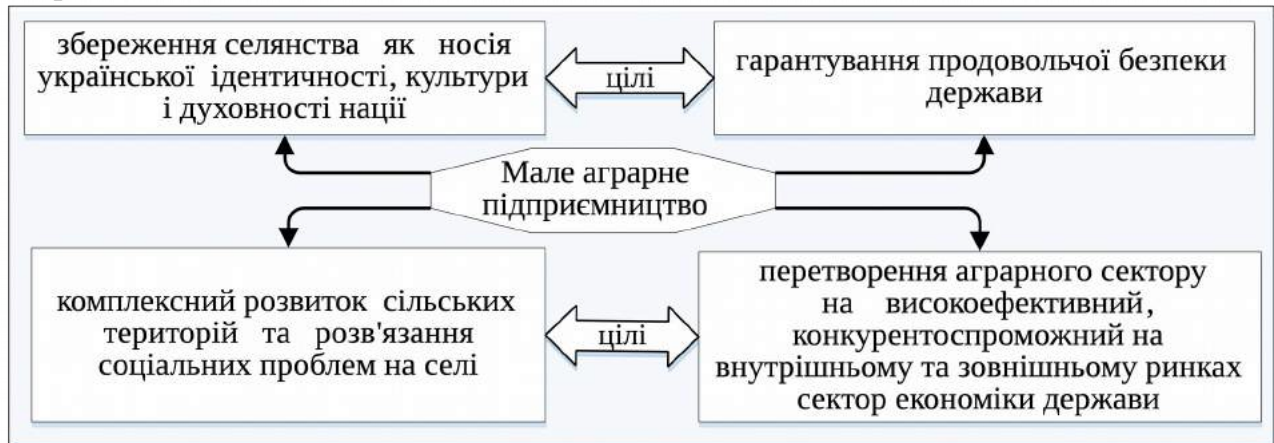
Джерело: власні дослідження.

Посилення ролі держави з метою вирішення зазначених проблем та реалізація стратегічних пріоритетів аграрного сектора України передбачають створення дієвої системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва. Розглядаючи систему, як сукупність елементів, що взаємодіють між собою і утворюють цілісність [22, с. 1320], визначимо основні елементи системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва.

Головними структурними елементами системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є суб'єкт, об'єкт, цілі, принципи, функції, форми, методи, інструменти та засоби державного регулювання. Суб'єктом державного регулювання малого аграрного підприємництва виступає держава в особі державних органів влади (президента, парламенту, уряду, місцевих адміністрацій), установ та їх підрозділів, що взаємодіють між собою через виконання визначених їм функцій.

Н. Тюхтенко та С. Карунас вважають, що головною рисою суб'єкта державного регулювання є наявність у нього певної компетенції і владних повноважень, які дають змогу втілювати свою волю у формі управлінських рішень, керівних команд, обов'язкових до виконання [270, с. 48]. Об'єктом регулювання у структурі системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є мале аграрне підприємництво та його суб'єкти, які створені та здійснюють свою діяльність в Україні.

Важливим елементом системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є цілі регулювання, правильність формування яких значною мірою визначає ефективність регуляторної політики. Відповідно до Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 № 2982-IV досягнення стратегічних цілей державної аграрної політики (рис.1.9) значною мірою покладено на мале аграрне підприємництво.

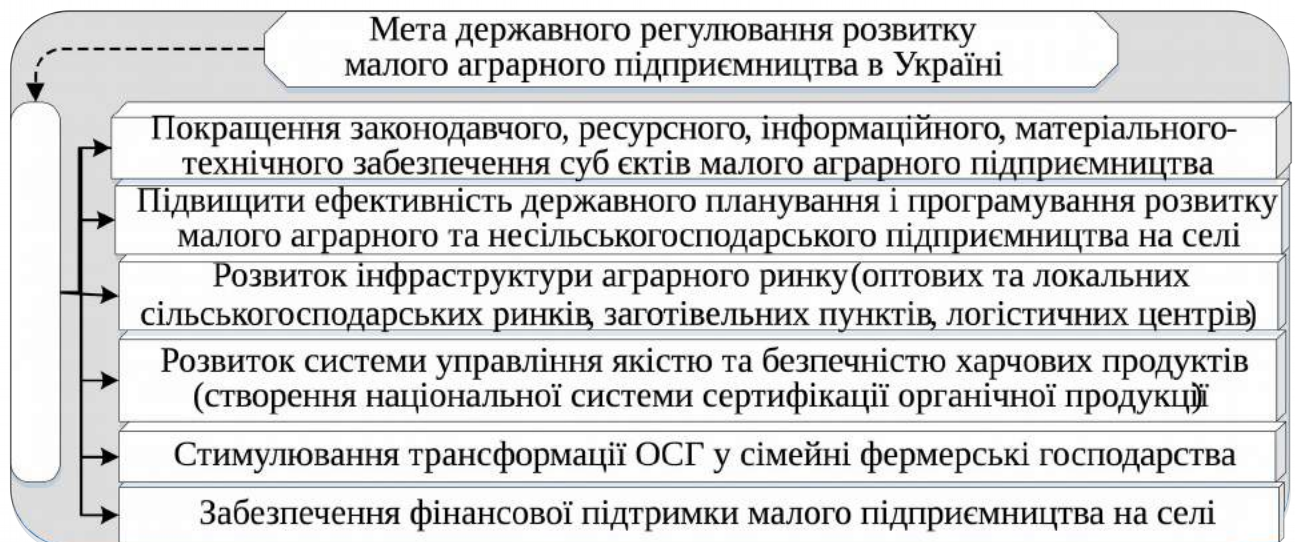

Рис.1.9. Стратегічні цілі державної аграрної політики

Джерело: сформована автором на основі [208].

Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва має цільове спрямування та передбачає досягнення певного результату. На нашу думку, воно повинно здійснюватися, головним чином, для забезпечення продовольчої безпеки, екологічно-збалансованого розвитку аграрного виробництва та сільських територій. Тому вважаємо доцільним включення до системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва мети та завдань.

Для з'ясування мети державного регулювання малого аграрного підприємництва візьмемо до уваги роль та функції даної форми господарювання для розвитку сільських територій та економіки в цілому. За таких умов метою державного регулювання буде формування сприятливого середовища для розвитку малого аграрного підприємництва та забезпечення його ефективності та конкурентоспроможності на національному та міжнародному рівнях за рахунок виробництва безпечної та поживної продовольчої продукції. Досягнення даної мети потребує вирішення низки завдань (рис. 1.10).

Рис.1.10. Завдання державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформована автором.

Ефективне функціонування системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва вимагає дотримання певних принципів, які узгоджують економічні інтереси учасників ринку і перешкоджають виникненню суб'єктивізму [157, с. 216]. Під принципами ми розуміємо основні положення та правила, які визначають особливості й зміст державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва. Базовими принципами державної регуляторної політики є: доцільності, адекватності, ефективності, збалансованості, передбачуваності, збалансованості, прозорості та врахування громадської думки [193]. Представлені принципи охоплюють як державне регулювання економікою загалом, так і державне регулювання діяльності малих аграрних підприємств.

На нашу думку, специфічними принципами, які відображають особливості державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є такі:

- принцип законності виявляється у відповідності дій регулюючих органів та суб'єктів господарювання діючим нормативно-правовим актам;
- принцип оптимальності передбачає спрямування роботи регулюючих органів на отримання найкращого екологосоціоекономічного ефекту від господарської діяльності малих аграрних підприємств.

- принцип відповідальності передбачає відповідальність органів державної влади за ухвалення та реалізацію управлінських рішень, а малих аграрних підприємств за здійснення господарської діяльності і її наслідки;
- принцип соціальної спрямованості виокремлює мале аграрне підприємство, як основу розвитку сільських територій та створення робочих місць;
- принцип екологічно безпечного землекористування полягає у раціональному використанні місцевих агроландшафтів суб'єктами господарювання, зокрема через виробництво органічної продукції;
- принцип симетричного розвитку рослинництва і тваринництва передбачає синхронне виробництво стратегічно важливої сільськогосподарської продукції з метою забезпечення фізіологічні потреби населення в основних харчових речовинах та енергії і збереженні природної родючості ґрунтів;
- врахування зональної специфіки розвитку сільського господарства базується на комплексному оцінюванні виробничих можливостей сільських територій, де пріоритетне місце належить природним чинникам.

Усі представлені вище завдання та принципи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва реалізуються за допомогою функцій, які за словами С. Лобозинської, мають об'єктивний характер, є структурними елементами управління аграрним сектором і спрямовані на об'єкт регулювання [111, с. 27]. Загалом функції державного регулювання економіки залежать від багатьох чинників, а саме, політичного та соціально-економічного розвитку держави, компетенції органів державного регулювання, моделі розвитку національної економіки [286, с. 41].

Погоджуємося з позицією О. Могильного, згідно з якою одна з основних загальнодержавних функцій, пов'язана з контролем за дотриманням вимог екологічної безпеки та економічної ефективності використання природних ресурсів, задіяних в аграрному секторі, здійснюється недостатньо [127, с. 130].

На нашу думку, основними функціями державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва на сучасному етапі його розвитку мають бути:

1. Цільова функція полягає у визначенні цілей, завдань та пріоритетів аграрної політики держави, що сприятиме ефективній роботі суб'єктів (регуляторних органів влади) й об'єктів (малих суб'єктів господарювання у сільській місцевості) регулювання.

2. Регламентуюча функція реалізується через створення сприятливого організаційно-інституційного середовища для розвитку малого аграрного підприємництва.

3. Мотиваційна функція виявляється у формуванні регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність суб'єктів господарювання у необхідному для сталого розвитку національної економіки напрямі.

4. Коригуюча функція спрямована на розподіл ресурсів між суб'єктами та галузями сільського господарства з метою досягнення максимального екологосоціоекономічного ефекту.

5. Захисна функція полягає у формуванні сприятливого середовища для розвитку усіх форм господарювання на селі.

5. Моніторингу та контролю (оцінка аграрної політики спрямованої на розвиток малого аграрного підприємництва та проведення контролю за дотриманням нормативно-правових актів, принципів й систем безпечності таі якості виробництва харчових продуктів).

Отже, проаналізувавши складові системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва (рис. 1.11), можемо сказати, що вона є комплексом взаємопов'язаних елементів, які діють упродовж певного періоду та забезпечують підвищення екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих суб'єктів господарювання у сільській місцевості та аграрному секторі.

Рис.1.11. Система державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформована автором.

Злагодженість роботи механізму державного регулювання визначає стан розвитку аграрного сектору і малого підприємництва зокрема. Видається доцільним погодитися із думкою М. Латиніна про те, що чітке визначення поняття «механізм державного регулювання» є відсутнім щодо розвитку аграрного сектору економіки України, а також малого аграрного підприємництва [98]. Словник української мови трактує термін «механізм» як «систему, сукупність процесів, пристрій, машину» [241, с. 695]. Загальноприйнятим є тлумачення «механізму» як особливого утворення або системи елементів і зв'язків, що забезпечує функціонування і розвиток певного об'єкта [112, с. 13]. У науковій літературі механізм державного регулювання визначають як «систему, що становить компонентну структуру, складові якої у своїй взаємодії та взаємозв'язку обумовлюють економічну політику країни, а її реалізація

сприятиме досягненню стратегічної мети і виконанню регулюючої функції держави у сфері державного управління» [282, с. 109]; «спосіб організації економічних відносин між основними макроекономічними агрегатами з метою стабілізації економічної та соціальної ситуації в країні та створення передумов для економічного зростання» [281, с. 393]; «сукупність способів, заходів та методів організації економічних відносин, що застосовуються державою для стабілізації економічної та соціальної ситуації в країні, а також формування факторів, що забезпечують покращення кількісних та якісних характеристик економічного зростання» [240, с. 270]. У нашому випадку, механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва розглядатиметься як структурний елемент системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, спрямований, за допомогою методів, форм, засобів та інструментів регулювання, на діяльність малих аграрних підприємств з метою досягнення цілей аграрної політики держави. Даний механізм забезпечує функціонування системи, впливаючи засобами та інструментами суб'єктів регулювання на об'єкти регулювання, через виконання уповноважених їм функцій.

Реалізація поставлених цілей і визначених завдань потребує застосування методів державного регулювання – сукупності засобів та інструментів (регуляторів) впливу суб'єктів державного регулювання на діяльність малих аграрних підприємств згідно з державною аграрною політикою [100]. Різниця між засобами та інструментами полягає у тому, що засіб є конкретним способом дії і неодмінною умовою для реалізації мети щодо регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, а інструмент є комплексним знаряддям для досягнення поставленої мети, який може впливати на підприємництво лише опосередковано і має першочергове значення, насамперед для органів державної влади [246, с. 87]. Варто погодитися із С. Рогач, що систематизація макроекономічного регулювання сфери природокористування, в тому числі і малого аграрного підприємництва, є недосконалою, оскільки змішує засоби та інструменти [227, с. 89]. На основі аналізу існуючих підходів розподілу

регуляторів державного впливу на діяльність малих аграрних підприємств до засобів віднесемо: державні кредити, сертифікацію, ліцензування, оподаткування, нормативи, а до інструментів – закони, постанови, укази, інші нормативні документи, державні та регіональні програми, державне замовлення.

Методи державного регулювання малого аграрного підприємництва, залежно від способу впливу, поділяються на прямі і непрямі. Пряме регулювання – це вплив держави на діяльність малих аграрних підприємств за допомогою безпосереднього використання відповідних регуляторів [251, с. 29]. Прямий вплив може здійснюватися через використання адміністративних засобів, які регламентують конкретні завдання та обмеження господарської діяльності. Методи непрямого державного регулювання регламентують поведінку суб'єктів малого аграрного підприємництва не прямо, а опосередковано, через створення певного економічного середовища, яке змушує їх діяти у потрібному державі напрямку [89, с. 234]. До прямих засобів державного регулювання належать: сертифікація органічної продукції, фінансування державних цільових програм розвитку малого аграрного підприємництва, натомість непрямі методи реалізуються через засоби та інструменти фіскальної (фінансово-бюджетної), цінової, грошово-кредитної, страхової політики держави, економічного прогнозування та програмування. Відповідно до поставленої мети, цілей, завдань, засобів та інструментів реалізації державного регулювання малого аграрного підприємництва можемо виділити такі методи державного регулювання: адміністративні, інституційно-організаційні, економічні, соціально-психологічні (рис. 1.12).

Правове регулювання розвитку малого аграрного підприємництва здійснюється за допомогою правових норм – загальних та спеціальних законів та підзаконних актів (укази, постанови, накази, розпорядження, рішення, статути, правила, інструкції), що визначають загальну організацію і правову регламентацію підприємницької діяльності, створення сприятливого нормативно-правового середовища для всіх суб'єктів аграрного господарювання шляхом поліпшення існуючої нормативно-правової бази, удосконалення

адміністративного регулювання та адаптації вітчизняної нормативно-правової бази до міжнародного законодавства.

Рис. 1.12. Механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва

Джерело: власні дослідження.

Загальними правовими нормами державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є положення Конституції України, Господарського, Податкового, Бюджетного, Земельного, Водного та Лісового кодексів України, Закону України «Про Державний бюджет». Спеціальними законами, що визначають умови розвитку малого аграрного підприємництва та напрями його державного регулювання є закони України: «Про фермерське господарство» [216], «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [209], «Про державну підтримку сільського господарства України»

[191], «Про сільськогосподарську кооперацію» [213], «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [212].

На нашу думку, формування ефективної нормативно-правової бази є основою розвитку малого аграрного підприємництва. Так, у всіх, без винятку, розвинених країнах світу, сімейні фермерські господарства є головним фактором сталого розвитку сільської місцевості, адже саме вони зберігають традиційні види виробництва та культуру, сприяють збереженню сільськогосподарського біорізноманіття та раціональному використанню природних ресурсів і, водночас, є важливим фактором сільської економіки [91]. Поряд з цим, в Україні сімейне фермерське господарство не мало правового визнання. Так, лише 31 березня 2016 року було прийнято Закон України №1599 «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», який запроваджує дві нові форми господарювання: сімейне фермерське господарство та індивідуальне фермерське господарство. Серед недоліків правового методу державного регулювання варто виокремити протиріччя між прийнятими нормативно-правовими актами різного рівня, які приймаються урядом та органами виконавчої влади на місцях [286, с. 47].

На думку деяких вчених [286, с. 43, 227, с. 90], недосконалість ринкового механізму домінуючими у системі державного регулювання ставить адміністративні методи. Адміністративні методи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва полягають у збалансуванні інтересів суб'єктів господарювання через інститут влади з метою захисту інтересів суспільства, навколишнього природного середовища та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на міжнародному ринку.

Віднесення аграрного підприємництва до сфери природокористування передбачає державне стимулювання виробника до сталого й відновлюваного використання природних ресурсів, охорони довкілля і широкого впровадження екологічно безпечних технологій. Практичним втіленням в аграрній сфері концепції сталого розвитку, сприяючи гармонізації економічного зростання, соціального розвитку і захисту довкілля є виробництво органічної продукції [27, с. 458]. Перехід малих аграрних підприємств на органічне виробництво та його

розвиток через поширення продукції на вітчизняному та міжнародному ринках передбачає використання адміністративних методів державного регулювання. Конкретними засобами адміністративного впливу є заборони, штрафи, квоти, ліцензії, сертифікація, нормативи, стандарти. На сьогодні, в Україні, відсутня національна система сертифікації органічної продукції, тому виробники здійснюють свою діяльність відповідно до міжнародних стандартів.

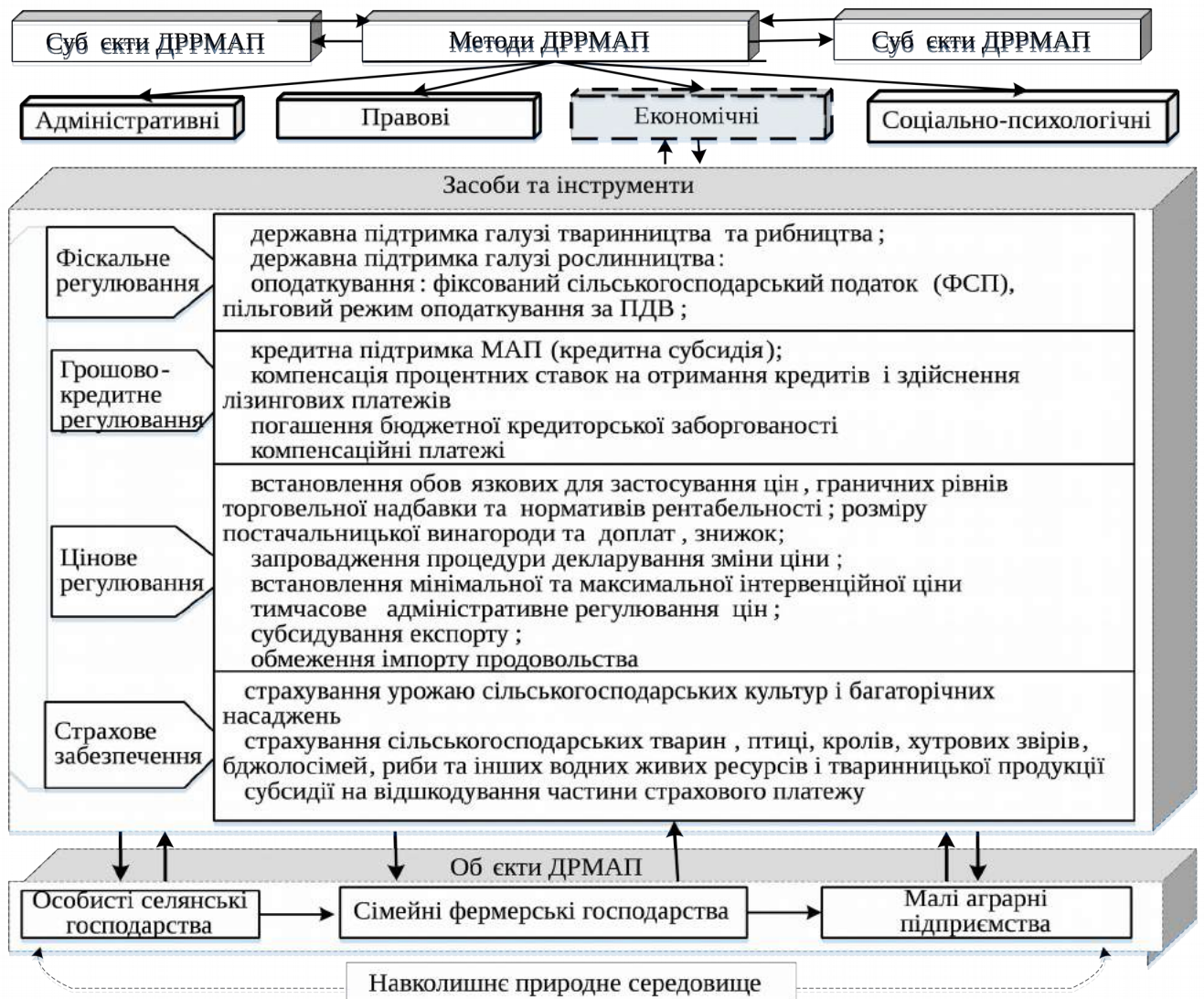
Недосконалість адміністративного методу проявляється у відсутності або недотриманні й інших засобів державного регулювання. Так, реалізація Концепції сталого розвитку України у сфері аграрного підприємництва потребує удосконалення штрафної та дозвільної системи регулювання землекористування шляхом встановлення відповідальності за порушення допустимих нормативів періодичності вирощування культури на одному і тому самому полі.

Соціально-психологічні методи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва передбачають створення мотиваційних чинників з метою підвищення трудової активності громадян України через стимулювання і розвиток економічно ефективних способів організації виробництва на селі, яка сприятиме збереженню усталених способів аграрної культури, природнього навколишнього середовища, зростання виробництва екологічно чистої продукції та покращення соціальної інфраструктури.

Зупинимось детальніше на аналізі економічного методу державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, який пов'язаний зі створенням державою фінансових та матеріальних стимулів впливу на економічні інтереси малих аграрних виробників та визначає їхню поведінку, зберігаючи право на вільний вибір. У табл. 1.13. представлені основні економічні форми, засоби та інструменти, які використовуються державою для впливу на діяльність малих аграрних підприємств. Економічний метод реалізується через фіскальне, грошово-кредитне, цінове регулювання та страхове забезпечення з метою створення сприятливого середовища для розвитку всіх суб'єктів господарювання, а відтак – реалізації стратегічних соціально-економічних та екологічних цілей держави. А вже сьогодні виробництво заради максимізації прибутку залишає поза

сферою своїх інтересів соціальні, екологічні наслідки та перекладає ці проблеми на державу, що зумовлює потребу в посиленні її координуючої і регулюючої ролі [54, с. 54].

Рис. 1.13. Економічний механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва

Джерело: сформовано автором.

У світовій практиці економічні методи є ефективним способом державного регулювання господарської діяльності малих аграрних підприємств. Варто погодитися із твердженням О. Могильного про те, що чітко визначені й стабільні економічні методи регулювання дають можливість осмисленого вибору суб'єктами господарювання своєї поведінки на аграрному ринку, а однією з

основних причин кризи аграрної реформи є незавершене формування в державі алгоритмів щодо застосування економічних законів [127, с. 57].

Досвід зарубіжних країн показує, що використання методів державного регулювання в економіці може допомогти вирішенню низки проблем, але одночасно може спричиняти і проблеми іншого характеру. Це зумовлює вибір оптимального варіанту державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва шляхом поєднання методів та регуляторів впливу [104, с. 131]. Разом з тим, повинні бути враховані політичні, соціальні, економічні, екологічні тенденції по країні в цілому, і сільській місцевості зокрема. А також розвиток ринкової інфраструктури, роль малих підприємницьких структур у розв'язанні соціально-економічних та екологічних проблем держави, продовольчої безпеки, екологізації території тощо.

Обмежені фінансові можливості держави вимагають формування пріоритетних напрямів державної підтримки аграрного сектору. За словами О. Щербаніна, «державні методи регулювання повинні бути направлені на інтелектуалізацію, інформатизацію та екологізацію виробництва, що дозволить випускати конкурентоспроможну продукцію та реалізовувати її на внутрішньому та зовнішньому ринках» [294, с. 4]. На нашу думку, мале аграрне підприємництво, як один із головних елементів розвитку сільських територій та збереження природних ресурсів, має першочергово залучатися до державного фінансування. Державні та обласні аграрні бюджети повинні систематично передбачати низку заходів для розвитку потенціалу малого підприємництва на селі. Частково вимоги по підвищенню ефективності враховуються у схваленій Національною радою реформ 4 грудня 2015 року «Єдиній комплексній стратегії та плані дій розвитку сільського господарства та сільських територій до 2020 року» (Стратегія), у якій визначення необхідність сприяння розвитку кооперативних моделей, сільської місцевості, захист навколишнього природного середовища. Відповідно до Стратегії на національному рівні мають бути розроблені такі програми:

- підтримки для фермерів-початківців;

- інвестиційної підтримки малих сільськогосподарських виробників для розвитку та диверсифікації їх сільськогосподарської діяльності;
- підтримки малих сільськогосподарських виробників щодо кредитування та страхування; схеми підтримки малих сільськогосподарських виробників у створенні партнерств, товариств, груп виробників (зокрема, кооперативів) для поліпшення їх доступу до ринків та ринкової інфраструктури, розробки та застосування нових правил та стандартів торгівлі;
- надання дорадчих послуг малим аграрним підприємствам з метою вдосконалення навичок у застосуванні технологій господарювання та управління, поліпшення доступу до виробничих ресурсів і фінансів;
- механізм переважного надання державних та комунальних сільськогосподарських земель малим сільськогосподарським виробникам для розширення їх господарської діяльності.

Також на регіональному рівні до стратегічних напрямів реалізації потенціалу аграрного сектору віднесено розвитку малого аграрного підприємництва. Так, комплексною програмою підтримки та розвитку агропромислового виробництва на 2016–2020 роки у Львівській області основними заходами, які будуть фінансуватися із обласного бюджету і сприятимуть розвитку малих аграрних підприємств визначено [194]:

- 1) розвиток СОК та інфраструктури аграрного ринку через залучення коштів міжнародних організацій на їх створення та оновлення матеріально-технічної бази;
- 2) розвиток галузі тваринництва шляхом нарощування поголів'я сільськогосподарських тварин, будівництва нових та реконструкції існуючих тваринницьких комплексів та ферм, в тому числі придбання їх обладнання;
- 3) сприяння розвитку виробництва органічної сільськогосподарської продукції та ринку насіння;
- 4) створення виробництв з переробки сільськогосподарської продукції;
- 5) створення належних умов з трансформації особистих селянських господарств в малі сімейні фермерські господарства товарного типу, які будуть

здійснювати свою діяльність у галузі садівництва, ягідництва, овочівництва з подальшим об'єднанням у сільськогосподарські кооперативи;

б) збереження та відтворення родючості ґрунтів шляхом збагачення ґрунтів біологічним азотом, вапнуванням, сидерації ґрунтів та освоєння земель під садівництво після проведення агрохімічного обстеження земельних ділянок.

Разом із бюджетним регулювання вагомий вплив на розвиток малого аграрного підприємництва здійснює оподаткування. Обидві форми державного регулювання виступають основними важелями впливу на соціальну, виробничу, інфраструктурну, зовнішню та регіональну діяльність держави [281, с. 393]. Малі аграрні виробники можуть самостійно обирати режим оподаткування:

- спрощена система оподаткування (з 2015 року платників фіксованого сільськогосподарського податку віднесено до четвертої групи єдиного податку із встановленням відповідних критеріїв);
- загальна система оподаткування;
- спеціальний режим з ПДВ (збережено на 2016 рік) [177].

У теперішній ситуації для малих аграрних підприємств важливими засобами непрямого регулювання є визначення пріоритетних дотаційних напрямів сільського господарства, встановлення гранично допустимих цін на паливно-мастильні матеріали, контроль за технологією виробництва органічної продукції та інші.

Погоджуємося з думкою І. Ламакіної, яка вважає, що існування економічних та адміністративних методів державного регулювання розвитку аграрного підприємництва в чистому вигляді є неможливим. Адже методи державного регулювання суб'єктів господарювання, які характеризуються обов'язковістю певної поведінки (адміністративні), мають бути підкріплені фінансово, а тому в них завжди присутній економічний аспект [109, с. 8]. Так, видача пільгових кредитів малим фермерським господарствам здійснює через спеціально уповноважений державний орган наділений владними повноваженнями (Українським державним фондом підтримки фермерських господарств), а надання державних дотацій виробникам продукції тваринництва передбачає наявність відповідної нормативно-правової бази. Таке поєднання методів

державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва при реалізації певного заходу свідчить про умовний поділ методів.

Отже, система державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є комплексом взаємопов'язаних елементів, які забезпечують підвищення екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих суб'єктів господарювання у сільській місцевості та аграрного сектора країни. Ефективність функціонування даної системи залежить від правильності визначених цілей, завдань, принципів, функцій та побудови механізму, який б враховував весь спектр визначених завдань. Механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва базується на використанні сукупності форм, методів, засобів та інструментів, якими органи державної влади через виконання своїх функцій сприяють досягненню сукупного позитивного ефекту.

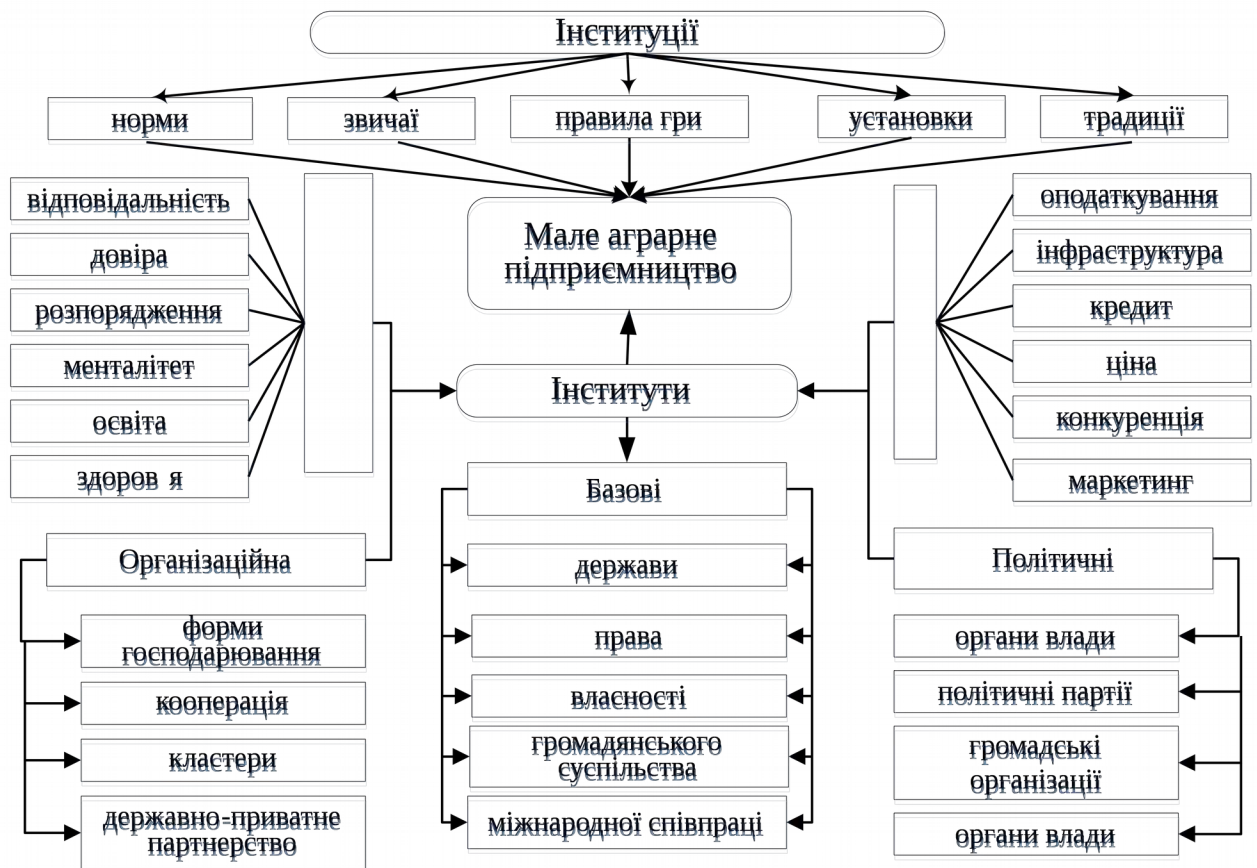
1.3. Організаційно-інституційне забезпечення державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Розвиток малого аграрного підприємництва в ринковому середовищі значною мірою залежить від ефективності взаємовідносин у системі держава-підприємство. Реалізація даних взаємовідносин з боку держави здійснюється через організаційно-інституційний механізм, який базується на поєднанні ринкових законів та адміністративних засад державного регулювання задля досягнення певної мети. Поєднання головної мети малих аграрних підприємств – отримання прибутку та досягнення стратегічних цілей державної аграрної політики, вимагає формування належного організаційно-інституційного забезпечення.

Дослідження розвитку малого аграрного підприємництва з позицій державного регулювання потребує висвітлення його інституційного середовища, що є сукупністю правових, соціальних, екологічних, технологічних, економічних, психологічних та інших формальних і неформальних обмежень, які регулюють діяльність малих аграрних підприємств. Саме інституційне середовище виступає

індикатором ефективності впливу інституційного механізму на діяльність малих аграрних підприємств, тобто будь-які зміни в даному середовищі прямо чи опосередковано впливають на діяльність аграрних формувань, які, у свою чергу, впливають на стан економіки в цілому. Під інституційним механізмом будемо розуміти комплекс інституцій та інститутів, синергетично пов'язаних між собою, які здійснюють вплив на розвиток малого аграрного підприємництва. Варто врахувати, відсутність в економічній теорії чіткого розмежування понять інститут та інституція, які є динамічними категоріями й в процесі соціально-економічного розвитку зазнають змін [110, с. 43]. До інституцій відносять традиції, норми, звичаї, правила поведінки, які сприятимуть поступовому розвитку малого аграрного підприємництва. Поряд з цим «інститути» є законодавчо закріпленими нормами та звичаями. Т. Лозинська поняття «інституції» трактує, як правила, а інститути – структурно-організаційне оформлення правил [138, с. 10] або обмежувальні рамки (формальні та неформальні правила) людської взаємодії [107, с. 163]. На думку С. Рогач, інституції формують інститути (утворення), а інститути забезпечують дотримання відповідних інституцій (правил, звичаїв) [227, с.33]. Представники нового або більш пізнього інституціоналізму (Д. Норт, Дж. М. Ходжсон, Е. де Сото та інші) здійснили поділ інститутів на формальні та неформальні [168]. До формальних інститутів належать правила, які створюються централізовано, усвідомлено, легко можуть бути зафіксовані у вербальній і (або) письмовій формі та захищені державою (правові норми). Під неформальними інститутами розуміють правила, які виникли внаслідок співпраці між людьми та є джерелом формування і зміни формальних правил [285, с. 116–117]. У свою чергу, О. Шпикуляк та М. Грицаєнко, здійснили консолідаційний розподіл інститутів, відповідно до елементів, які сприяють взаємодії індивідів в економіці: інститути-функції (власність, ціна, управління, влада, праця, конкуренція, підприємництво), інститути-правила (сучасна нормативно-правова база України щодо розвитку малого аграрного підприємництва) та інститути-організаційні одиниці (державні та регіональні органи влади у сфері аграрного підприємництва, ринкова інфраструктура) [290, с. 294].

Отже, основні положення теорії інституціоналізму дають змогу говорити про формування механізму державного регулювання малого аграрного підприємництва на основі інститутів та інституцій, які є формальними та неформальними регуляторами будь-якої діяльності. Узагальнюючи класифікаційний розподіл елементів інституційного середовища та розуміння природи інститутів різними науковцями, визначимо вплив інституційного забезпечення на розвиток малого аграрного підприємництва в Україні (рис. 1.14).

Рис. 1.14. Структура інституційного забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформовано автором на основі [227, с. 36].

В Україні продовжується курс на інституційне забезпечення формування ефективного механізму функціонування економіки, а саме створюються правові й економічні інститути виключно ринкового спрямування, проте активно виникають проблеми регуляторного характеру, особливо в межах економічних інституцій та механізмів їх реалізацій [227, с. 39]. Так, участь держави має стати

індикатором, що характеризує перспективність розвитку певних підприємств або галузей. Адже в умовах значної інформаційної асиметрії приватні фінансові інститути орієнтуються переважно на компанії, які самостійно здійснюють досить велике інвестування [11, с. 23–24]. Мале аграрне підприємництво є однією зі сфер національної економіки, яка насамперед потребує формування ефективного інституційного забезпечення, адже забезпечує продовольчу та екологічну безпеку країни, соціальний розвиток у сільській місцевості.

З метою створення сприятливого середовища для розвитку малого аграрного підприємництва в Україні зупинимося детальніше на його інституційних складових. Базовим інститутом політичної системи та визначальним для розвитку аграрного підприємництва є інститут держави, який охоплює систему органів законодавчої, виконавчої та судової влади покликаних ефективно впливати на всі складові суспільного життя. Розвиток малого аграрного підприємництва залежить від діяльності органів різних регуляторних рівнів, які функціонують взаємопов'язано і створюють єдиний механізм. У зв'язку з цим, можемо виокремити такі основні рівні організаційного забезпечення регулювання розвитку малого аграрного підприємництва:

- міжнародний рівень, при якому регулювання здійснюється відповідно до встановлених договорів, квот, стандартів та членства у міжнародних організаціях (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (ІФАД), Міжнародна федерація органічного сільськогосподарського руху (IFOAM), Кодекс Аліментаріус, система управління безпечністю харчових продуктів (НАССР); міжнародний стандарт управління виробництвом і поставками безпечної продукції (Global GAP);

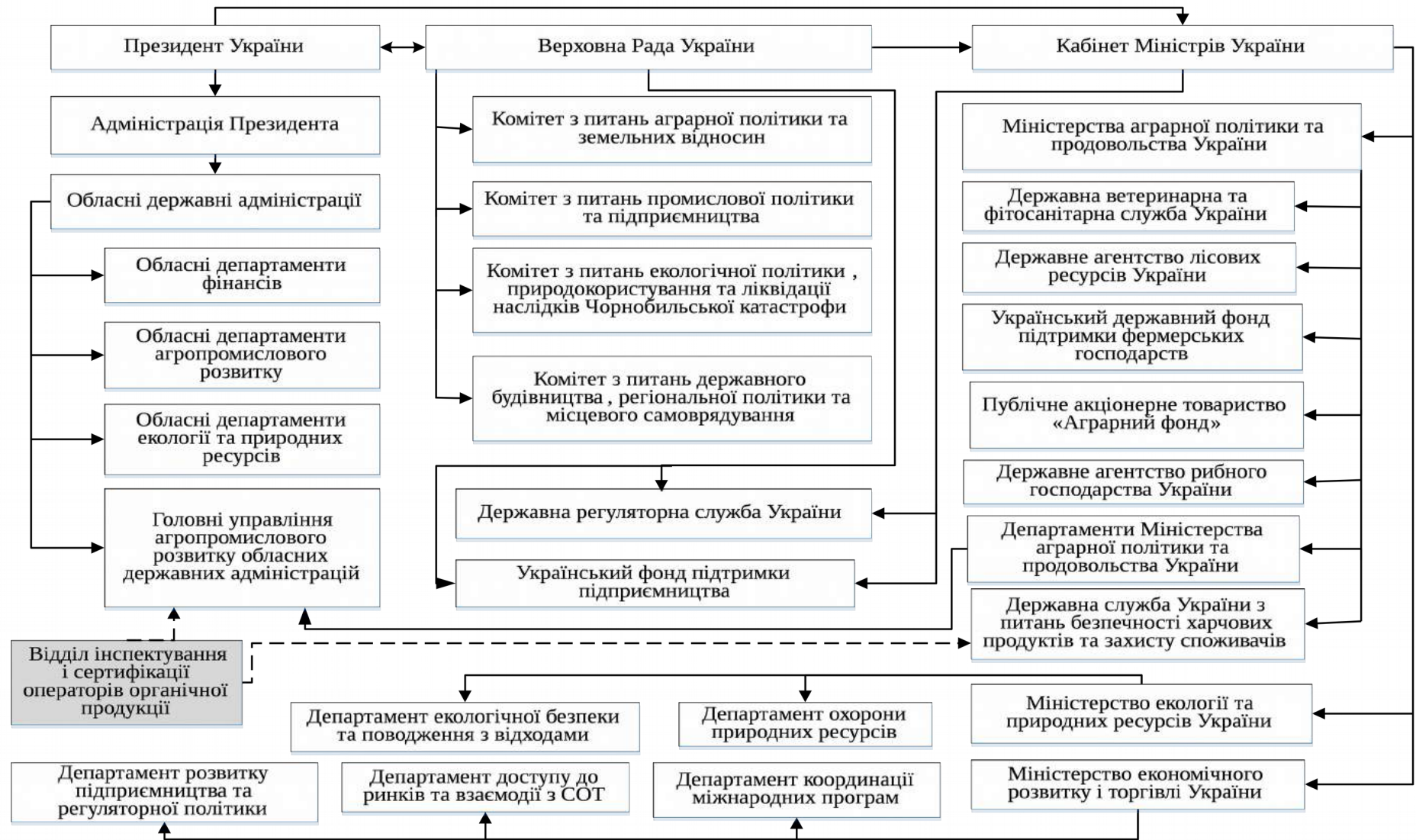
- європейський рівень, який містить комплекс правил і норм, що регулюють сферу виробництва та торгівлі сільськогосподарською продукцією (Постанова Ради Європи № 834/2007 від 28 червня 2007 року «Про органічне виробництво та маркування органічних продуктів», Регламент (ЄС) № 1307/2013 Ради ЄС про заснування спільних правил для схем прямої підтримки фермерів у рамках Спільної сільськогосподарської політики);

- загальнонаціональний рівень (Верховна Рада України; Міністерство аграрної політики та продовольства України, Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин, Український фонд підтримки підприємництва, Український державний фонд підтримки фермерських господарств (Укрдержфонд));
- регіональний рівень (обласні департаменти агропромислового розвитку, регіональні відділення Українського державного фонду підтримки фермерських господарств);
- місцевий рівень (районні відділи агропромислового розвитку, сільські та селищні ради).

Організаційно-функціональна структура забезпечення управління розвитком малого аграрного підприємництва в Україні на державному рівні представлена: Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України, які здійснюють свою діяльність безпосередньо та через відповідні державні інститути в межах визначених повноважень (рис.1.15).

Особливу роль у регулюванні розвитку малого аграрного підприємництва виконує Верховна Рада України, яка є єдиним законодавчим органом державної влади України. При Верховній Раді діє профільний комітет з питань аграрної політики та земельних відносин, який включає 6 підкомітетів з питань: земельних відносин; удосконалення структури державного управління в сфері агропромислового комплексу, інновацій та з базових галузей в агропромисловому комплексі; ціноутворення та розвитку зовнішньоекономічної діяльності в агропромисловому комплексі; соціальної політики агропромислового комплексу, розвитку сільських територій, науки та освіти; економічної і фінансової політики в агропромисловому комплексі; харчової промисловості та торгівлі агропромисловими товарами. Структуру і характеристику роботи Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин подано у додатку А.

Рис. 1.15. Організаційно-функціональна структура забезпечення регулювання розвитком малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформовано автором.

До системи органів виконавчої влади, що регулюють розвиток малого аграрного підприємництва в Україні належать такі основні державні інститути: Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство фінансів України, галузеві інститути, підвідомчі установи, науково-дослідні інститути. Серед підвідомчих установ Міністерства аграрної політики та продовольства України особлива роль у розвитку фермерських господарств належить Українському державному фонду підтримки фермерських господарств. Організаційно-функціональна структура Міністерства аграрної політики та продовольства України представлена у додатку Б.

Недосконалість такої інституційної структури є очевидною, і полягає у відсутності єдиного відомства, агенції чи департаменту, який би опікувався розвитком малого аграрного підприємництва. Відтак, існує значна кількість структурних підрозділів у складі Міністерства аграрної політики та продовольства України, спрямованих на забезпечення роботи його апарату. До таких структурних належать: Департамент роботи з персоналом, Департамент електронного документообігу та контролю апарату, відділ бухгалтерського обліку, звітності і господарського забезпечення апарату міністерства, оперативно-режимне управління.

Зупинимося на найбільш дотичному за функціями до розвитку малого аграрного підприємництва Департаменті науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі (далі – Департамент), який спрямований на формування та реалізацію державної політики щодо підтримки і розвитку особистих селянських і фермерських господарств, сільськогосподарської кооперації та підприємництва, зокрема несільськогосподарського. У своєму складі Департамент має відділ розвитку сільськогосподарської кооперації і підприємництва та відділ координації дорадництва й соціального розвитку села. Безпосередньо дотичними функціями даного Департаменту до розвитку малого аграрного підприємництва є такі:

- участь у розробці та організації виконання державних цільових, комплексних і галузевих програм з питань розвитку сільських територій, соціальної сфери села та сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- розробка порядку й умов проведення конкурсів для надання фінансової підтримки фермерським господарствам на поворотній основі, перелік документів, які направляються для надання їм фінансової підтримки;
- розробка стратегії, методології та відповідних рекомендацій щодо розвитку фермерських, особистих селянських господарств, кооперації та підприємництва, сільського зеленого туризму, залучення міжнародної технічної допомоги із зазначених питань;
- аналіз соціально-демографічної ситуації на селі та розробка заходів державного впливу для подолання демографічної кризи;
- моніторинг використання коштів бюджетних програм, спрямованих на становлення та розвиток дорадчих служб;
- визначення переліку та розробка вартості соціально спрямованих сільськогосподарських дорадчих послуг, що надаються суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості та сільському населенню за рахунок коштів державного бюджету;
- розробка умов проведення конкурсного відбору СОК для надання державної фінансової підтримки [125].

На нашу думку, виконання завдання, покладеного на Департамент науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі – формування та реалізація державної політики щодо підтримки і розвитку ОСГ, фермерських господарств, кооперації та підприємництва, в тому числі несільськогосподарського, виявилось неефективним. Підтвердженням даних висновків є зменшення кількості особистих селянських господарств, СОК та фермерських господарств, в тому числі і малих.

Функція Департаменту щодо здійснення моніторингу використання коштів бюджетних програм, спрямованих на становлення та розвиток дорадчих служб є беззмістовною, оскільки востаннє кошти виділялися у 2013 році. Відповідно до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. на підтримки дорадництва з державного бюджету впродовж 2008–2011 рр. фактично

було використано 7 млн грн або 15,6 % від прогнозного обсягу, зокрема у 2008 році - 3487,6 тис. грн (33 % від запланованого обсягу), 2009 р. – 1863 тис. грн (17,3 %), 2010 р. – 1659,4 тис. грн (14,9 %) [15, с. 18–19]. У 2012 р. з державного бюджету України було використано 1,6 млн грн із 2 млн грн запланованих, а у 2011 р. та 2013 р. кошти на державну підтримку сільськогосподарської дорадчої служби не виділялися. Окрім державного рівня, перешкоди для розвитку сільськогосподарського дорадництва виникали і на місцевому рівні. Так, місцеві департаменти агропромислового розвитку не займалися підготовкою кадрів для дорадництва (відповідно до наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про розвиток системи аграрної освіти та удосконалення підготовки кадрів для агропромислового комплексу» №217 від 27 березня 2007 року), затягували процес виділення коштів із Державного бюджету України, не ініціювали виділення коштів із місцевих бюджетів [5, с. 38]. В Україні зареєстровано 71 дорадчу службу, а надають послуги – третина з них. Їхня діяльність, в основному, фінансується коштами міжнародної технічної допомоги, міжнародних програм та проєктів, але значна частина міжнародних проєктів вже завершилася або перебуває на стадії завершення [60].

Сільськогосподарське дорадництво є вкрай необхідним інструментом підтримки та розвитку малого аграрного підприємництва в Україні, підвищення його ефективності і прибутковості. Діяльність дорадчих служб виступає єдиним інформаційно-консультативним забезпеченням доступним для малого аграрного підприємця. Адже агроконсалтингові фірми переважно надають послуги великим агропідприємствам, насамперед в інвестиційно-інноваційній сфері. Екстеншн-центри займаються навчанням окремих цільових груп за межами офіційної системи освіти, а функціонування дорадчих служб спрямоване як на навчання, так і на практичну допомогу аграрним підприємцям. Через те, що діяльність дорадчих служб частково фінансується коштами місцевого та державного бюджетів, а також іноземних інвесторів за окремими проєктами, їхні послуги є доступними для середніх і малих аграрних підприємств.

Також Департамент фінансово-кредитної політики бере участь у розробці та здійсненні заходів державної політики щодо фінансової підтримки розвитку

аграрного підприємництва. Між даним Департаментом та Українським державним фондом підтримки фермерських господарств (Укрдержфондом) – підвідомчою установою Міністерства аграрної політики та продовольства України, розподілено обов'язки надання фінансової підтримки фермерським господарствам, що виражається у деякому їх дублюванні і відсутності єдиного керівного органу управління підтримкою фермерства. Все ж Укрдержфонду належить важлива роль у підтримці і розвитку малого аграрного підприємництва в Україні. Так основними напрямками його діяльності є: надання фінансової підтримки фермерським господарствам через регіональні відділення; сприяння кадровому, науково-технічному забезпеченню фермерських господарств в умовах ринкової економіки; визначення розміру потреби у коштах для фінансової підтримки фермерських господарств [272]. Схему отримання і розподілу коштів Укрдержфондом зображено на рис. 1.16.

Рис. 1.16. Система розподілу фінансової підтримки на поворотній основі для фермерських господарств через Укрдержфонд

Джерело: сформовано автором.

На сьогодні в межах наявних державних програм та фінансових можливостей Укрдержфонд реалізовує одну програму – надання позик фермерським господарствам (поворотна допомога).

Вважаємо, що система державної фінансової підтримки фермерських господарств через Укрдержфонд є малоефективною і потребує реформування. Так, при розподілі коштів державного бюджету за програмами підтримки застосовується лише компенсаційно-витратний підхід, що не пов'язаний з показниками ефективності галузі [96, с. 97]. Сьогодні відповідно до Закону України «Про фермерські господарства» від 19.06.2003 № 973-IV Укрдержфонд реалізовує державну політику щодо фінансової підтримки становлення та розвитку фермерських господарств [216]. Насправді Укрдержфонд є підконтрольний Міністерству аграрної політики та продовольства України, а бюджетні асигнування здійснюються без врахування його позиції. Так, у 2015 році Укрдержфонду було виділено 25,6 млн грн, які розподілено у вигляді кредитів на конкурсній основі між 158 фермерськими господарствами. На 1 липня 2015 року кількість фермерських господарств в Україні становила 39,6 тис., тому виділені кошти за офіційним курсом долара встановленого Національним Банком України — 22,03 грн були мізерними. У 2016 році державним бюджетом закладено на поворотну підтримку фермерів 15 млн грн, що на 41,4 % менше попереднього року. Варто зазначити, що сума непрямой підтримки (відшкодування податку на додану вартість) у січні 2016 року десяти найбільшим агропромисловим компаніям України склала 1,7 млрд грн, у лютому – 1,38 млрд грн, березні – 1,44 млрд грн. Для більш детального порівняння візьмемо деякі підприємства: компанія, що здійснює експорт зерна та соняшникової олії «Кернел-Трейд» отримала у березні 2016 року 354,04 млн грн непрямой державної підтримки, «Миронівський завод по виготовленню круп і комбікормів» – 200 млн грн, Миронівський хлібопродукт 150,00 млн грн, один з найбільших в світі зернотрейдерів АТ «Каргілл» – 138,53 млн грн, ТЗОВ «Агротермінал-Констракшин» – 126,85 млн грн [272].

Отже, можемо говорити про недосконалість механізму державної підтримки аграрного підприємництва, зумовлений низьким рівнем ефективності системи державного управління аграрним сектором України. Модернізація системи державного регулювання аграрного сектору, в тому числі і аграрного

підприємництва, як однієї із головних функцій управління, вимагає врахування рекомендацій, правил та норм встановлених на поза державному рівнях. Так, глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом містить положення про співпрацю з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема через поступове зближення відповідних політик і законодавства, національного регулювання у відповідності до регулювання і стандартів ЄС, а також підвищення інституційно-адміністративного потенціалу на центральному та місцевому рівнях [13, с. 115]. В такому разі, реалізація умов про співпрацю вимагає виваженого аналізу пріоритетів та механізмів Спільної аграрної політики (САП) ЄС та впровадження їх в Україні. На 2014–2020 рр. головними пріоритетами САП, реалізація яких сприятиме розвитку малого аграрного підприємництва в Україні, визначено [178, с. 91–92] :

- підвищення конкурентоспроможності і життєздатності всіх видів господарювання;
- відновлення, збереження і зміцнення екосистем, які залежать від сільського і лісового господарства;
- стимулювання ефективного використання ресурсів і перехід до низьковуглецевої і стійкої до змін клімату економіки сільського господарства, продовольчого і лісового секторів;
- сприяння соціальній інтеграції, скороченню бідності і економічному розвитку в сільських районах.

На нашу думку, підвищення ефективності від впровадження та дотримання головних принципів САП в аграрній політиці України є можливим при активній участі регіонального (обласного) та місцевого рівнів організаційного забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва. На регіональному рівні забезпечення реалізації державної аграрної політики, в тому числі розроблення та виконання регіональних програм розвитку аграрного підприємництва, здійснюється департаментами агропромислового розвитку. Варто зазначити, що лише Департамент агропромислового розвитку Львівської області представлений відділом розвитку кооперації та підприємництва. На Херсонщині в структуру

агропромислового департаменту входить відділ міжнародної технічної допомоги, інвестицій та розвитку аграрного бізнесу, а у Вінницькому Департаменті – сектор функціонування аграрного ринку та дорадництва. Зважаючи на це, вважаємо, що конкретизація роботи структурних підрозділів державних та регіональних інститутів влади, з метою розвитку пріоритетних напрямів аграрного сектору, сприятиме визначенню та досягненню більш конкретних цілей.

Успішність розвитку аграрних підприємств і сільських територій, на думку деяких вчених НААН України, залежить значною мірою від Інституту сільського самоврядування. Саме він має взяти на себе відповідальність за забезпечення на своїй території сталого розвитку, консолідувати власників земельних та інших природних ресурсів [74, с. 28]. Вважаємо, що значну частину організаційного забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва через поширення кооперації на регіональному рівні повинні здійснювати органи місцевого самоврядування.

Серед головних пріоритетів САП є відновлення і зміцнення екосистем, стимулювання ефективного використання ресурсів. Згідно вимог новітньої фізичної економії найбільшу віддачу в довготерміновому часі агроєкосистема може давати лише за умови здійснення органічного землеробства, коли вона функціонує у замкнутому циклі, а відтак, відбувається нарощування енергетичного бюджету природи Землі [50, с. 233]. З метою стимулювання переходу малого аграрного підприємництва до виробництва органічної продукції пропонуємо створити відділ інспектування і сертифікації операторів органічної продукції в межах Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Формування державної або державно-приватної моделі контролю й сертифікації виробництва і обігу органічної продукції сприятиме доступу усіх малих підприємств до процесу сертифікації.

Отже, на сьогодні можемо говорити про низьку ефективність впливу різних гілок влади на діяльність малого аграрного підприємництва, на що вказують деструктивні процеси у сільській місцевості, негативна динаміка кількості малих аграрних підприємств, збільшення екологічного навантаження та інші фактори.

Нестабільність даного інституту щодо розвитку малого аграрного підприємництва, значною мірою, зумовлена впливом неформальних інститутів. Варто погодитися з думкою О. Воронянського про те, що «конфігурація системи політичних інститутів визначається в результаті конкурентного впливу на суспільні відносини з боку реальних суб'єктів політики, що захищають свої різноспрямовані інтереси, не завжди враховуючи інтереси більшості суспільства» [25, с. 27]. І. Рейтерович констатує, що в Україні сформувалося кулуарне лобіювання інтересів та політика прямого втручання великого капіталу в політико-економічні процеси, який визначає основні вектори розвитку країни [224, с.11]. Проведений аналіз системи державної підтримки аграрного підприємництва демонструє значний вплив неформальних інститутів на формальні, що спричиняє значні диспропорції не лише в аграрному секторі України, але й в цілій економіці країни. Окрім того, вплив інтересів фінансових груп на формування окремих елементів вітчизняної інституційної системи спричиняє розбіжність із правилами та нормами міжнародних структур, куди Україна вступила або має намір вступити.

Функціональне забезпечення органів державної влади реалізується через інститут права, який представляє сукупність відносно відособлених правових норм у рамках регулювання діяльності малого аграрного підприємництва. За роки незалежності України, нормативно-правове забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва представлене низкою правових актів різного рівня прийняття. Базовими законодавчими та нормативно-правовими актами, що регулюють співпрацю малих аграрних підприємств з органами державної влади, іншими суб'єктами господарювання є Конституція України, Господарський, Податковий, Бюджетний, Земельний, Лісовий, Водний та Сімейний кодекси України, закони України «Про власність», «Про державно-приватне партнерство», «Про Державний бюджет України», «Про кооперацію». Головні спеціальні нормативні документи, які регламентують державне регулювання діяльність малого підприємництва в аграрній сфері наведені у додатку В.

Проголошення пріоритетності розвитку українського села, а також його активних складових – малих аграрних підприємств, відбулося ще на початку

незалежності України. Так, у преамбулі Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17.10.1990 № 400-ХІІ зазначено, що пріоритетність соціального розвитку села та аграрного сектору об'єктивно впливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини та суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі і національної культури, а високий рівень розвитку села є основою продовольчого та сировинного забезпечення країни [210].

Варто зазначити, що декларативно пріоритетні напрямки розвитку аграрного сектору, залишалися незмінними. Проте перешкодами забезпечення їх реалізації, окрім неформальних інститутів та інших факторів, виступає недостатність, несистемність та непослідовність законодавчого забезпечення.

Найбільш гострі питання аграрного сектору стосуються інституту власності, що пов'язано із функціонуванням підприємств різних організаційно-правових форм, для яких основним засобом виробництва виступає земля. Інститут власності є одним із найважливіших інститутів ринку, який опосередковує, спрямовує соціально-економічні відносини у певне русло, завдяки йому відбувається перерозподіл доходів агентів ринку й держави [290, с. 119].

Головним питанням подальшого проведення земельної реформи є впорядкування інституту власності на земельні ресурси. Зміна власності на землю спровокувала появу багатьох незалежних суб'єктів землекористування, що об'єктивно привело до необхідності трансформацій принципів управління, формування диференційованої за територіальним фактором її системи [215, с. 26], посилення фінансової спроможності суб'єктів господарювання, зокрема через кредитні та інвестиційні ресурси [283, с. 206].

За словами О. Шпигуляка, власність – це «інститут, який надає людям свободу розпоряджатися власними ресурсами, а значить можливість займатися підприємницькою діяльністю. Отже, власність – це інститут організаційно оформлених і закріплених законодавчо правил, норм, традицій, з правової точки зору – сукупність організаційно оформлених правил (інституцій), прав щодо володіння, користування і розпоряджання активами, благами в системі між

агентських ринкових відносин» [290, с. 118-119]. Варто погодитися із думкою вченого про те, що «одним із факторів утвердження ефективного інституту власності в аграрній економіці є неформальні інституції поведінки сільського населення, такі як ментальність і традиції життя на селі. Це пов'язано із теперішнім байдужим ставленням до землі як джерела доходу і занепадом підприємницького духу, що зумовлено довготривалою заборонаю інституту приватної власності» [290, с. 235]. Наслідком такої поведінки є масова передача українським селянством своїх земельних ділянок великим інтегрованим структурам в довгострокову оренду, що спричинило низку негативних наслідків.

Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI передбачає захист прав та інтересів малого аграрного підприємництва через інститут громадянського суспільства [220]. В Україні даний інститут представлений, головним чином, громадськими організаціями, професійними спілками, благодійними організаціями, засобами масової інформації, органами самоорганізації населення та політичними партіями. На нашу думку, передбачені Конституцією України права щодо участі громадян в управлінні державними справами, у формуванні та здійсненні державної аграрної політики реалізуються дуже обмежено, а в багатьох випадках, не беруться до уваги. Варто зазначити, що вагому роль у представленні проблем малого аграрного підприємництва і механізмів їх вирішення на державному рівні мала б взяти на себе Громадська рада – постійно діючий колегіальний виборний громадський консультативно-дорадчий і наглядово-експертний орган, утворений для співпраці між Міністерством аграрної політики та продовольства України й інститутами громадянського суспільства. На жаль, робота даного органу носить більш формальний характер і обмежується лише 35 членами, в той час до неї мають залучатися всі організації, які мають відношення до аграрного сектору. Серед організацій, дотичних до розвитку малого аграрного підприємництва, що представляють інститут громадянського суспільства у Громадській раді є Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України, Федерація органічного руху України, «Асоціація фермерів і приватних землевласників

України», «Інститут сільського розвитку України», «Союз учасників сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України», «Всеукраїнська асоціація селян та сільськогосподарських виробників», Спілка підприємців малих, середніх приватизованих підприємств України, Спілка молочних підприємств України, Всеукраїнська асоціація виробників продукції садівництва і виноградарства, асоціація «Виноградари та винороби України» та інші. З переліку організацій у комісію з питань розвитку сільських територій Громадської ради входить лише представник від громадської організації «Інститут сільського розвитку» та Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад, що свідчить про обмежений доступ представників малого підприємництва у даному органі.

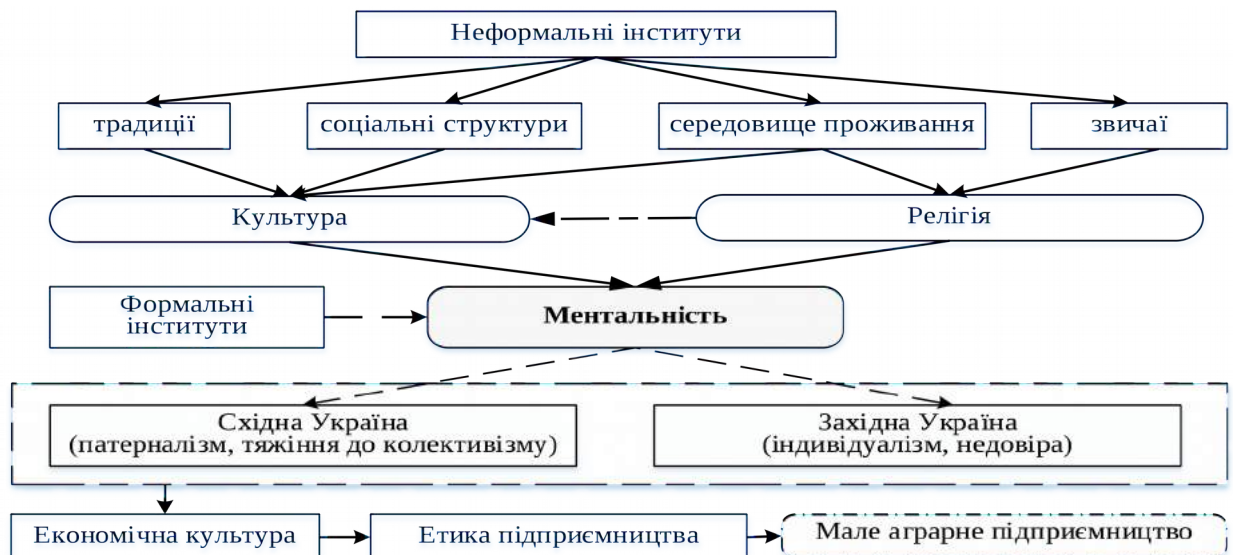
На нашу думку, однією з причин низького рівня впливовості інституту громадянського суспільства на прийняття стратегічних рішень в аграрному секторі, необхідних для розвитку малих підприємств є пасивність населення. В цьому випадку, можемо говорити про національні ментальні особливості населення, поширення розчарувань і зневіру, низький рівень обізнаності своїх прав та можливостей.

Отже, створення громадських аграрних структур є важливим і необхідним засобом контролю діяльності органів державної влади, відстоювання пріоритетних питань розвитку малого аграрного підприємництва та сільських територій. Об'єднання представників агропромислового комплексу в Громадську раду, є важливим кроком формулювання проектних рішень, їх пропонування і обговорення. Недоліком даного інституту є часте лобіювання прагнень їх керівників під виглядом важливих сільськогосподарських проблем.

Вагомим підтвердженням мінливості інститутів є швидке зростання впливу міжнародного співробітництва на розвиток малого аграрного підприємництва в Україні. Головним чином, інститут міжнародного співробітництва діє у формі міжнародної технічної допомоги для розвитку малих аграрних підприємств, разом з тим зростає експорт їх продукції на міжнародний ринок. Серед міжнародних організацій, які масштабно сприяли розвитку лише малого аграрного підприємництва варто виділити:

- Міжнародний благодійний фонд «Добробут громад» – діяльність спрямована на сталий комплексний розвиток сільських територій через забезпечення доступу малих виробників до ринків реалізації продукції, підтримка створення та розвиток сімейних фермерських господарств, СОК, фінансування основних й виробних засобів;
- Канадська неурядова організація SOCODEVI (Квебек) – спрямована на створення та розвиток молочних кооперативів на основі ОСГ та сімейних фермерських господарств;
- Канадська агенція міжнародного розвитку (CIDA) - пріоритетами даної організації є демократизація управління, розвиток приватного сектору, охорона здоров'я, гендерна рівність, захист навколишнього середовища;
- Український проект бізнес-розвитку плодоовочівництва (УПБРП) за сприяння Міністерства закордонних справ, торгівлі і розвитку Канади - надання технічної допомоги малим і середнім виробникам плодоовочевої продукції;
- Проект Агроінвест Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) - сприяння розвитку ринкової інфраструктури для малих та середніх аграрних підприємств і надання їм грантової допомоги на розвиток СОК.

Формування сприятливого інституційного забезпечення для розвитку малого аграрного підприємництва в Україні потребує врахування значущості неформальних інститутів та пошуку механізмів їх удосконалення. На нашу думку, однією із перешкод формування кооперативних відносин у сільській місцевості, які є єдиним способом забезпечення конкурентоспроможності малого аграрного підприємництва, виступають неформальні інститути. На рис. 1.17. показано вплив неформальних інститутів на формування малого аграрного підприємництва в Україні.

Рис. 1.17. Вплив неформальних інститутів на формування малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформовано автором.

Рис. 1.17. демонструє важливість виховного процесу для формування і розвитку підприємницької діяльності, який закладає підвалини економічної культури суспільства й сприяє створення сприятливих факторів необхідних для розвитку підприємництва. Варто погодитися з О. Шпикуляком, який наголошує, що «там, де мають місце зрівняльні тенденції та викликана ними заздрість до чужого успіху, де уся надія при вирішенні проблем не на себе, а на державу, там немає твердого підґрунтя для становлення підприємництва, а базування економічної культури на ініціативі, свободі й відповідальності – вирішальна умова розвитку підприємництва» [289, с. 108]. Значний вплив на формування індивідуалістських рис ментальності українського селянина було перебування України у складі сусідніх держав. Науковці Інституту регіональних досліджень НАН України вважають, що для сільських територій України найбільш вразливими виявились інститути, що мають самопідтримуючий характер: бартеризація економічних взаємовідносин між власниками паїв та їх орендарями, ухилення від податків, надмірне екстенсивне використання земельних ресурсів, картелізація ринків, корупція, кумівщина [229, с. 120]. виправлення цих негативних змін має відбуватися через формування нової підприємницької психології і моделі господарської діяльності, опертої на міцні морально-етичні засади [67, с. 52].

Отже, створення сприятливих умов розвитку малого аграрного підприємництва в Україні також вимагає врахування важливості неформальних інститутів і визначення їх впливу на підприємницьку діяльність. На нашу думку, важливим елементом інституційного механізму є інститут довіри, який виступає посередником у відносинах між державою та малими аграрними підприємствами, а також сприяє виникненню партнерства між суб'єктами господарювання.

Висновки до розділу 1

1. Суб'єкти малого аграрного підприємництва виступають складними екологосоціогосподарськими системами, в ядрі яких знаходиться ресурс Землі, продуктивність якого є обмеженою, згідно з фізикоекономічною теорією сталого розвитку. У зв'язку з цим, кожне мале аграрне підприємство слід трактувати як складну, синергетичну екологосоціогосподарську систему, яка взаємодіє із зовнішнім середовищем і виконує важливі соціальні, екологічні та економічні функції.

2. Малому підприємству в аграрній сфері притаманна низка особливостей відмінних від інших сфер економіки: зональна спеціалізація та довгий період виробництва сільськогосподарської продукції; економічний процес відтворення завжди тісно переплітається із природним; визначальна роль землі як фактора виробництва; висока залежність технологічного процесу від природно-кліматичних і часових умов. Ці та інші особливості вимагають формування дієвої системи підтримки з метою мінімізації ризиків та забезпечення економічного зростання аграрних підприємств.

3. Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва розглядається як складова системи державного менеджменту аграрного сектору, що виступає структурним елементом системи державного регулювання національної економіки. Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва – це сукупність заходів держави, спрямованих на мобілізацію ресурсів та формування сприятливих умов для їх стимулювання, активізації й високоефективної діяльності з метою досягнення значного сукупного екологосоціоекономічного ефекту.

4. Механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва виступає структурним елементом системи державного регулювання малого аграрного підприємництва, що спрямований через комплекс засобів та інструментів держави на ефективну екологосоціоекономічну діяльність малих аграрних підприємств з метою досягнення сукупного позитивного ефекту. Ефективність механізму залежить від дотримання основних та специфічних принципів державного регулювання.

5. Організаційно-інституційне середовища розвитку малого аграрного підприємництва характеризується значною розбалансованістю між інститутом права та інститутом держави, що полягає у правовій неврегульованості низки аграрних відносин; формуванні окремих елементів національної інституційної системи при втручанні великого капіталу в законодавчі процеси, що спричиняє невідповідність до правил та норм міжнародних інститутів і не враховує особливості природно-кліматичних, соціальних і економічних умов господарювання в Україні.

6. Основними неформальними інститутами, що впливають на розвиток малого аграрного підприємництва, зокрема його перспективної форми – сільськогосподарської кооперації, є виховання, культура, релігія, довіра, ментальність, які для реалізації підприємницьких здібностей сільського населення мають особливе значення. Мінімізація негативного впливу неформальних інститутів на розвиток малого аграрного підприємництва є важливим національним завданням.

Основні наукові результати опубліковані у працях автора [137; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 155; 156; 157].

РОЗДІЛ 2.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ОЦІНКА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Аналіз стану розвитку в національній економіці України різних форм малого аграрного підприємництва

Одним із пріоритетних напрямів розвитку національної економіки, згідно зі Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» та Єдиною комплексною стратегією розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр., є розвиток малого та середнього підприємництва, яке покликане вивести українське село з руйнівного стану та сприяти сталому сільському розвитку завдяки підприємницькій ініціативі сільських жителів. Однак на сьогодні мале аграрне підприємництво в Україні перебуває в кризовому стані, подолання якого вимагає реформування системи державного регулювання аграрного сектору.

За період 2008-2015 рр. кількість сільських населених пунктів в Україні зменшилась на 116 одиниць, а чисельність їх жителів – на 9,5 % або 1,4 млн осіб. Тобто за 6 років, в кожному сільському населеному пункті, середня чисельність наявних жителів зменшилася на 49 осіб. За таких умов виникає потреба зміни системи управління сільським господарством та сільськими територіями, яка зупинить еміграцію сільського населення, сприятиме його працевлаштуванню та розвитку.

У провідних країнах світу розвиток сільської економіки, а відтак – і сільських територій, здійснюється за рахунок малого аграрного підприємництва, яке забезпечує продовольчу безпеку, виконує екологічнозберігаючу та соціальну функції. На рис. 2.1. представлено динаміку кількості сільських населених пунктів та чисельності наявного сільського населення в Україні впродовж 2008-2015 рр., яка підтверджує негативні тенденції розвитку сільської місцевості та пошук необхідних інструментів для зупинення цих процесів.

Рис. 2.1. Динаміка кількості сільських населених пунктів та чисельності наявного сільського населення України (станом на 01.01.2008 – 01.01.2015 рр.)

*Джерело: сформовано за даними [15, с. 35].

Сучасне мале аграрне підприємництво України, в результаті структурних змін у сільському господарстві на початку 90-х років ХХ ст., представлене різними організаційно-правовими формами, які відображено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Структура малого аграрного підприємництва в Україні за організаційно-правовою формою господарювання, од*

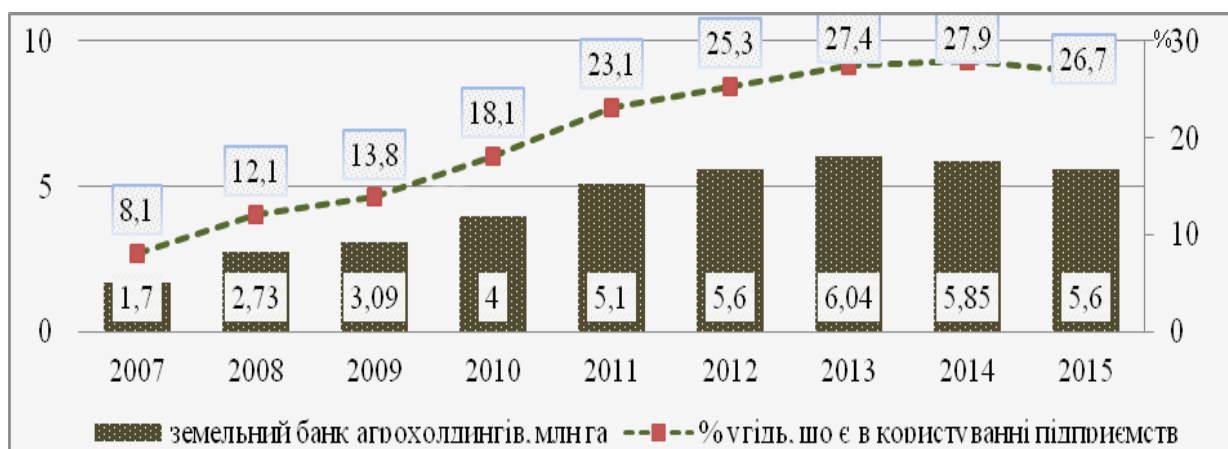
Організаційно-правова форма господарювання	2012 р.		2013 р.		2014 р.		2015 р.	
	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Суб'єкти форм								
Підприємства усього	35859	90,4	34572	93,8	32506	94,7	32652	95,4
у тому числі:								
фермерські господарства	33627	84,8	33147	90	31324	91,2	31492	92,0
приватні підприємства	1920	4,8	1267	3,4	1050	3,1	1050	3,1
інші підприємства	311	0,8	159	0,4	132	0,4	110	0,3
Господарські товариства	2908	7,3	1699	4,6	1279	3,7	1343	3,9
Кооперативи	367	0,9	215	0,6	173	0,5	166	0,5
Інші господарські структури (установи, об'єднання громадян)	542	1,4	356	1	374	1,1	52	0,2
Усього по Україні	39676	100	36843	100	34332	100	34213	100

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України (форма № 2-ферм).

Зменшення кількості малих аграрних господарств в Україні впродовж 2012–2015 рр. на 13,8 % зумовлено негативними політичними та соціально-економічними процесами, а саме: втратою частини території, зменшенням державної підтримки, посиленням впливу великих інтегрованих структур на

аграрний сектор та інших. В організаційно-правовій структурі малого та великого аграрного підприємництва в Україні виявлено певні розбіжності. Так, найпоширенішою організаційно-правовою формою серед малих аграрних підприємств є фермерські господарства, а серед великих – господарські товариства, тоді як фермерських господарств налічується менше 10 %. Інституційні зміни, зумовлені ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 р., спонукають до оптимістичних прогнозів щодо збільшення частки малих фермерських господарств за рахунок трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства за умови впровадження ефективного механізму державного регулювання [183].

Одним із критеріїв поділу аграрного підприємництва на мале, середнє і велике є наявність земельних ресурсів, які виступають незамінним засобом виробництва, особливо в галузі рослинництва. За своєю природою під час виробництва земля є предметом і засобом праці, а її властивості, зокрема родючість, впливають на результати виробництва. Зменшення сільськогосподарських угідь у користуванні малих аграрних підприємств відбулося за рахунок збільшення площі сільськогосподарських угідь великих аграрних підприємств, домогосподарств та інших землекористувачів (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Динаміка площі сільськогосподарських угідь у користуванні агрохолдингів в Україні, млн

*Джерело: сформовано за даними [163, с. 3].

Дані рис. 2.2 показують, що у 2015 р. під контролем агрохолдингів знаходилося 5,6 млн га або майже 26,7 % усіх сільськогосподарських угідь, що перебувають у використанні аграрних підприємств. У 2014 р., порівняно з 2013 р., площа земель у володінні агрохолдингів зменшилася на 0,19 млн га через анексію АР Крим.

Україна володіє значними земельними ресурсами – 60354,9 тис. га. За даними Державної служби України з питань геодезії картографії та кадастру, станом на 1.01.2016 р. 70,8 % земельного фонду України займають сільськогосподарські землі, які налічують 41507,9 тис. га сільськогосподарських угідь, із них 32541,3 млн га (76,2%) ріллі [51]. Після проведення земельної реформи істотно збільшилися площі у приватній власності внаслідок роздержавлення земель і паювання сільськогосподарських угідь. На початку 2016 р. у розпорядженні сільськогосподарських підприємств знаходилася половина сільськогосподарських угідь – 20745,7 (50%), у тому числі – 4418,2 тис. га (10,6 %) у фермерських господарствах (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

Склад і структура сільськогосподарських угідь за категоріями товаровиробників

Угіддя	2007		2011		2012		2013		2014		2015		2015р. у % до 2007р.
	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	млн. га	%	
Сільськогосподарські угіддя, усього	42,9	100	4,3	100	42,8	100	42,7	100	41,5	100	41,5	100	96,8
С.-г. угіддя аграрних підприємств і громадян	37,1	86,5	36,8	86,0	36,7	85,9	36,6	85,7	36,4	87,7	36,4	87,8	98,4
У т.ч. аграрних підприємств	21,3	49,8	21,1	49,3	20,7	48,5	20,7	48,3	20,5	49,5	20,7	50,0	97,2
з них: фермерські господарства усього	3,96	9,2	4	9,4	4,1	9,5	4,2	9,9	4,7	11,3	4,4	10,6	111,5
у т.ч. землі малих аграрних підприємств	3,4	7,9	2,7	6,2	2,7	6,4	2,7	6,3	2,6	6,4	2,6	6,4	78,9
с.- угідь	3,4	7,8	2,7	6,2	2,7	6,3	2,7	6,3	2,6	6,3	2,7	6,4	79,2
у т.ч. - рілля	3,3	7,6	2,5	5,9	2,6	6,1	2,6	6,0	2,5	6,1	2,5	6,2	78,5

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм та б-зем).

Площа сільськогосподарських угідь у володінні малих підприємств становила в 2015 р. 2662,4 тис. га, або 6,4 %, що на 700,3 тис. га менше, ніж у 2007 р. Станом на 1.01.2016 р. в Україні налічувалось 4,1 млн особистих селянських господарств (ОСГ), з них близько 1,2 млн збільшили розміри

землекористування до 4,5 га за рахунок земельних паїв. Середній розмір фермерського господарства у більшості країн Європейського Союзу (Італія, Греція, Польща, Румунія) становить менше 5 га.

У володіння ОСГ надано 6 307,2 тис. га (15,2%) сільськогосподарських угідь, що майже у 3 рази більше, ніж у малих аграрних підприємств. За таких умов, можемо говорити про вагоме місце ОСГ на аграрному ринку України та необхідність створення стимулюючих механізмів для трансформації їх у сімейні фермерські господарства європейського типу. Так, проведений аналіз структури товаровиробників у виробництві валової продукції сільського господарства показує, що найбільшу частку у виробництві валової продукції тваринництва впродовж 2010-2014 рр. займали ОСГ, хоч за цей період відбулося її поступове зниження – від 61,2 % до 54,5 %.

Дані табл. 2.3 показують, що частка малих аграрних підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства є незначною. Якщо впродовж 2010-2014 рр. динаміка виробництва продукції рослинництва малими фермерськими господарствами в загальній структурі товаровиробників зростає на 22,9%, то тваринництва – лише на 14,2%.

Таблиця 2.3

Частка окремих категорій товаровиробників у виробництві валової продукції сільського господарства

Показники	2010		2011		2012		2013		2014	
	с.-г. прод., усього	у т.ч. прод. твар-ва	с.-г. прод., усього	у т.ч. прод. твар-ва	с.-г. прод., усього	у т.ч. прод. твар-ва	с.-г. прод., усього	у т.ч. прод. твар-ва	с.-г. прод., усього	у т.ч. прод. твар-ва
Усі категорії господарств	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Усі аграрні підприємства	48,3	38,8	51,8	40,6	50,7	41,8	54	43,5	55,3	45,5
Великі аграрні підприємства (в т. ч. великі фермерські господарства)	45,0	38,2	48	40	47,2	41,2	49,9	42,8	51,1	44,8
малі аграрні підприємства	3,3	0,6	3,8	0,6	3,4	0,6	4,1	0,7	4,2	0,7
ОСГ, всього	51,7	61,2	48,2	59,4	49,3	58,2	46	56,5	44,7	54,5

*Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України [19],[234];[235]

Негативні тенденції виробництва продукції тваринництва в Україні спостерігаються у всіх категоріях товаровиробників. Якщо поголів'я ВРХ у 1991 р. становило 24623,4 тис. гол, то станом на 1.01.2016 р. – зменшилось на 84,8 %, свиней – 63,6%, овець і кіз – 84,3%, птиці – 17,1%. Одночасно знизилось виробництво продукції тваринництва в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, зокрема худоби та птиці – на 41,9%, молока – 49,1%, а на особу населення м'яса – на 35,5%, молока – 47,5%. Дані табл. 2.4 показують, що темпи приросту поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах України істотно відрізняються впродовж аналізованого періоду. Наприклад, у 2010 р. темп зростання поголів'я ВРХ зменшився на 10,9% відповідно до попереднього року, а у 2012 р. зріс на 8,08%, у 2013 р. – на 6,7%.

Таблиця 2.4

Динаміка кількості поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах України

Показник	Рік								
	2001	2006	2010	2011	2012	2013	2014	2015	01.01.16
ВРХ, тис. гол.	102,5	109,5	97,6	95,3	103	109,9	111,8	103,7	106,3
Темпи приросту поголів'я ВРХ, %	-	6,83	-10,9	-2,36	8,08	6,70	1,73	-7,25	2,51
Корови, тис. гол.	35,8	38,20	37,40	37,4	39,7	41,3	45	41,1	41,7
Темпи приросту поголів'я корів, %	-	6,70	-2,09	0	6,15	4,03	8,96	-8,67	1,46
Свині, тис. гол	54	150,2	272,6	294,8	260,4	265,2	272,9	249,9	276,1
Темпи приросту поголів'я свиней, %	-	178,15	81,49	8,14	-11,67	1,84	2,90	-8,43	10,48
Вівці та кози, тис. гол	6	32,9	60,2	57,9	63,4	61,5	59,4	46,8	43,5
Темпи приросту поголів'я овець і кіз, %	-	448,33	82,98	-3,82	9,50	-3,00	-3,41	-21,21	-7,05
Коні, тис. гол	6	5,7	3,7	3,3	2,6	2,5	2,7	2,1	1,6
Темпи приросту поголів'я коней, %	-	-5	-35,09	-10,81	-21,21	-3,85	8,00	-22,22	-23,81
Птиця, тис. гол	115,9	1084	2718,6	2878,3	2818,8	2887,7	2891	2814	2539
Темпи приросту поголів'я птиці, %	-	835,1	150,84	5,8743	-2,1	2,4	0,1	-2,68	-9,766

Джерело: обчислено автором на основі [259-262, с. 12, 263, с. 13,].

Вагомою причиною різкого зростання поголів'я ВРХ впродовж 2012 і 2013 рр. була державна підтримка, яка надавалася згідно з цільовими програмами:

1) «Державна підтримка галузі тваринництва», затверджена постановами КМУ «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського

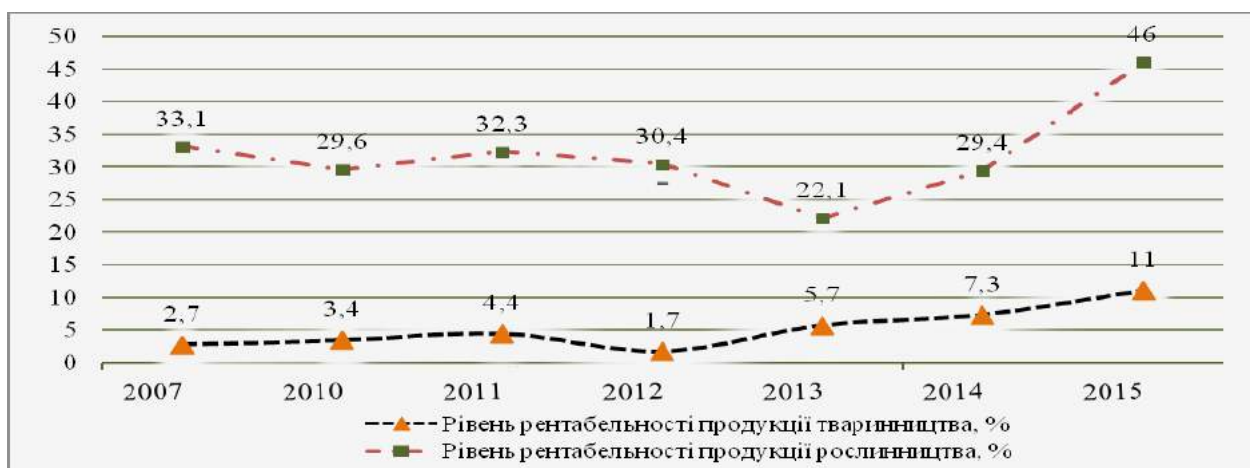
села на період до 2015 року» від 19.09.2007 р. № 1158 [205], «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва» від 18.03.2009 р. № 282 [206] і «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів» від 4.10.2010 р. № 900 [207];

2) фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі - постанова КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі» від 13.02.2012 р. № 104 [208].

Обсяг фінансування державних програм підтримки розвитку галузі тваринництва затверджено Законом України «Про Державний бюджет» на наступний рік. Розглянемо затвержені паспортом бюджетної програми «Державна підтримка галузі тваринництва» видатки та їх фактичне виконання у досліджуваному періоді. У 2011 р. питома вага касових видатків у структурі запланованих становила 5,3%, а у 2012 р. – 32,6%, у 2013 р. – 58,15%, що вплинуло на результативні показники цієї програми. Так, у 2013 р., коли обсяг фактичних видатків був найбільший (721006,2 тис. грн) за визначений період, показники затрат були виконані на 43,8%, що дало можливість досягнути вищих деяких показників якості від запланованих. Наприклад, у 2013 р. показник збільшення середнього надою на 1 корову в сільськогосподарських підприємствах досягнуто на 41,5% більше від запланованого. Однак, у 2014–2015 рр. достатнє зниження кількості поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах України можна пояснити значним зменшенням державної підтримки та виконанням запланованих видатків лише на 16,2%. Впродовж 2007–2015 рр. найвищий рівень рентабельності від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами був у 2013–2014 рр., що свідчить про покращення економічних показників ефективності за рахунок прямої державної підтримки. На

рис. 2.3. зображено динаміку рівня рентабельності від виробництва сільськогосподарської продукції у малих фермерських господарствах України.

Рис. 2.3. Динаміка рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в малих фермерських господарствах України у 2007 – 2015 рр., %
Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики України (форма № 2-ферм).

Дані рис. 2.3 у 2013–2015 рр. показують зростання рівня рентабельності виробництва продукції тваринництва малими фермерськими господарствами України, що було зумовлено збільшенням прямої державної підтримки галузі тваринництва у 2012–2013 рр. та значним зростанням цін на сільськогосподарську продукцію у 2015 р. (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка індексів цін реалізації продукції сільського господарства малими фермерськими господарствами України у 2007-2015 рр.

Показники	2007	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Індекс ціни реалізації зерна, %	161,8	127,7	119,7	120	78,4	132,9	160,7
Індекс ціни реалізації насіння соняшнику, %	196,2	148,3	104,8	111,1	86,7	123,2	202,1
Індекс цін реалізації цукрових буряків, %	79,7	219,7	119,2	95,1	102,9	109,5	159,2
Індекс цін реалізації картоплі, %	94,9	243,4	63,8	67,3	182,8	102,9	134,1
Індекс цін реалізації овочів, %	55,2	150,2	100,1	95,6	135,9	111,7	171,1
Індекс цін реалізації плодів та ягід, %	97,8	145,3	127	113,7	85,5	137,8	126,5
Індекс цін реалізації м'яса худоби та птиці, %	127,5	168	113,9	119,2	89,3	119,2	139,6
Індекс цін реалізації яловичини, %	111,3	180,5	135,4	100,2	84,7	130,6	149,4
Індекс цін реалізації свинини, %	103,6	179,3	105,5	123,1	94,5	110,7	143,8
Індекс цін реалізації молока, %	119,4	195,6	112,4	90,7	114,8	114,2	119,7

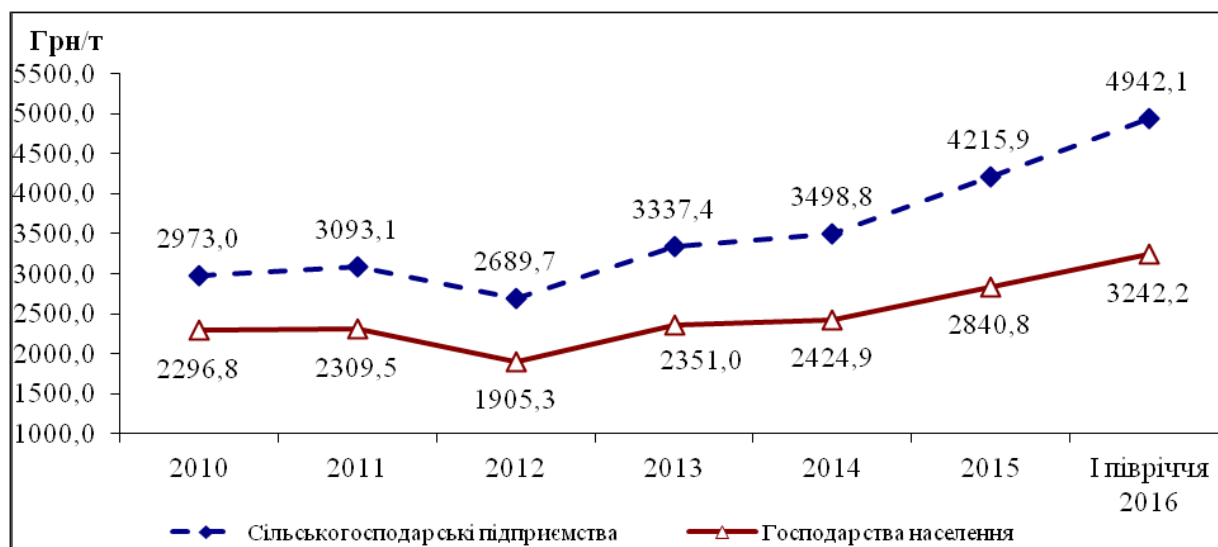
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма № 2-ферм).

Відповідно до даних табл. 2.5 найбільше зростання ріст цін реалізації сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами відбулося у 2015 р., зокрема на продукцію рослинництва. Так, у 2015 р., порівняно з 2007 р., індекс цін реалізації цукрових буряків становив 447,5 %, соняшнику – 372,2 %, овочів – 373,5 %, плодів і ягід – 312,7 %, зерна – 307,3 %, картоплі – 264,1 %. Причинами значного зростання цін на сільськогосподарську продукцію у 2015 р. було подорожчання матеріально-технічних ресурсів, зменшення площ під окремими культурами, зокрема овочами. Разом з тим, у 2015 р. обсяг валового збору зерна, насіння соняшника, овочів був меншим у порівнянні з показниками попереднього року. Водночас, зростання світового споживання насіння соняшника і зменшення виробництва даної культури країнами ЄС зумовлюють підвищення попиту на олійне насіння, а відтак - і ціни. Також позитивний вплив на динамічний ріст середньої ціни реалізації насіння соняшника має збільшення вітчизняних потужностей для його переробки.

Упродовж досліджуваного періоду зростання ціни реалізації сільськогосподарської продукції характерне для виробників молока. Наявна державна цінова політика не забезпечує розвитку галузі тваринництва, а закупівельна ціна молока в Україні є з найнищих у світі. Державне регулювання закупівельних цін на молоко здійснюється відповідно до законів України: «Про державну підтримку сільського господарства України» [191], «Про молоко і молочні продукти» [200] та «Про ціни і ціноутворення» [217], які передбачають надання виробникам молока бюджетних дотацій з метою підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів й запобігання виникненню збитковості українських виробників.

Передбачена Постановою КМУ № 246 від 2 березня 2011 р. виплата дотацій за реалізоване переробним підприємствам молоко була змінена Постановою № 342 від 23 квітня 2012 р. на дотації фізичним особам за утримання та збереження молодняка великої рогатої худоби і часткового відшкодування вартості закуплених племінних телиць, нетелей та корів молочного, м'ясного і комбінованого напрямку продуктивності [199]. Відтак, у 2011 р. фінансове

забезпечення галузі тваринництва становило лише 5,3 % від запланованого, що спричинило зменшення поголів'я корів на сільськогосподарських підприємствах. У 2012 р. Постановою КМУ № 807 від 22 серпня 2012 р. встановлено мінімально допустимий рівень цін у гривнях за 1 тону незбираного молока другого ґатунку в розмірі 2200 грн [195]. Проте, частим явищем є порушення встановленого мінімально допустимого рівня закупівельних цін на молоко та молочну сировину. На рис. 2.4 зображено динаміку цін реалізації молока господарствами населення, яка суттєво відрізняється від цін сільськогосподарських підприємств.

Рис. 2.4. Середні ціни закупівлі молока переробними підприємствами у 2010-2016 рр., грн/т

Джерело: побудовано автором на основі статистичного бюлетеня «Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства» [131-135].

Дані рис. 2.4 показують, що середні ціни реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами в середньому на 15 % вищі, ніж господарствами населення. Різниця цін молока цих категорій товаровиробників полягає у нижчій ефективності виробництва господарств населення. Під час закупівлі молока переробне підприємство надає перевагу сільськогосподарським підприємствам, що зумовлено вищою якістю молока, меншими фінансовими та організаційними витратами, можливістю отримати непряму підтримку у вигляді податку на додану вартість (ПДВ). За таких умов, закупівельна ціна молока у господарствах населення завжди є нижчою, ніж на сільськогосподарських підприємствах. Отож, заниження закупівельних цін молока у господарствах

населення значною мірою зумовлює спадну динаміку надходження молока на переробні підприємства (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Надходження молока на переробні підприємства у 2010-2015, тис. т

Рік	Сільськогосподарські підприємства	Темп росту, %	% до виробництва	Господарства населення	Темп росту, %	% до виробництва
2010	1890	-	85,3	2544	-	28,2
2011	2030	107	90,4	2155	84,7	24,4
2012	2278	112	89,8	2007	93,1	22,7
2013	2325	102	90	1824	90,9	20,5
2014	2428	104	91,2	1737	95,2	20,3
2015	2412,8	99	90,4	1346,1	77,5	16,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [131-135, 50].

Дані табл. 2.6 показують, що впродовж 2010–2015 рр. відбулися значні зміни співвідношення в структурі надходжень молока на переробні підприємства між господарствами населення та сільськогосподарськими підприємствами на користь підприємств. Так, впродовж досліджуваного періоду надходження молока на переробні підприємства від господарств населення зменшилося на 47,1%, а його виробництво на 12,1%. Отже, що неузгоджена цінова політика основних учасників на ринку молока веде до поглиблення кризової ситуації у молочному скотарстві, реалізації молока господарствами населення на стихійних ринках та іншими каналами. Проте вважаємо доцільним державне цінове стимулювання виробництва молока господарствами населення через організацію їх у СОК та трансформацію у фермерські господарства, що підвищить якість продукції та створить умови для власного перероблення молочної продукції.

На відміну від молочного скотарства, значне зростання цін на продукцію рослинництва зумовило підвищення її рентабельності. У 2015 р. для малих фермерських господарств вирощування соняшнику виявилось найбільш прибутковою культурою, показник рентабельності якого збільшився за рік на 39,6 % (від 38,1% у 2014 р. до 63,1% у 2015 р.). Варто зазначити, що нижче 30 % рівень рентабельності виробництва насіння соняшника не опускався. Стрімкий розвиток олійно-жирової галузі України, переважно, за рахунок виробництва та переробки соняшнику, спричинив великий попит на цю культуру. Також невеликі додаткові

витрати та менша трудомісткість, ніж під час вирощування інших сільськогосподарських культур, сприяли розширенню посівних площ під соняшником на середніх та великих сільськогосподарських підприємствах. У 2015 р. високу рентабельність отримали малі фермерські господарства і від реалізації овочів, що майже втричі перевищила рівень 2014 р. – 16,2%.

Водночас відмінними від інших видів продукції рослинництва є показники ефективності виробництва плодів і ягід та цукрових буряків, які показують зменшення рівня рентабельності у 2015 р., порівняно з 2014 р., внаслідок зростання середньої ціни реалізації (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Динаміка рівня рентабельності продукції сільського господарства у малих фермерських господарствах України в 2007-2015 рр.

Показник	2007	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Рівень рентабельності зерна, %	20,7	18,7	26,2	22,1	13,6	22,9	36,4
Рівень рентабельності насіння соняшника, %	60,5	48,5	46,1	39,5	32,6	38,1	63,1
Рівень рентабельності цукрових буряків, %	3,7	11,1	16,4	19,2	14,2	20,0	16,9
Рівень рентабельності картоплі, %	36,3	33,0	26,6	10,9	16,8	13,9	25,6
Рівень рентабельності овочів, %	40,8	28,3	30,5	14,5	22,1	16,2	42,1
Рівень рентабельності плодів та ягід, %	23,3	18,2	22,1	14,7	25,7	54,5	27,6
Рівень рентабельності м'яса худоби та птиці, %	0	0,5	2,7	1	2,2	4,3	8,2
Рівень рентабельності (збитковості) яловичини, %	-10	-3,2	3,4	3,2	1,5	7,6	10,7
Рівень рентабельності (збитковості) свинини, %	0	-2,8	3,2	-1,4	1,8	6,6	9,7
Рівень рентабельності молока, %	19,2	12,7	14,7	1,8	16,7	12,6	15,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

Причинами різкого зниження рівня рентабельності плодів і ягід у малих фермерських господарствах України в 2015 р. були:

1) нерівномірне зростання витрат виробництва та цін реалізації плодів та ягід. Так, у 2015 р., в порівняно з 2014 р., середня ціна реалізації плодів і ягід збільшилася на 21 %, а собівартість – на 34,7%;

2) заборона в 2015 р. імпорту харчової продукції з ЄС та України до Російської Федерації й підвищення урожайності плодоягідних насаджень на 8,9% істотно вплинули на зростання ціни на плоди та ягоди на українському ринку. Наприклад, у 2015 р. імпорт яблук, груш та айви перевищив експорт на 99,2%. Головним постачальником цієї продукції до України була Польща, а її частка

становила 92,67% від загального обсягу імпорту [16]. Зниження рівня рентабельності від реалізації цукрових буряків малими фермерськими господарствами відбулося внаслідок зменшення урожайності у 2013 р. на 2,9%, у 2015 р. – на 16,7%, порівняно з минулим роком, та площ посівів відповідно на 55,1% і 31,8%. Водночас у зазначені періоди собівартість реалізації цукрових буряків зростає на 6,91% та 38,9%.

Проведений аналіз структури матеріальних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами показує, що у 2015 р. найбільшу частку займають витрати на закупівлю мінеральних добрив – 17,8%, нафтопродуктів 15,7% і насіння – 13,7% (додаток Г). Зростання цін мінеральних добрив на 42,7-56,4% у 2015 р., порівняно з 2014 р., зумовлено девальвацією гривні, подорожчанням газу, підвищенням антидемпінгового мита на аміачну селітру з Російської Федерації та поглибленням монополізації ринку добрив в Україні, що потребує державного регулювання внутрішніх цін на цю продукцію.

Важливим засобом підвищення урожайності сільськогосподарських культур та покращення екологічного стану довкілля у сільському господарстві, особливо властивостей ґрунтів, є внесення органічних добрив. Однак, проаналізувавши динаміку внесення добрив малими фермерськими господарствами видно, що майже на половину зменшилася кількість господарств, які вносили органічні добрива (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Динаміка внесення добрив малими фермерськими господарствами в Україні у 2007-2015 рр.

Показник	2007	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 до 2007, %
Органічні добрива								
Кількість господарств, що вносили органічні добрива, од	1905	1317	1131	1230	1057	922	1078	56,6
Кількість, тонн	229579	191533	200931	231457	322074	281521	215034	93,7
Площа, га	62227,5	37689,1	32977	38954,4	45663,2	40533,3	55639,1	89,4
% до загальної площі (ріллі)	1,9	1,5	1,3	1,5	1,8	1,6	2,2	-
В середньому на 1 га, тонн	3,7	5,1	6,1	5,9	7,1	6,9	3,9	104,8
Мінеральні добрива								
Кількість господарств, що вносили мінеральні добрива	13386	12593	12874	13426	14142	14045	13625	101,8

Внесено мінеральних добрив у перерахунку на 10% пож. реч, ц	937973	745525	860070	951178	1108412	1146053	1207050	128,7
Площа, тис. га	1508613	1124405	1241877	1357548	1435694	1473521	1475633	97,8

Продовження таблиці 2.8.

% до загальної площі (ріллі)	46,3	44,7	48,8	51,8	55,7	58,6	57,7	
у середньому на 1 га, ц	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	133,3
у тому числі за видами, ц								
азотних (N)	675168	567556	636973	684563	797677	817801	845459	125,2
фосфорних (P2O5)	157465	98997	123467	147157	170253	177788	195287	124,0
калійних (K2O)	105340	78968	99630	119457	140480	150468	166303	157,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

З табл. 2.8 видно, що впродовж 2007-2015 рр. площа сільськогосподарських угідь, на яку внесено органічні добрива, зменшилася на 10,6%, а мінеральними – на 2,2%. Проте частка земель у володінні малих фермерських господарств, на яку внесено мінеральні добрива, у досліджуваному періоді зростає на 11,4%. Унаслідок значного подорожчання мінеральних добрив у 2015 р., кількість їх внесення малими фермерськими господарствами була на 7,3% більшою, ніж у попередньому році. Найбільший приріст відбувся за рахунок фосфорних і калійних добрив, що імпортуються в Україну переважно з Російської Федерації. Отже, зростання цін мінеральних добрив, негативно впливає на загальну кількість малих фермерських господарств, однак на частку господарств, що вносили добрива, негативного впливу не виявлено. На рис. 2.5 представлено частку малих фермерських господарств, що вносили мінеральні та органічні добрива.

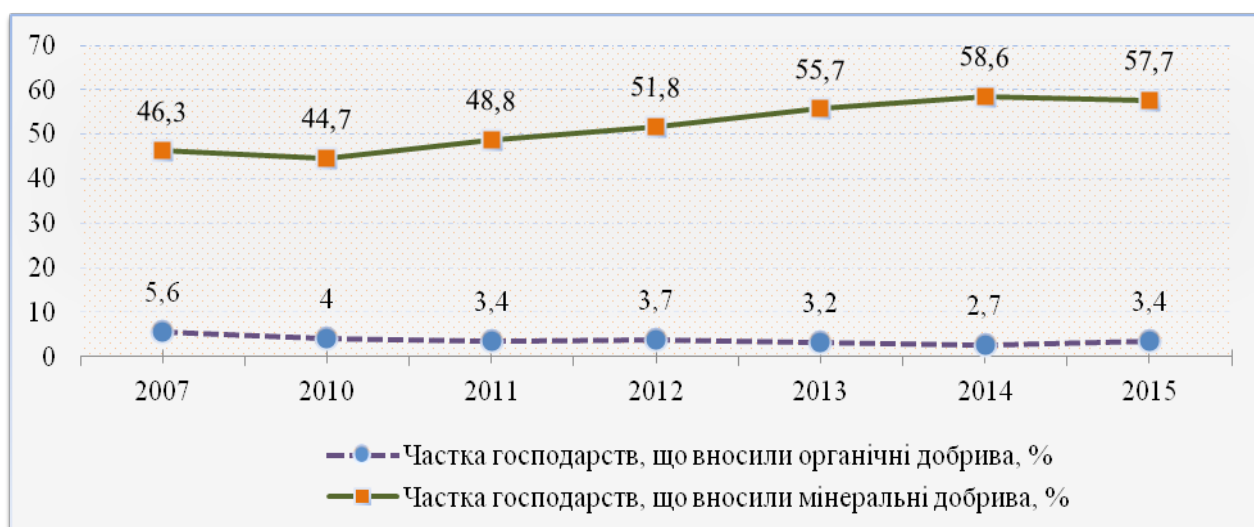

Рис. 2.5. Частка малих фермерських господарств, що вносили добрива

у 2007-2015 рр, %

Джерело: побудовано автором на основі табл. 2.7.

Відповідно до даних рис. 2.5, впродовж 2007-2015 рр. кількість малих фермерських господарств, які вносили органічні добрива скоротилась удвічі. Така ситуація спричинена спадною динамікою загальної кількості малих фермерських господарств та погіршенням стану галузі тваринництва, що підкреслює високу співзалежність галузей сільського господарства. У 2015 р. малі фермерські господарства вносили найбільше органічних добрив на 1 га в Полтавській, Житомирській та Рівненській областях, а найменше – у Херсонській, Миколаївській та Одеській областях.

Слід зазначити, що в аграрних підприємствах з меншою площею землекористування виявлено кращі показники екологічного навантаження, зокрема рівень розораності сільськогосподарських угідь. Так, у групах досліджуваних підприємств з площею до 50 га рівень розораності становив 90-95 %, а більше 50 га – 96-97% (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розораність сільськогосподарських угідь залежно від розміру і форм землекористувань у підприємствах України, 2015 р.

Групи за площею с.-г. угідь, га	Кількість підприємств	Частка п-ств у групі, %	Рівень розораності с.-г. угідь, %	Частка угідь у групі, %	К-сть працівників, осіб	Середній розмір підприємства, га	Рівень рентабельності, %
0	599	1,8	-	0,0	1487	0,0	8,6
0,1-3	2132	6,2	90	0,2	3002	2,3	16,1
3,1-5	1679	4,9	91	0,3	2220	4,6	5,4
5,1-10	3014	8,8	93	0,8	3951	8,2	71,6
10,1-20	4041	11,8	91	2,1	5744	15,9	36,8
20,1-50	11829	34,6	95	15,5	19578	38,0	31,6
50,1-100	4414	12,9	94	11,0	9520	72,8	39,3
100,1-500	5390	15,8	96	41,4	21593	220,6	46,9
більше 500	1115	3,3	97	28,7	11472	732,1	48,5
Малі аграрні підприємства	34213	100,0	96	100,0	78568	84,1	44,5

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

Високий рівень розораності сільськогосподарських угідь у користуванні малих аграрних підприємств зумовлено переважною спрямованістю господарської діяльності на виробництво продукції рослинництва, частка якої у 2010 р. становила 81,8%, 2011 р. – 84,2%, 2012 р. – 82,4%, 2013 рр. – 82,9%, 2014 р. – 83,3%. Ще один показник, який характеризує вплив малого фермерства на навколишнє природне середовище, – кількість господарств, що обробляли ґрунт отрутохімікатами. У 2015 р. цей показник зріс на 4,7% у порівнянні з 2013 р., а площа, оброблена отрутохімікатами на 3,4% після загального зменшення кількості малих фермерських господарств, – на 5%. Найбільша частка площ, оброблена отрутохімікатами, знаходиться у Кіровоградській, Дніпропетровській, Полтавській, Вінницькій, Одеській та Луганській областях. Представлені регіони мають високі якісні характеристики земельних ресурсів, про що свідчить грошова оцінка сільськогосподарських угідь, а відтак необхідним є їх раціональне використання. У табл. 2.10 представлено вплив якісного стану земель на ефективність виробництва в малих фермерських господарствах.

Таблиця 2.10

Вплив якісного стану сільськогосподарських земель на ефективність виробництва продукції малими фермерськими господарствами, 2015 р.

Області	Грошова оцінка 1 га с-г угідь, грн	Виробництво продукції на 1 га с.-г. угідь		Виручка від реалізації продукції на 1 га с.-г. угідь	
		Усього	у т.ч. рослинництва	Виручка	у т.ч. рослинництва
Житомирська	16672	2762	2226	7665	6594
Закарпатська	18227	6746	3787	9679	5668
Чернігівська	18789	4422	4208	8252	8023
Львівська	19538	7406	4756	17088	9748
Луганська	21095	2838	2677	4639	4434
Миколаївська	21327	2680	2648	7194	7123
1 група	20240	3493	3058	7933	6946
Одеська	22679	2125	2113	6438	6399
Івано-Франківська	22690	4616	4267	9560	9111
Волинська	22942	5839	4583	9017	8171
Сумська	22946	5001	4858	11084	10772
Тернопільська	24430	5149	5029	9518	8869
Рівненська	24753	4181	3698	8169	7452
Київська	25528	3922	3641	12467	12032
Харківська	26263	3978	3907	8137	7949
Кіровоградська	26366	4005	3942	9753	9697

Запорізька	26377	2564	2547	6105	6087
Дніпропетровська	26602	3259	3215	6746	6626
2 група	25387	3449	3344	8129	7965
Донецька	27640	2389	2232	4691	4461
Полтавська	27680	5325	5108	10630	10281

Продовження таблиці 2.10

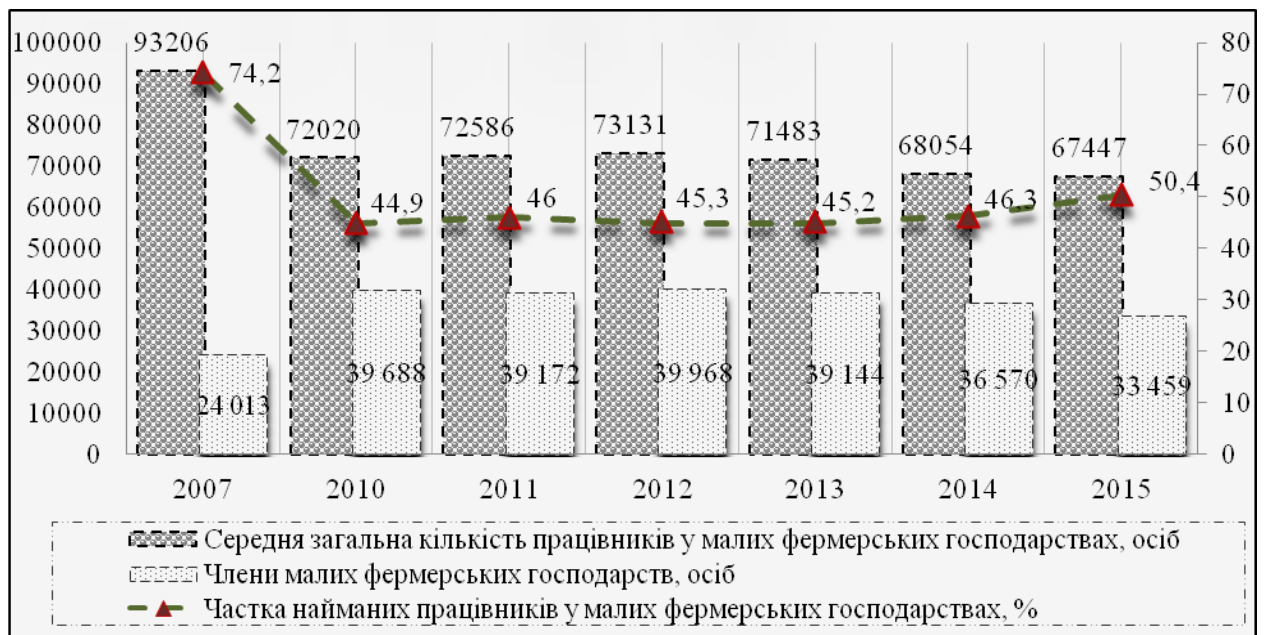
Хмельницька	27737	4590	4118	9745	9080
Вінницька	27826	4680	4526	10257	10138
Херсонська	28157	3712	3695	6590	6569
Чернівецька	28349	5950	4982	8788	7881
Черкаська	32433	5065	4979	12085	11818
3 група	28436	4446	4259	9121	8862
Україна, усього	25360	3757	3567	8391	8047

Джерело: розраховано на основі форми 2-ферм та [51].

У результаті дослідження встановлено пряму пропорційну залежність між зростанням грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та кількістю виробленої продукції і одержаною виручкою від реалізації. Так, у першій групі при середній грошовій оцінці 20240 грн/га середня вартість виробленої продукції малими фермерськими господарствами становила 3493 грн/га, а виручка від реалізації – 7933 грн/га, з якої 87,55 % отримано за рахунок рослинництва. Після зростання грошової оцінки у 2015 р. до 25387 грн/га виробництво продукції рослинництва збільшилося на 8,7 %, а виручка від її реалізації – на 12,8 %. У третій групі зі середньою грошовою оцінкою сільськогосподарських земель 28436 грн/га обсяг виробленої продукції малими фермерськими господарствами зріс на 22,4 %, з якої лише 4,21 % належить тваринництву, а виручка від її реалізації – на 10,9 %. Водночас є певні відхилення цих показників у сформованих групах. Переважно така варіація зумовлена регіональними особливостями, інституційними й організаційно-економічними умовами розвитку малих фермерських господарств [101, с. 96-99]. Найменша частка продукції тваринництва у валовому виробництві сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами належить регіонам другої та третьої груп, а саме південно-східним областям України. У 2015 р. лише в Житомирській, Волинській та Львівській областях понад 10 % доходів малі фермерські господарства отримали від реалізації продукції тваринництва, що

свідчить про повний занепад цієї галузі. Така ситуація здебільшого спричинена відсутністю належної державної підтримки галузі тваринництва та ринків реалізації сільськогосподарської продукції, необґрунтованою ціновою політикою в аграрному секторі та малорозвиненим експортним потенціалом.

Зменшення виробництва продукції тваринництва та збільшення виробництва технічних культур є однією із причин спадної динаміки кількості працівників у малих фермерських господарствах, а відтак – зменшення зайнятості у сільській місцевості (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Динаміка чисельності працівників малих фермерських господарствах у 2007-2015 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

На рис. 2.6 показано, що впродовж 2007-2015 рр. загальна кількість працівників у малих фермерських господарствах зменшилася на 27,6%, у тому числі найманих – на 50,9%. Основними причинами зменшення кількості працівників у малих фермерських господарствах, зокрема найманих, можна вважати:

1) зменшення чисельності сільського населення впродовж 2007-2015 рр. на 10,9%, або на 1616,6 тис. осіб, у тому числі у віці 16-59 років – на 354,6 тис. осіб, або на 4,32 %;

2) зменшення кількості малих фермерських господарств впродовж 2007-2015 рр. на 25,6%, або на 11918 одиниць;

3) низький рівень платоспроможності фермерських господарств утримувати найманих працівників;

4) впродовж досліджуваного періоду рівень середньомісячної заробітної плати найманих працівників на малих фермерських господарствах становив 55,7 %, який нижчий, ніж середня заробітна плата загалом в Україні (рис. 2.7).

Рис. 2.7. Динаміка середньої заробітної плати в малих фермерських господарствах і загалом в Україні у 2007-2015 рр.

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм) та [185;189; 190].

Середньорічна оплата праці найманих працівників у малих фермерських господарствах впродовж досліджуваного періоду була близькою до мінімальної зарплати, встановленої законом України «Про Державний бюджет» за поданням Кабінету Міністрів України (Міністерства фінансів). Відповідно до ЗУ «Про Державний бюджет України на 2015 р.» від 17.09.2015р. № 704-VIII, середня величина мінімальної заробітної плати на 2015 р. становила в місячному розмірі 1298 грн, а середньомісячна оплата праці найманих працівників у малих фермерських господарствах – 1696,28 грн [185]; відповідно у 2014 р. – 1218 грн [189] і 1443,34 грн; у 2013 р. – 1182,5 грн і 1296,83 грн [190]. Зважаючи на сезонний характер праці в сільському господарстві й неповну зайнятість працівників впродовж року, більш доцільним є порівняння погодинної оплати

праці. Так, впродовж 2010-2015 рр. середньогодинна заробітна плата найманого працівника малого фермерського господарства перевищувала законодавчо встановлену мінімальну середньогодинну зарплату лише на 1-3 грн, а саме у 2011 р. мінімально затверджена – 5,84 грн, а у фермерських господарствах – 6,81 грн; у 2013 р. – 7,09 грн і 8,90 грн; у 2014 р. – 7,30 грн і 9,90 грн; у 2015 р. – 7,79 грн і 11,5 грн.

Розмір оплати праці найманих працівників малих фермерських господарств окрім ЗУ «Про Державний бюджет» , регулюється ще галузевою угодою між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014–2016 рр., яка також визначає мінімальні обсяги й основні принципи нарахування оплати праці окремим категоріям працівників. Відповідно до угоди роботодавці зобов'язуються збільшувати витрати на оплату праці в залежно від зростання обсягів виробництва і доходів [29]. У табл. 2.11 простежено вплив фінансових результатів малих фермерських господарств на зміну питомої ваги оплати праці в загальних витратах на основне виробництво.

Таблиця 2.11

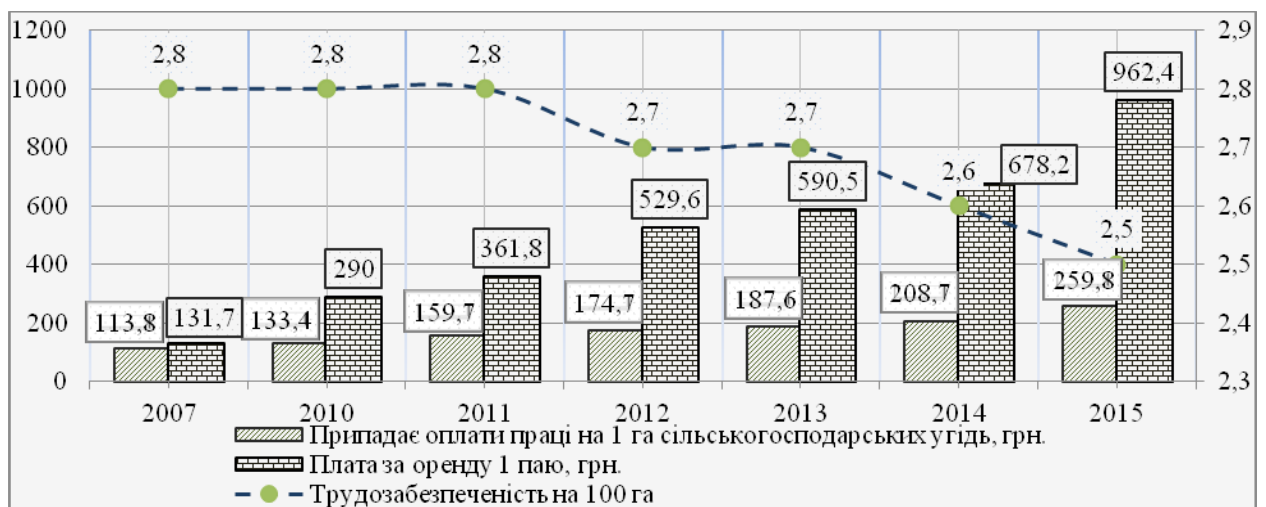
Аналіз оплати праці та основних факторів, що формують її рівень в малих фермерських господарствах України у 2010-2015 рр.

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Фонд оплати праці, тис. Грн	347 524	416 031	473 358	503 519	545 305	691 799
Питома вага оплати праці в загальних витратах, %	8,7	7,5	6,9	6,9	5,7	4,2
Виручка від реалізації с.-г. продукції, тис. Грн	5 463 649	7 001 025	9 560 238	9 117 252	12 163 731	22 340 556
Середньорічна чисельність працівників, осіб	72 020	72 586	73 131	71 483	68 054	67 447
Заграти праці, люд.-днів	13 626 275	13 748 302	13 674 452	13 359 402	12 831 965	12 831 706
<i>Одержано виручки від реалізації с.-г. продукції, грн:</i>						
на одного працівника	75 863	96 451	130 728	127 544	178 736	331 231
на 1 люд.-день	401,0	509,2	699,1	682,5	947,9	1740,8
на 1 люд.-год	50,1	63,7	87,4	85,3	118,5	217,6
<i>Середньорічна оплата праці найманих працівників, грн:</i>						
одного працівника	10 749	12 451	14 274	15 567	17 320	20 355

1 люд.-день	49,1	54,5	65,2	71,2	79	92
1 люд.-год	6,1	6,8	8,2	8,9	9,9	11,5

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

Отримані результати наведені у табл. 2.11 показують невисоку питому вагу оплати праці в загальних витратах малих фермерських господарств на основне виробництво. Якщо у 2007 р. частка витрат на оплату праці становила 10,8 %, то у 2015 р. – 4,2%. Аналізуючи наведені дані, можна стверджувати про непропорційність зростання виручки від реалізації сільськогосподарської продукції та фонду оплати праці малих фермерських господарств. У 2013 р. виручка від реалізації продукції на 1 працівника зменшилася на 8,31%, оплата праці на 1 працівника збільшилася на 2,44%, що свідчить про незначний вплив фінансових результатів господарства на розмір оплати праці, а також про високе коливання цін на сільськогосподарську продукцію та залежність від природно-кліматичних умов. Також у 2013 р. збільшилася оплата праці на 1 га сільськогосподарських угідь та плата за оренду одного паю (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Соціальна ефективність використання сільськогосподарських угідь малими фермерськими господарствами у 2007-2015 рр.

Джерело: побудовано автором на основі табл. 2.11. , [10, с.40]

З наведених розрахунків видно, що впродовж 2007-2011 рр. трудозабезпеченість на 100 га сільськогосподарських угідь залишалася однаковою, оплата праці на 1 га і орендна плата зростала, що вказує на підвищення продуктивності праці, яка є важливим чинником розвитку малих

фермерських господарств. Для з'ясування ефективності використання трудових ресурсів малими фермерськими господарствами розраховано їх продуктивність праці у 2010-2015 рр. (табл. 2.12).

Аналіз показників продуктивності праці показує позитивну динаміку щодо ефективності використання трудових ресурсів малими фермерськими господарствами. Так, впродовж 2010-2015 рр. внаслідок зменшення середньорічної чисельності працівників у малих фермерських господарствах на 6,4%, затрат праці на 5,8 %, збільшення ними виробництва валової продукції відбулося на 39,5 %. З огляду на це виявлено тісний стохастичний зв'язок, який показує зростання рівня механізації робіт, технології виробництва й організації виробництва.

Таблиця 2.12

Аналіз показників продуктивності праці та ефективності використання трудових ресурсів у малих фермерських господарствах

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Валова продукція, млн грн	6462	8825	7615	10346	10022	10002
Середньорічна чисельність працівників, осіб	72020	72586	73131	71483	68054	67447
Затрати праці, тис. люд.-днів	13 626	13 748	13 674	13 359	12 832	12 832
Продуктивність праці річна, тис. грн	89,7	121,6	104,1	144,7	147,3	148,3
Продуктивність праці денна, грн	474	642	557	774	781	779
Прибуток від реалізації продукції з розрахунку на 1 працівника, грн	16401	22100	28684	21806	39549	101477
Трудозабезпеченість	11145963	8225218	9603469	6909086	6790488	6743351
Трудомісткість праці, тис. люд.-днів	2108830,2	1557914,4	1795711,4	1291233,7	1280384,7	1282914

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

Аналіз показників продуктивності праці показує позитивну динаміку щодо ефективності використання трудових ресурсів малими фермерськими господарствами. Так, впродовж 2010-2015 рр. внаслідок зменшення середньорічної чисельності працівників у малих фермерських господарствах на 6,4%, затрат праці на 5,8 %, збільшення ними виробництва валової продукції відбулося на 39,5 %. З огляду на це виявлено тісний стохастичний зв'язок, який

показує зростання рівня механізації робіт, технології виробництва й організації виробництва.

Отже, відбувається зростання продуктивності праці в малих фермерських господарствах, зокрема під час виробництва продукції рослинництва. Такі результати є наслідком поєднання власної та найманої робочої сили. При цьому спостерігаються тенденції до збільшення власної праці в малих фермерських господарствах і формування європейської моделі сімейного фермерства.

На наш погляд, окрім фермерських господарств, перспективною організаційно-правовою формою малого аграрного підприємництва в Україні є сільськогосподарські кооперативи, які займають невелику частку в землекористуванні серед усіх форм господарювання, проте становлять вагомий підґрунтя для розвитку інших організаційно-правових форм господарювання і сільських територій загалом (табл. 2.13).

Таблиця 2.13.

Частка сільськогосподарських угідь малих аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання у 2012-2015 рр., га

Організаційно-правові форми господарювання	2012		2013		2014		2015	
	Площа с-г. угідь, тис. га	Питома вага у землекористуванні, %	Площа с-г. угідь, тис. га	Питома вага у землекористуванні, %	Площа с-г. угідь, тис. га	Питома вага у землекористуванні, %	Площа с-г. угідь, тис. га	Питома вага у землекористуванні, %
Підприємства, усього	2878	93,9	2780	95	2686	95,8	2634	95,4
<i>у тому числі:</i>								
фермерські господарства	2710	88,4	2685	91,8	2614	93,2	2558	92,5
приватні підприємства	108	3,5	87	3	65	2,3	73	2,7
інші підприємства	60	2	8	0,3	7	0,2	4	0,2
Господарські товариства	159	5,2	121	4,2	90	3,2	104	3,9
Кооперативи	11	0,4	8	0,3	7	0,3	7	0,3
Інші господарські структури	17	0,6	17	0,6	22	0,8	124	4,6
Усього в Україні	3065	100	2926	100	2804	100	2759	100

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

Дані табл. 2.13 показують, що частка кооперативів, які у своєму розпорядженні мають сільськогосподарські угіддя є незначною, до того ж

спостерігається їх спадна динаміка. Причиною зменшення площі сільськогосподарських угідь у володінні малих сільськогосподарських кооперативів було зниження їх кількості внаслідок:

1) анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та ведення військових дій на Донбасі;

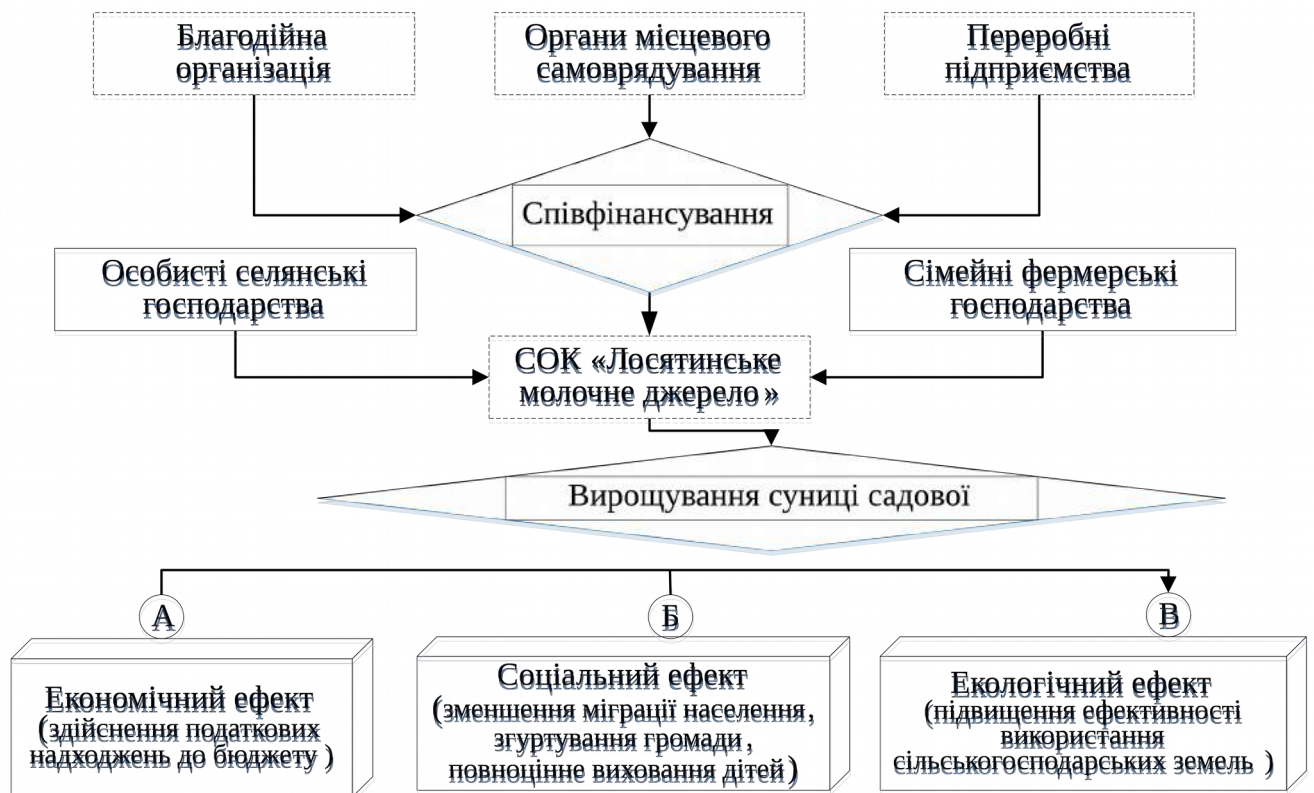
1) зменшення кількості малих фермерських господарств та особистих селянських господарств;

2) припинення дії «Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року» затвердженої Постановою КМУ від 3 червня 2009 р. №557 на підставі Постанови КМУ № 704 (704-2011-п) від 22.06.2011 р. [214].

На жаль, аграрний ринок в Україні не має істотного впливу СОК. Станом на січень 2014 року кількість членів СОКів становила 29 998 осіб – лише 0,2% сільського населення України, а в Польщі цей показник сягав 50%. У розвинених країнах сільськогосподарські кооперативи є основною формою організації виробників та займають значну частку на сільськогосподарських ринках країн ЄС (40-50% у середньому та до 75% в окремих країнах і секторах), а в Канаді на кооперативи припадає 40% усіх грошових надходжень фермерів [92, с.15]. На нашу думку, в Україні така низька частка СОК зумовлена низкою причин, головними з яких є невпорядкованість податкового навантаження, довготривале невизнання статусу неприбутковості за СОК, відсутність державної підтримки, низький рівень поінформованості селян щодо переваг кооперативного господарювання, ментальні особливості (схильність до індивідуалізму).

Найбільшу частку в структурі СОК займають багатофункціональні кооперативи, які поєднують кілька видів діяльності, і в сучасних економічних умовах є найбільш життєздатні. До прикладу багатофункціональним кооперативом є СОК «Лосятинське молочне джерело», який працює в селі Лосятин Кременецького району Тернопільської області (додаток Д). На наш погляд, цей кооператив є прикладом ефективної співпраці різних інститутів та інституцій, що дало можливість отримати значний соціально-економічний ефект.

Високий професійний рівень вирощування полуниці був досягнутий завдяки вдалому використанню сприятливих природно-кліматичних умов, трудових ресурсів, новітніх технологій та бажання громади розвивати підприємницьку діяльність. Головна роль у створенні та розвитку СОК «Лосятинське молочне джерело» належить інститутам влади та міжнародної допомоги, які надали фінансову, інформаційно-консультаційну, технічну та збутову підтримку (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Механізм формування і розвитку СОК «Лосятинське молочне джерело»

Джерело: побудовано на основі даних благодійного фонду «Добробут громад» [226].

Діяльність СОК «Лосятинське молочне джерело» здійснив впродовж 2012-2015 рр. суттєво вплинула на розвиток сільської місцевості. Насамперед понад 200 осіб стали членами кооперативу та понад 300 осіб отримали сезонну роботу з досить високою заробітною платою. Для сільських жителів, окрім можливості офіційного працевлаштування у рідній місцевості, покращення інфраструктури, підвищення освітнього і професійного рівня, об'єднання і зміцнення сімей,

важливість кооперативу полягає у згуртуванні громади та викорененню індивідуалізму, який не властивий населенню розвинених країн світу.

Представлений вище успішний досвід розвитку обслуговуючої кооперації, національний досвід початку ХХ ст. та досвід розвинених країн показують логічний напрям розбудови ринкової системи в аграрному секторі. Для вирішення проблеми українського села через розвиток сільськогосподарської кооперації необхідно створити національну стратегію розвитку кооперації. До її формування і реалізації мають долучитися вищі органи державної влади, органи місцевої влади та самоврядування, міжнародні благодійні організації, науковці, підприємці й сільські мешканці. Основні завдання органів місцевої влади вбачаються в збільшенні доходів сільського населення і в місцеві бюджети за рахунок раціонального використання земельних ресурсів [94,с. 6].

Отже, підвищення ефективності функціонування малих аграрних підприємств в Україні, зокрема сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, значною мірою залежить від впливу чинників зовнішнього середовища. Підсумковою основою для аналізу та розуміння сильних і слабких сторін малих аграрних підприємств, а також їх можливостей і загроз є SWOT-аналіз, проведення якого сприятиме формуванню ефективного механізму державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва. Результати SWOT-аналізу зображено у табл. 2.14.

Таблиця 2.14

SWOT-аналіз діяльності малих аграрних підприємств в Україні

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
----------------	----------------

<ul style="list-style-type: none"> – формування середнього класу; – переважно сприятливі природно-кліматичні умови для виробництва сільськогосподарської продукції; – висока мотивація праці; – забезпечення потреб сім'ї у продукції та реалізація надлишку на ринку; – самозайнятість; – передача власності у спадок сім'ї; – визначають якісну характеристику ВВП; – перешкода утворенню монополізму; – значний асортимент продукції; – здатність швидко реагування на потреби споживачів; – наявність значних площ, придатних для ведення органічного виробництва; – високий попит на органічну продукцію у країнах із розвинутою економікою; – невеликий стартовий капітал; – зручне прикордонне розташування західних областей. 	<ul style="list-style-type: none"> - не сформована програма розвитку малих аграрних підприємств; - слабкий розвиток ринкової інфраструктури; - недооцінка ролі малих аграрних підприємств державними структурами; - суперечність нормативно-правової бази; - залежність результатів діяльності від погодних умов; - негативні демографічні зміни в селі; - високий рівень збитковості малих аграрних підприємств; - недостатність та застарілість основних засобів; - невеликий обсяг і сезонний характер отримання продукції рослинництва; - непрозорий розподіл державної підтримки аграрним підприємствам; - відсутність доступного кредитування; - низький рівень оплати праці; - складність виходу на міжнародний ринок; - психологічні бар'єри щодо співпраці; - корупція і рейдерські захоплення.
---	---

Продовження таблиці 2.14

МОЖЛИВОСТІ	ЗАГРОЗИ
<ul style="list-style-type: none"> – створення програм підтримки розвитку малих аграрних підприємств; – вирішення проблем зайнятості в сільській місцевості; – розвиток аграрної кооперативної системи; – зростання світового попиту на сільськогосподарську продукцію; – удосконалення економічних та інституційних механізмів регулювання; – розширення асортименту і підвищення конкурентоспроможності продукції; – вихід на нові ринки; – розвиток ринкової інфраструктури; – зростання доходів малих сільськогосподарських підприємств; – відновлення якості земельних ресурсів і збереження біорізноманіття за умови переходу підприємств до органічного землеробства 	<ul style="list-style-type: none"> – старіння та міграція сільського населення; – відсутність стратегічних програм розвитку малих аграрних підприємств; – нерівноправність умов для діяльності малих та великих підприємств; – недостатність та нецільовість державної підтримки; – інфляція та валютні коливання; – збільшення цін на матеріальні та енергетичні ресурси; – нездатність деяких малих аграрних підприємств адаптуватися до вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; – обмежені можливості для захисту від протиправних посягань та створення штучних перешкод, вимагання хабарів; – зниження цін на сільськогосподарську продукцію

Джерело: сформовано автором.

У сьогоденній ситуації поява слабких сторін та загроз у малих аграрних підприємствах зумовлена низкою обставин. Однак пріоритетними є ті, що залежать від впливу системи державного регулювання аграрного сектора.

Оскільки метою державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва є збалансування інтересів підприємств, споживачів та держави, тому новий механізм державної підтримки має забезпечувати рентабельність виробництва на рівні, що сприятиме розширеному відтворенню сільськогосподарського виробництва з найменшою шкодою для навколишнього середовища і створення належних соціальних умов для проживання сільських жителів [1, 97, 99, 113].

Наявність спадної динаміки показників показує занепад малого підприємництва у сільській місцевості як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського. Вважаємо, що існує низка внутрішніх і зовнішніх причин, які перешкоджають розвитку малого підприємництва в селі. Одними із них є відсутність стимулів працевлаштування у сільській місцевості та підтримки підприємницьких ініціатив, низька обізнаність щодо виду діяльності й можливості започаткування; ментально-психологічні особливості українців; побоювання оподаткування; низький рівень інфраструктури; вплив виховання; масове поширення пільгового, пенсійного забезпечення тощо. Це спричиняє масові міграційні процеси працездатного населення, особливо молоді. Важливим кроком для вирішення цих проблем має стати, передусім, представлення їх у Єдиній комплексній стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр., запропоновані конкретні шляхи подолання і досягнення зазначених цілей.

2.2. Оцінка ефективності системи державного регулювання малого аграрного підприємництва в Україні (на прикладі малих фермерських господарств)

-великі та середні	46,0	45,5	46,0	45,8	47,8	47,1	44,2	44,1	44,3	44,4	46,7	45,9
-малі фермерські господарства	54,0	54,5	54,0	54,2	52,2	52,9	55,8	55,9	55,7	55,6	53,3	54,1
Усі фермерські господарства	279	373	321	429	408	428	260	355	301	411	393	419
-у т.ч. великі та середні	345	452	386	520	438	531	309	418	353	478	411	497
-малі фермерські господарства	240	325	281	374	383	365	231	318	270	369	378	370

Джерело: розраховано на основі форми 2-ферм, [234;235]

У табл. 2.15 проведено розрахунок ефективності використання сільськогосподарських угідь малими та великими фермерськими господарствами в Україні, який демонструє вищу результативність останніх, що насамперед пов'язано з кращим матеріально-технічне забезпеченням, значним виробництвом зернових і технічних культур. Хоча частка валової продукції виробленої малими фермерськими господарствами впродовж 2010-2015 рр., у середньому на 13,6% є більшою від великих, що пов'язано з більшою часткою у землекористуванні. За досліджений період збільшення виробництва валової продукції фермерськими господарствами на одиницю площі сільськогосподарських угідь по Україні відбулося в 1,6 раза. Наявність позитивної динаміки за цим показником у малих фермерських господарствах свідчить про перспективи розвитку цієї форми господарювання, які можуть бути реалізовані під час формування ефективної системи державного регулювання. Також проведемо порівняльну оцінку ефективності виробництва у малих і великих фермерських господарствах за видами сільськогосподарської продукції (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами у 2015 році

Сільськогосподарська продукція	Фермерські господарства усього			у тому числі					
	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	великі та середні			Малі		
				Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %
Зернові і зернобобові культури	187,82	260,37	38,6	188,1	265,47	41,2	187,62	255,96	36,4
Насіння соняшнику	424,98	728,85	71,5	415,6	747,29	79,8	434,91	709,25	63,1
Цукрові буряки	57,18	66,42	16,1	57,6	66,49	15,3	56,76	66,35	16,9
Картопля	216,93	263,58	21,5	222,1	256,56	15,5	213,55	268,16	25,6
Овочі	221,52	318,58	43,8	208,8	318,04	52,3	224,35	318,70	42,1

Плоди і ягоди	316,46	526,48	66,4	267,5	664,52	148,4	346,40	442,00	27,6
<i>Худоба та птиця на м'ясо</i>									
ВРХ	2122,99	2247,92	5,9	2217,1	2096,71	-5,4	2104,49	2277,65	8,2
Свині	2206,50	2200,18	-0,3	2321,1	2179,39	-6,1	2018,74	2234,25	10,7
Птиця	1984,48	2225,77	12,2	1365,3	1643,46	20,4	2293,59	2516,46	9,7
Молоко	346,70	417,88	20,5	346,7	426,16	22,9	346,76	400,71	15,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм).

У результаті порівняльного аналізу ефективності виробництва сільськогосподарської продукції у 2015 р. виявлено вищий рівень прибутковості у великих фермерських господарствах, ніж у малих. Проте дані у додатку 2 показують, що у 2013-2014 рр. ефективність виробництва продукції рослинництва значною мірою змінювалася у малих та великих фермерських господарствах (Додаток Б). Так, у 2015 р., порівняно з 2014 р. рівень рентабельності від реалізації плодів і ягід великими фермерськими господарствами зріс на 126,2%, а в малих – зменшився на 26,9%, що пов'язано з експортоорієнтованістю перших та їх можливістю перероблення сільськогосподарської продукції. Водночас серед продукції тваринництва впродовж 2013-2015 рр. стабільно рівень рентабельності від реалізації ВРХ та свиней був вищий у малих фермерських господарствах, а у великих – від реалізації молока та м'яса птиці. Висока прибутковість великих фермерських господарств від реалізації м'яса птиці зумовлена модернізацію виробництва продукції птахівництва з огляду на чинність державних і галузевих програм розвитку сільського господарства в Україні, зокрема «Стабілізація та розвиток тваринництва і птахівництва на 2001-2004» й «Розвиток птахівництва України на 2005-2008 рр.».

Отже, проведений аналіз ефективності виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами показує, що рівень рентабельності від реалізації продукції рослинництва значною мірою переважає над тваринництвом. Загалом, великі фермерські господарства впродовж 2013-2015 рр. отримували кращі показники прибутковості від реалізації продукції рослинництва, хоча ефективність виробництва деяких видів продукції була вищою саме в малих.

Для виявлення впливу державного регулювання на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами та формування пропозиції із удосконалення механізму регулювання, проведемо порівняльну оцінку державної підтримки малих і великих фермерських господарств в Україні (рис. 2.10).

Рис. 2. 10. Обсяг державної підтримки великих та малих фермерських господарств в Україні у 2010-2014 рр.

Джерело: побудовано та розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм), [234;235].

Дані рис. 2.10 показують, що впродовж 2010-2014 рр. обсяг державної підтримки малих фермерських господарств на 5,9 % був більший, ніж у великих. Впродовж зазначеного періоду малі фермерські господарства мали переваги над великими у валовому виробництві сільськогосподарської продукції на 19 %, а в землекористуванні – на 36 %. Отож, спостерігаємо непропорційний розподіл бюджетних коштів для підтримки фермерських господарств в Україні.

Державна підтримка фермерських господарств є сукупністю засобів державного регулювання, спрямованих на забезпечення необхідних умов для їх розвитку, і реалізується у прямій (фінансова підтримка, здешевлення кредитів тощо) і непрямій (спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість) формах. З метою визначення впливу цих форм державної підтримки на підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах, проведемо порівняльний аналіз одержаних коштів великими і малими фермерськими господарствами в Україні (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Порівняльна оцінка державної підтримки великих та малих фермерських господарств в Україні у 2010-2014 рр., млн грн

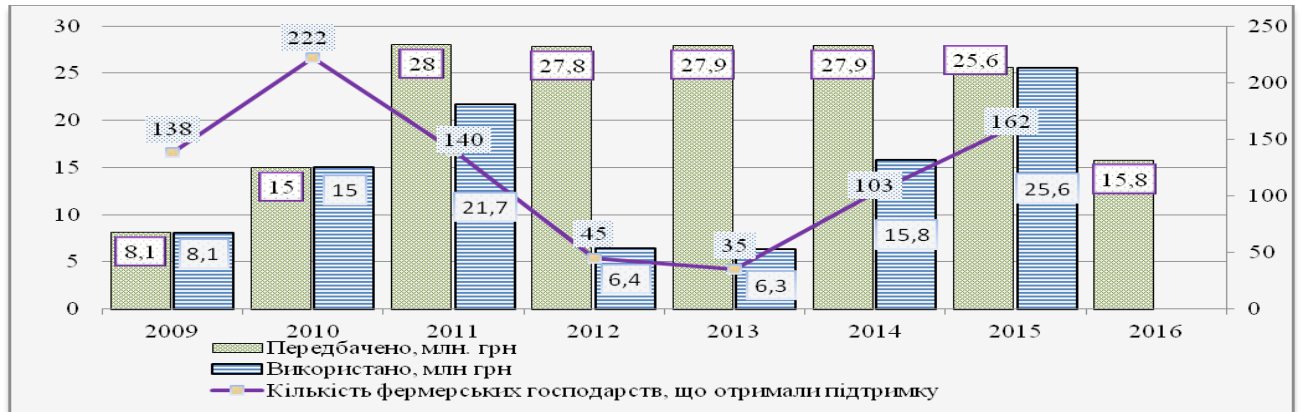
Показники	2010	2011	2012	2013	2014
Отримали державної підтримки великі та середні фермерські господарства					
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	1595,0	1630,4	1682,3	1683,0	2094
За рахунок бюджетних дотацій, з них:	29,8	22,0	9,9	12,7	7,1
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	14,2	4,1	2,2	0,0	2,4
- для розвитку тваринництва	3,2	4,9	3,2	7,6	4,6
- за іншими видами (напрямами) державної підтримки	12,4	13,1	4,4	5,1	0,1
За рахунок ПДВ, з них:	189,9	316,2	410,2	378,0	578,8
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	149,5	296,2	385,8	354,5	556,4
- для розвитку тваринництва	40,4	20,0	24,4	23,5	22,4
Отримали державної підтримки малі фермерські господарства					
Площа с.-г. угідь, тис.га	2695,8	2715,5	2707,1	2768,7	2613,7
За рахунок бюджетних дотацій, з них:	63,6	45,3	56,2	33,0	27,3
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	36,3	18,0	27,2	5,1	10,0
- для розвитку тваринництва	4,6	9,5	9,9	16,9	14,4
- за іншими видами (напрямами) державної підтримки	22,6	17,7	18,6	10,9	2,9
За рахунок ПДВ, з них:	164,9	242,8	458,2	412,9	573,6
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	153,0	235,7	437,1	384,3	551,7
- для розвитку тваринництва	11,9	7,1	21,1	28,6	21,9

Джерело: побудовано та розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм), [234;235].

З табл. 2.17 видно, що основна частка державної підтримки, у великих – 96,7 % і в малих фермерських господарствах – 87,8 %, належить непрямій підтримці як спеціальний режим оподаткування ПДВ. Впродовж досліджуваного періоду спостерігалось скорочення обсягів бюджетних дотацій і надання прямої підтримки малим фермерським господарствам здебільшого на виробництво продукції рослинництва, що зумовлено незначною часткою продукції тваринництва в їх виробничій структурі. Однак у 2013-2014 рр. бюджетні дотації, спрямовані на розвиток тваринництва, перевищили розмір підтримки виробництва продукції рослинництва завдяки зростанню рівня видатків на програму КПКВК 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва».

У межах Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженої Постановою КМУ від 19.09.2007р. № 1158, пряма державна підтримка фермерським господарствам надається через Український державний фонд підтримки на поворотній основі за бюджетною програмою

КПКВК 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам» терміном до 5 років. На рис. 2.11 графічно зображено динаміку запланованої та фактично наданої поворотної допомоги за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам».

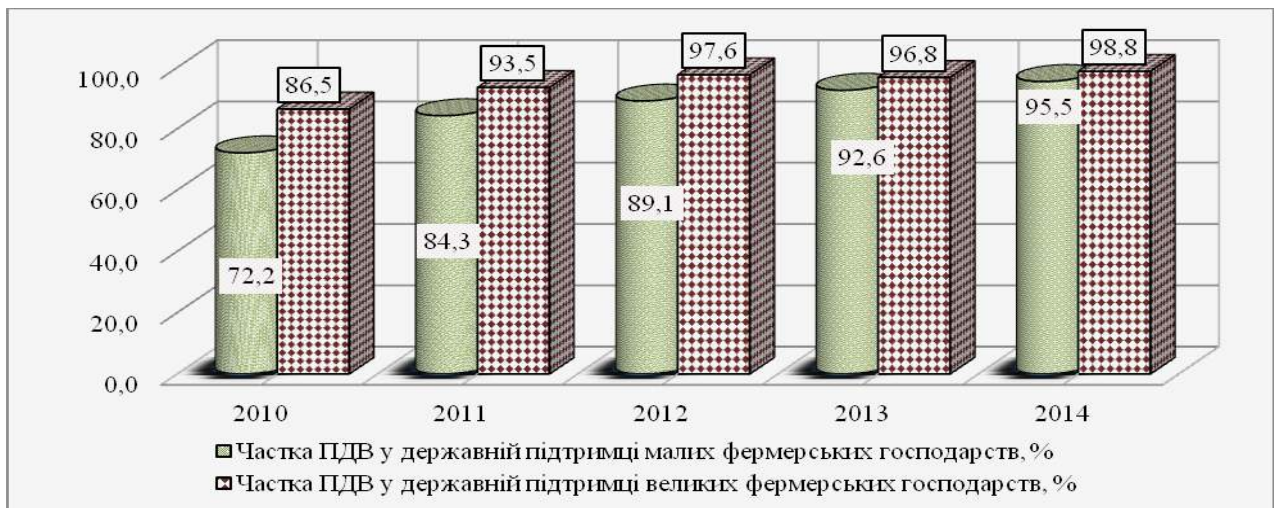

Рис. 2.11. Державна фінансова підтримка фермерських господарств за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам», млн грн.

Джерело: побудовано на основі даних Міністерства аграрної політики та продовольства України [125].

Передбачені впродовж 2009-2016 рр. у Державному бюджеті розміри фінансової підтримки фермерських господарств на конкурсних засадах за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам» були мізерними. Так, середній обсяг поворотної допомоги на одне фермерське господарство у 2009 р. становив 70,5 грн, у 2013 р. – 181,5 грн, а у 2015 р. – 162 грн. Отже, Український державний фонд підтримки фермерських господарств, як головна координуюча державна бюджетна установа, не виконує належно функції з реалізації державної політики щодо підтримки становлення і розвитку фермерських господарств, зокрема через створення ними СОК, кредитних спілок, інших сервісних переробних підприємств.

Розглянемо наступний вид державної підтримки фермерських господарств – спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість (ПДВ), частка якого у 2014 р. становила понад 95 % державної підтримки малих фермерських господарств.

Рис. 2.12. Частка ПДВ у державній підтримці фермерських господарств в Україні

Джерело: побудовано та розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм), [234;235].

Дані рис. 2.12 показують, що роль ПДВ підтримки впродовж 2010-2014 рр. стрімко зростала і у 2014 р. була практично єдиним способом державного стимулювання розвитку фермерства в Україні. Суть ПДВ підтримки до 1 січня 2016 р. полягала у створенні спеціального режиму оподаткування суми податку на додану вартість, нарахованої фермерським господарствам на вартість, поставлених ними, сільськогосподарської продукції і не підлягала сплаті до бюджету та повністю залишалася в розпорядженні такого фермерського господарства для виробничих цілей [177].

Проведення аналізу впливу спеціального режиму ПДВ на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами є необхідним для вдосконалення системи державної підтримки аграрного сектора та збільшення податкових надходжень до Державного бюджету України. У табл. 2.18 здійснено порівняльну оцінку державної підтримки великих та малих фермерських господарств в Україні за рахунок ПДВ.

Таблиця 2.18

Порівняльна оцінка державної підтримки великих та малих фермерських господарств в Україні за рахунок податку на додану вартість

Показники	2010	2011	2012	2013	2014
Великі та середні фермерські господарства					
Кількість фермерських господарств, од.	821,0	846,0	850,0	861,0	812
Отримано коштів на 1 підприємство, тис. Грн	267,5	399,8	494,3	453,8	721,5

у тому числі: - бюджетна підтримка	36,3	26,0	11,7	14,8	8,7
- ПДВ	231,3	373,7	482,6	439,0	712,8
Отримано коштів на 1 га с.-г. угідь, грн	137,71	207,43	249,73	232,14	279,78
у тому числі: - бюджетна підтримка	18,7	13,5	5,9	7,5	3,4
- ПДВ	119,0	193,9	243,8	224,6	276,4
Малі фермерські господарства					
Кількість фермерських господарств, од.	40703,0	40119,0	39826,0	39891,0	31321,0
Отримано коштів на 1 підприємство, тис. грн	5,6	7,2	12,9	11,2	19,2
у тому числі: - бюджетна підтримка	1,6	1,1	1,4	0,8	0,9
- ПДВ	4,1	6,1	11,5	10,4	18,3
Отримано коштів на 1 га с.-г. угідь, грн	84,78	106,10	190,01	161,05	229,92
у тому числі: - бюджетна підтримка	23,6	16,7	20,8	11,9	10,5
- ПДВ	61,2	89,4	169,3	149,1	219,5

Джерело: побудовано та розраховано за даними Державної служби статистики України форма 2 ферм і 50-сг.

Дані табл. 2.18 показують, що впродовж 2010-2014 рр. розмір прямої бюджетної підтримки малих фермерських господарств на 1 га сільськогосподарських угідь зменшився на 44,5 % і становив у 2014 р. лише 10,5 грн, а для великих фермерських господарств – 3,4 грн. Водночас державна підтримка малих фермерських господарств за рахунок ПДВ зросла на 72,1%, а великих – на 57,4%. Проте у великих фермерських господарствах розмір ПДВ підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь на 34,9% більший, ніж у малих. Вважаємо, що державна підтримка через застосування спеціального режиму оподаткування ПДВ у проаналізованій формі зосереджена лише на збільшенні реалізації сільськогосподарської продукції і не враховує продовольчої, соціальної та екологічної складових діяльності фермерського господарства.

З 1 січня 2016 р., відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» № 909 від 24.12. 2015 р., було частково скасовано дію спеціального режиму сплати ПДВ для аграрних підприємств і виокремлено основні напрями державної підтримки сільського господарства. Якщо до 1 січня 2016 р. вся сума зобов'язання з ПДВ надходила на спеціальний рахунок фермерського господарства, то з 1 січня 2016 р. розподіл нарахованого ПДВ, між бюджетом та спеціальним рахунком

господарства, здійснюється залежно від виду продукції і визначається пропорційно обсягам операцій, що обумовили виникнення такого ПДВ:

- при постачанні зернових та технічних культур: 85% – до державного бюджету, 15% – на спецрахунок фермерського господарства;
- при постачанні продукції тваринництва: 20% – до державного бюджету, 80% - перераховується на спецрахунок фермерського господарства;
- при постачанні інших видів сільськогосподарської продукції: 50% – до державного бюджету, 50% – надходить на спецрахунок господарства.

Отже, зміни в механізмі бюджетного відшкодування ПДВ в Україні ще більше призупинять розвиток галузі тваринництва. Відтак значного впливу на розвиток малих фермерських господарств не відбудеться, оскільки лише 10,7% з них отримують ПДВ підтримку.

З табл. 2.19 видно, що у 2014 р. 89,3 % малих фермерських господарств, які обробляли 63,8 % сільськогосподарських угідь із середньою площею 60 га, не використовували спеціального режиму оподаткування ПДВ. Найбільший обсяг державної підтримки отримали господарства з середньою площею 481 га (28,1 %) і 324 га (26,2 %). Серед несільськогосподарської діяльності господарства із середньою кількістю 6 працівників отримали найбільшу підтримку, а найменші за розміром підприємства, частка яких становить близько 90 % , не отримали державної підтримки.

Таблиця 2.19

Вплив державної підтримки на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами України у 2014 р.

Групи за обсягом підтримки на 1 підприємство (дотації та ПДВ), тис грн	Кількість господарств	Питома вага підприємств, %	Питома вага ріллі у землекористуванні, %	Кількість працівників, осіб	Середній розмір господарства, га	К-сть працівників на 1 підпр-во, осіб	Прибуток рослинництва на 1 підприємство	Рентабельність продукції рослинництва, %	Рентабельність продукція тваринництва, %	Рентабельність сільськогосподарської продукції, %	Отримано бюджетних дотацій - всього	Кошти за рахунок бюджетних дотацій		отримано коштів за рахунок ПДВ – всього	Кошти за рахунок ПДВ		Отримано дотації і ПДВ у % до усього	Отримано коштів на 1 підприємство (дотації та ПДВ), грн	Отримано коштів на 1 га сг угідь, грн	Державна сільськогосподарська діяльність фермерських господарств
												для підтримки виробництва продукції рослинництва	для розвитку тваринництва		для підтримки виробництва продукції рослинництва	для розвитку тваринництва				
до 10	27959	89,3	63,8	48788	60	2	46,0	26,5	6,5	29,0	0	0	0	0	0	0	0,0	0	0	49
від 10 до 25	255	0,8	0,9	921	93	4	41,4	19,2	14,1	17,7	232	26	149	1056	894	163	0,2	5051	54	5
від 25 до 50	284	0,9	1,2	917	108	3	68,1	22,5	14,1	19,8	648	158	392	4073	3831	243	0,8	16595	154	10
від 50 до 100	477	1,5	2,2	1426	121	3	113,2	28,6	1,5	27,0	627	117	291	17493	17131	363	3,0	37979	314	15
від 100 до 250	645	2,1	5,0	2808	201	4	187,7	28,1	7,7	26,4	2625	896	892	45577	43375	2202	8,0	74736	372	52
від 250 до 500	986	3,1	12,4	5594	324	6	367,3	29,6	-8,8	27,7	3300	766	2004	154054	149208	4846	26,2	159526	493	71
від 500 до 1000	478	1,5	9,0	4070	481	9	750,9	33,7	-1,9	32,1	2852	484	1316	165835	160290	5545	28,1	352866	734	32
всього	197	0,6	4,6	2468	608	13	1355,9	40,7	14,6	38,1	3920	1706	2075	125765	120368	5397	21,6	659503	1085	6

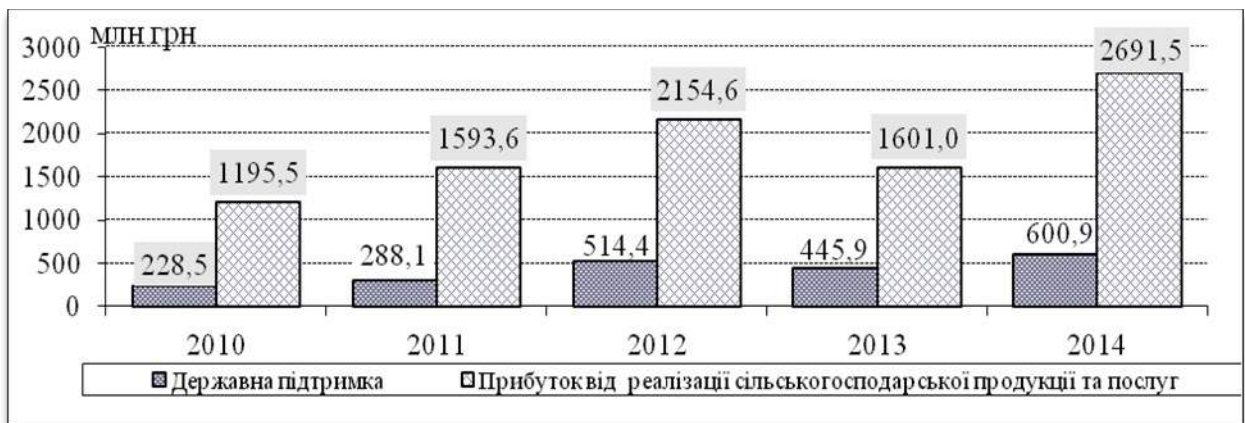
більше 1000	40	0,1	0,9	795	588	20	2725,3	43,7	55,1	44,5	13142	5888	7254	59809	56668	3141	12,1	1805985	3070	5
Фермерські господарства	31322	100	100	67787	83	2	82,6	29,4	7,3	27,7	27347	10041	14372	573662	551763	21899	100	19188	230	694

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2 ферм).

Табл. 2.19 показує, що майже половину бюджетних дотацій (48,1%) отримали фермерські господарства з середньою площею 588 га сільськогосподарських угідь, розмір державної допомоги в яких становив 3070 грн на 1 га, а в господарствах із середньою площею 93 га – 54 грн на 1 га. Така ситуація показує зосередження бюджетної підтримки в більших за розмірами фермерських господарствах. Варто зауважити, що зі збільшенням розміру господарства й державної підтримки економічний ефект зростає, а соціальний – зменшується. На господарство із середнім розміром 608 га сільськогосподарських угідь припадає зайнятість у середньому 13 працівників, а при середній площі 93 га – 4 працівники. Також 48788 осіб (72%) працювали на малих фермерських господарствах, які не отримували державної підтримки.

Головним завданням державної підтримки розвитку фермерських господарств в Україні є забезпечення належних умов для отримання ними позитивного економічного, соціального й екологічного ефекту з врахуванням особливостей природно-кліматичних умов ведення сільського господарства. Тому проаналізуємо вплив державної підтримки на прибутковість малих фермерських господарств під час здійснення виробництва сільськогосподарської продукції (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Вплив державної підтримки на прибуток малих фермерських господарств від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг
Джерело: побудовано автором на основі форми 2 ферм.

Проведений аналіз впливу державної підтримки на фінансові результати фермерських господарств від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг

свідчить про непропорційне зростання прибутку за рахунок спеціального режиму оподаткування.

В 2010 р. у малих фермерських господарствах обсяг прибутку зріс на 14,8 % за рахунок державної підтримки, а насамперед ПДВ підтримки, то в 2014-му – на 18,5 %; у великих фермерських господарствах він зріс відповідно з 12,8 % по 17,2%. Така позитивна динаміка зумовлена в певній мірі зростанням обсягу виробленої продукції, зокрема рослинництва, як малими, так і великими фермерськими господарствами (рис. 2.14).

Рис. 2.14. Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції рослинництва малими фермерськими господарствами в Україні

Джерело: побудовано автором на основі форми 2 ферм.

На рис. 2.14. видно чітку пряму залежність між обсягом державної підтримки та підвищенням прибутковості від реалізації продукції рослинництва малими фермерськими господарствами в Україні. Так, проведене групування методом нерівних інтервалів у табл. 2.21 показує, що у третій групі малі фермерські господарства на 1 га сільськогосподарських угідь одержали 813 грн прибутку при середньому обсягу державної підтримки 154 грн. У результаті збільшення державної підтримки малих фермерських господарств у дев'ятій групі до 3070 грн (у 20 разів) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь зріс до 5044 грн (у 6 разів). У 2013 р. спостерігався більший вплив державної підтримки на фінансові результати малих фермерських господарств, а саме зростання державної підтримки у 20,6 раз спричинило зростання їх прибутку в 11 разів.

Вплив державної підтримки на фінансові результати малих фермерських господарств від реалізації продукції тваринництва значною мірою відрізняється від результатів у рослинництві (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами в Україні

Джерело: побудовано автором на основі форми 2 ферм

Із даних рис. 2.15 видно, що прямого зв'язку між обсягом державної підтримки і прибутком від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами в Україні не простежується. Впродовж досліджуваного періоду середній розмір державної підтримки для виробників продукції тваринництва становив 54,7 % від одержаного прибутку, у 2012 р – 76 %, а для продукції рослинництва середній розмір – 16,8 %. Проте абсолютні показники одержаної державної підтримки малими фермерськими господарствами на виробництво продукції рослинництва значно перевищують підтримку на виробництво продукції тваринництва. Так, у 2014 р. виробники продукції рослинництва отримали на 525,6 млн грн більше, ніж виробники продукції тваринництва.

Також для виявлення точної залежності між прибутком малих фермерських господарств та обсягом державної підтримки використаємо поліноміальну функцію. Рівняння поліноміальної функції залежності прибутку малих фермерських господарств від державної підтримки представлено у табл. 2.20.

Таблиця 2.20

Функціональна залежність прибутку малих фермерських господарств в Україні від державної підтримки впродовж 2010-2014 рр.

Показники	Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг	Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції рослинництва	Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції тваринництва
Поліноміальне рівняння	$0,0103x^2-4,9522x+1930,2$	$0,0081x^2-2,6522x+1502,8$	$0,0109x^2-0,2971x+7,4937$
Коефіцієнт детермінації, R^2	0,9218	0,9145	0,4267

Джерело: сформовано автором на основі додатку В.

Результати, представлені в табл. 2.20, показують, що різниця зв'язків між обраними факторами (обсягом державної підтримки виробництва продукції рослинництва і тваринництва) та результативною ознакою (одержаним прибутком малими фермерськими господарствами) цієї моделі є суттєвою. Отриманий коефіцієнт детермінації ($R^2=0,9145$) показує рівень якості проведеної апроксимації та свідчить, що 91,45 % обсягів прибутку від реалізації продукції рослинництва залежить від державної підтримки, а 8,55 % – від інших не врахованих факторів. Найменшу величину вірогідності апроксимації $R^2=0,4267$ показали поліноміальна функція другого порядку залежності між прибутком від реалізації продукції тваринництва й обсягом державної підтримки, яка має спадаючий характер і це свідчать про незначний вплив факторної ознаки на результативну.

Отже, проведений аналіз державної підтримки малих фермерських господарств в Україні показує невідповідність між обсягом державного стимулювання розвитку галузі тваринництва та рослинництва. Також виявлено непропорційний розподіл бюджетних коштів між великими та малими фермерськими господарствами, що має значення для оцінювання ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств і визначення пріоритетних напрямів її реформування.

Зазначена вище оцінка базується на обчисленні комплексного інтегрального показника ефективності системи державного регулювання розвитку малих

фермерських господарств в Україні. Для розрахунку інтегрального показника проведемо статистичне оцінювання загальнодержавних регуляторних дій малими фермерськими господарствами, закладених у нормативно-правовій базі. До уваги бралися здебільшого нормативно-правові документи планового середньострокового характеру, зокрема Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р., Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Структурно-логічну схему оцінювання ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств подано на рис. 2.16.

Рис.2.16. Алгоритм оцінки ефективності системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні

Джерело: сформовано автором.

Оцінювання ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні проводимо за статистичними показниками, які мають різні вимірні одиниці. З огляду на це необхідно впорядкувати визначені показники, надавши їм одновимірного характеру. Упорядкування статистичних значень всіх напрямів оцінювання ефективності системи державного регулювання

розвитку малих фермерських господарств здійсимо за рахунок визначення попередніх індексів інтегрального показника (рис. 2.16):

$$P_i = \frac{y_i^1}{y_i^0}, \quad (2.1),$$

де: P_i – попередній індекс інтегрального показника ефективності системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні i -го показника; y_i^1 і y_i^0 – фактичне значення i -го статистичного показника в базовому і звітному періодах.

Інтегральний показник за кожним напрямом системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні обчислимо за формулою (2.2):

$$I_p = \sum_{i=1}^n \frac{P_i}{n}, \quad (2.2),$$

де: I_p – упорядкований інтегральний показник за кожним напрямом системи державного регулювання; P_i – попередній індекс i -го показника, n – кількість індексів.

Обчислення комплексного інтегрального показника системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні проведемо за формулою (2.3):

$$I_{\text{ЕДР}}^{\text{МФГ}} = \sum_{p=1}^d \frac{I_p k_j}{d}, \quad (2.3),$$

де: $I_{\text{ЕДР}}^{\text{МФГ}}$ – комплексний

інтегральний показник оцінювання системи державного регулювання малих фермерських господарств в Україні; I_p – інтегральний показник одного з напрямів (організаційно-управлінського, екологічного, економічного й соціально-психологічного) системи державного регулювання; d – кількість напрямів системи державного регулювання; k_j – ваговий коефіцієнт j -го напрямку системи державного регулювання.

Під час розрахунку комплексного інтегрального показника ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні використано окремі показники розвитку всіх фермерських господарств, що зумовлено відсутністю статистичної інформації. Також Міністерство аграрної політики та продовольства України проголосило виробництво органічної продукції одним із головних стратегічних напрямів розвитку аграрного сектора, а відтак є доцільним включення цих показників у комплексне оцінювання

ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств.

Для обчислення комплексного інтегрального показника ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні використано коефіцієнти вагомості напрямів цієї системи (табл. 2.21-2.24). Відповідні коефіцієнти обчислено на основі результатів опитування експертів, зокрема голів малих фермерських господарств Кам'янка-Бузького й Буського районів Львівської області та науковців аграрних вишів (Додаток Д). Мінімальну кількість експертів визначено за формулою [247, с. 47]:

$$N_{\min} = \frac{3}{k} + 5, \quad (2.4)$$

де k – задана величина зміни середньої помилки при виключенні або включенні експерта.

При $k=0,15$ визначено, що 13 осіб – мінімальна кількість експертів необхідних для опитування. Отож, коефіцієнт вагомості економічного напрямку системи державного регулювання становить 0,46, організаційно-управлінського – 0,41, екологічного – 0,31 і соціального-психологічного – 0,38.

Таблиця 2.21

Обчислення інтегрального показника оцінювання ефективності системи державного регулювання економічного напрямку розвитку малих фермерських господарств в Україні

Показники	y_i^0	y_i^1	Індекс, %
Частка малих фермерських господарств (МФГ) у виробництві валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	54,2	52,2	0,96
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності у МФГ, %	20,8	27,7	1,33
Рівень рентабельності від реалізації продукції тваринництва у МФГ, %	5,7	7,3	1,28
Кількість реалізованого молока МФГ, ц	394575	501271	1,27
Середній обсяг підтримки за бюджетною програмою 280146 «Надання кредитів ФГ» на 1 господарство, тис. грн.	181,5	154,08	0,85
Отримано бюджетних дотацій МФГ, млн грн.	33	27,3	0,83
Отримано коштів прямої бюджетної підтримки на 1 МФГ, тис. грн	0,8	0,9	1,13
Отримано ПДВ підтримки на 1 МФГ, тис. грн.	10,4	18,3	1,76

Продовження табл. 2.21

Отримано коштів державної підтримки МФГ на 1 га с.-г. угідь, грн	161,05	229,92	1,43
Отримано коштів бюджетної підтримки МФГ на 1 га с.-г. угідь, грн	11,9	10,5	0,88
Частка єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва в доходах місцевих бюджетів, %	6,3	7,3	1,16
Інтегральний показник оцінювання економічного напрямку	1,29*0,46	0,59	

Джерело: розраховано за даними [2, 7, 14, 75, 173, 151, 187] та власні дослідження.

Таблиця 2.22

Обчислення інтегрального показника оцінювання ефективності системи державного регулювання соціального напрямку розвитку малих фермерських господарств в Україні

Показники	y_i^0	y_i^1	Індекс, %
Кількість сільських населених пунктів, од.	28441	28397	1,00
Чисельність наявного сільського населення, тис. осіб	14174,4	14089,6	0,99
Кількість зайнятого населення у віці від 15 до 70 років у сільській місцевості, тис. осіб	6033,5	5292,4	0,88
Середньорічна чисельність працівників у МФГ, осіб	71483	68054	0,95
Частка найманих працівників у МФГ, %	45,2	46,3	1,02
Кількість МФГ із несільськогосподарською діяльністю, од.	958	702	0,73
Продуктивність праці у МФГ, тис. грн.	144,7	147,3	1,02
Рівень середньомісячної заробітної плати найманих працівників МФГ у порівнянні з середньою заробітною платою по Україні, %	39,7	41,5	1,05
Плата МФГ за оренду одного паю, грн.	590,5	678,2	1,15
Інтегральний показник оцінювання соціального напрямку	0,38*0,98	0,37	

Джерело: розраховано за даними [173-174,234-236] та власні дослідження.

Таблиця 2.23

Обчислення інтегрального показника оцінювання ефективності системи державного регулювання екологічного напрямку розвитку малих фермерських господарств в Україні

Показники	y_i^0	y_i^1	Індекс, %
Частка МФГ, що вносили органічні добрива, %	3,2	2,7	0,84
Частка ріллі, на яку внесена органічні добрива МФГ, %	1,8	1,6	0,89
Кількість органічних добрив, внесених МФГ, т	322074	281521	0,87
Площа рекультивування порушених земель, тис. га	0,6	0,1	0,17
Площа залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га	351,3	40,2	0,11
Площа гіпсування ґрунтів, тис. га	6,2	6,7	1,08
Площа органічних земель в Україні, тис. га	393,4	400,8	1,02
Кількість органічних господарств в Україні, од.	175	182	1,04
Рівень виконання плану з організації та регулювання установ у системі Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України, %	87,4	85,7	0,98
Інтегральний показник оцінювання екологічного напрямку	0,31*0,78	0,24	

Джерело: розраховано за даними [248-250, 247, 259-263, 272] та власні дослідження.

Таблиця 2.24

Обчислення інтегрального показника оцінювання ефективності системи державного регулювання організаційно-управлінського напрямку розвитку малих фермерських господарств в Україні

Показники	y_i^0	y_i^1	Індекс, %
Кількість кредитних спілок в Україні, од	624	589	0,94
Кількість виданих Міністерством аграрної політики та продовольства нормативно-правових документів (наказів), од.	773	509	0,66
Передбачені обсяги державної фінансової підтримки фермерських господарств за бюджетною програмою 280146 «Надання кредитів фермерським господарствам», млн грн.	27,9	27,9	1,00
Фактичний обсяг фінансування Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 р., млн грн	6579	4920,7	0,75
Рівень фактичного фінансування Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 р. відносно запланованого, %	84,7	91,7	1,08
Кількість фермерських господарств, що отримали підтримку за бюджетною програмою 280146 «Надання кредитів фермерським господарствам», од.	35	103	2,94
Частка експорту сільськогосподарської продукції в загальному експорті України, %	26,8	31	1,16
Рівень фактичної підтримки розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників і ягідників відносно запланованого, %	19	44	2,32
Інтегральний показник оцінювання організаційно-управлінського напрямку	0,41*1,36		0,55
Комплексний інтегральний показник ефективності державного регулювання			0,43

Джерело: розраховано за даними [238, 259-263] та власні дослідження.

В результаті комплексного інтегрального оцінювання системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні було отримано показник ефективності цієї системи, величина якого у 2014 р. становила 0,43. Для оцінювання ефективності впливу системи державного регулювання на розвиток малих фермерських господарств розроблено шкалу оцінювання значення інтегрального коефіцієнта (табл. 2.25).

Провівши оцінювання ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні, доходимо висновку, що дана ця система потребує змін. Непропорційна підтримка аграрного підприємництва, зокрема фермерських господарств та інші дестимулюючі чинники розвитку зумовлюють спадну динаміку кількості малих фермерських господарств в Україні. Також потребує змін галузева система розподілу бюджетних коштів, яка спрямована, переважно, на підтримку виробництва продукції рослинництва.

Економічний напрям системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств у результаті комплексної інтегральної оцінки отримав найвищу оцінку впливовості.

Таблиця 2.25

Шкала оцінювання значення інтегрального коефіцієнта ефективності системи державного регулювання

Значення інтегрального коефіцієнта	Якісна оцінка інтегрального коефіцієнта ефективності системи державного регулювання
0-0,35	Система державного регулювання розвитку малих фермерських господарств не виконує своїх функцій і потребує змін
0,36-0,56	Спостерігаються негативні тенденції розвитку малих фермерських господарств та сільської місцевості загалом, що вимагає зміни регуляторів механізму державного регулювання
0,57-0,78	Система державного регулювання сприяє розвитку малих фермерських господарств, але існують можливості для покращення її роботи
0,79-1,0	Механізм державного регулювання працює належно

Джерело: складено автором.

Одним із головних економічних інструментів впливу на мале фермерство залишається система оподаткування, від реформування якої залежать тенденції розвитку аграрного підприємництва. Отже, потребує змін система державного регулювання малого фермерства, зокрема механізм державної підтримки, який враховуватиме не лише обсяг реалізованої продукції, а й соціально-екологічну ефективність діяльності підприємства.

2.3. Комплексна рейтингова оцінка екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств

Ринкові умови господарювання, спрямовані на підвищення ефективності виробництва та забезпечення на цій основі економічного зростання частково нівелювали отримання позитивного соціального та екологічного ефекту від сільськогосподарської діяльності. Однак, під час вибору стратегії своєї діяльності підприємства будь-якого типу і розміру повинні враховувати інтереси майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі, можливості доступу до природних ресурсів та їх використання. Отже, прагнення до керованого розвитку є вкрай актуальним серед підприємств аграрної сфери.

Найбільш сумлінними виконавцями вимог Концепції сталого розвитку в сільському господарстві є малі підприємства, власники яких проживають у місцевості ведення господарської діяльності та зацікавлені не лише в отриманні високого економічного ефекту, а й у збереженні навколишнього природного середовища, національних традицій, розвитку соціальної інфраструктури. Відповідно, основою досліджень щодо формування методологічних засад Державної стратегії сталого розвитку малих аграрних підприємств, зокрема фермерських господарств, буде врахування економічної, екологічної та соціальної складових їх діяльності, тому що побудова Стратегії розвитку фермерських господарств є досить складною проблемою, котра має узгоджуватись з основними стратегічними напрямками розвитку села й сільського господарства [102, с. 193]. В свою чергу, реалізація стратегічних цілей потребує забезпечення економічної стійкості суб'єктів господарювання та збалансованого розвитку аграрної галузі вцілому [169, с. 51].

Основою нашого дослідження буде проведення комплексного аналізу рівня екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств України за допомогою рейтингового оцінювання. Таке оцінювання допоможе нам визначити ефективність ведення господарської діяльності в малих фермерських господарствах з урахуванням природно-кліматичних і територіальних особливостей, порівняти зміни, які відбулися від 2007 р. до 2013 р., визначити загальний рівень розвитку аграрного сектора і сільських територій, а також запропонувати перспективні напрями й форми державної підтримки.

Для проведення рейтингового оцінювання екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств України взято показники, які доступні у статистичній звітності діяльності малих фермерських господарств і які могли б врахувати особливості аграрної сфери кожного регіону. Адже врахування земельних, агрокліматичних, соціальних, економічних, екологічних, інституційних, зональних відмінностей та їх вплив на екологосоціоекономічну ефективність господарювання малих фермерських

господарств має стати основою для визначення пріоритетних завдань під час формування стратегії їх розвитку.

Для комплексного рейтингового оцінювання ефективності господарювання малих фермерських господарств України розрахуємо середньозважені індекси показників рівня інтенсивності, виробництва та ефективності, екологічного навантаження й соціальної спрямованості в межах областей. За змістовою завантаженістю, ці інтегральні показники поділимо на чотири групи (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Групи показників для комплексного рейтингового оцінювання екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств в Україні

Назва групи	Показники
I група – показники для оцінювання рівня інтенсивності виробничої діяльності	<ul style="list-style-type: none"> –розмір 1 підприємства, га; –землезабезпеченість 1 працівника; –грошове оцінювання 1 га землі; –виробничі витрати на 1 га; –внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі; –умовне поголів'я на 100 га угідь.
II група – показники для оцінювання рівня ефективності виробництва	<ul style="list-style-type: none"> – виробництво продукції (валова продукція) на 1 га сільськогосподарських угідь; – окупність витрат (валова продукція на 1 грн витрат); – державна підтримка на 1 га сільськогосподарських угідь; – виручка від реалізації продукції рослинництва на 1 га сільськогосподарських угідь; – виручка від реалізації продукції тваринництва на 1 умовну голову; – прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь; – коефіцієнти дохідності продукції рослинництва; – коефіцієнти дохідності продукції тваринництва.
III група – показники для оцінювання рівня екологічного навантаження	<ul style="list-style-type: none"> – рівень освоєності (відношення площі сільськогосподарських угідь до загальної площі малого фермерського господарства); – рівень розораності (відношення площі ріллі до площі сільськогосподарських угідь); – внесення органічних добрив на 1 га посівної площі; – частка інтенсивних культур у структурі посівів.
IV група – показники для оцінювання рівня соціальної спрямованості	<ul style="list-style-type: none"> –прибуток на 1 працівника; –оплата праці 1 працівника; –плата за 1 га земельного паю; –частка найманих працівників; –частка доходу від наданих послуг у загальній виручці малого фермерського господарства.

Джерело: сформовано автором.

На першому етапі комплексного рейтингового оцінювання екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств України обчислюємо часткові співвідношення зональних показників

до середніх в Україні за формулою 2.5.

$$\frac{x_{ij}}{\bar{x}_i}, \quad (2.5),$$

де: x_{ij} . – абсолютне значення і-го показника j-ї зони;

$\bar{x}_i$ – середнє значення і-го показника в Україні.

Абсолютні та розрахункові значення показників, первинні індекси інтегрального показника господарської діяльності малих фермерських господарств за кожною групою наведено в додатках дисертаційної роботи.

У результаті аналізу виявлено значну відмінність показників інтенсивності виробничої діяльності малих фермерських господарств у регіональних мережах (Додаток I). Так, у 2014 р. найвище значення абсолютного показника малого фермерського господарства характерне для Луганської (1,722), Чернігівської (1,493), Харківської (1,413), Кіровоградської (1,291), Запорізької (1,281), Кіровоградської (1,242), Вінницької (1,237) та Черкаської (1,230) областей, найнижче – для Закарпатської (0,105), Івано-Франківської (0,506), Чернівецької (0,429), Одеської (0,651) і Волинської (0,690) областей. Отримані результати показують, що малі фермерські господарства у центрально-східних областях України володіють найкращим потенціалом для розвитку, а відтак мають характеризуватися екологосоціоекономічною ефективністю господарської діяльності. Проведемо додаткове групування регіонів України за середніми розмірами малих фермерських господарств у 2007, 2013 і 2014 рр. (табл. 2.27).

Таблиця 2.27

**Середні розміри малих фермерських господарств в Україні
у 2007, 2013 і 2014 рр.**

Групи областей за розмірами малих фермерських господарств, га	Області		
	2007 р.	2013 р.	2014 р.
I - до 30	Закарпатська,	Закарпатська, Чернівецька	Закарпатська
II - 30,1-50	Івано-Франківська, Чернівецька	Івано-Франківська	Івано-Франківська, Чернівецька

Продовження таблиці 2.27

III - 50,1-70	АР Крим, Рівненська, Львівська, Волинська, Одеська, Миколаївська, Тернопільська	Волинська, Львівська, Одеська	Волинська, Львівська, Одеська, Рівненська, Тернопільська
IV-70,1-90	Дніпропетровська, Донецька, Київська, Житомирська, Хмельницька	Миколаївська, Рівненська, Тернопільська,	Дніпропетровська, Житомирська, Миколаївська, Хмельницька, Київська
V - 90,1-110	Вінницька, Черкаська, Полтавська, Запорізька, Кіровоградська, Сумська, Херсонська,	АР Крим, Донецька, Київська, Херсонська, Черкаська	Вінницька, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Запорізька, Полтавська, Черкаська, Херсонська
VI - 110,1-130	Харківська	Вінницька, Хмельницька, Дніпропетровська, Житомирська, Полтавська	Чернігівська, Сумська, Харківська
VII - більше 130	Луганська, Чернігівська	Запорізька, Луганська, Кіровоградська, Сумська, Харківська, Чернігівська	Луганська

Джерело: складено автором на основі 2 ферм.

З даних табл. 2.27 видно, що у 2007 р. середні розміри малих фермерських господарств в Україні становили 98,1 га, у 2013 р. – 81,0 га, у 2014 р. – 83,4 га, для інших малих організаційно-правових форм господарювання – 81,7 га.

У 2007 р. найвищі середні розміри малих фермерських господарств спостерігалися у Харківській (178,5 га), Луганській (193,1 га), Запорізькій (134,0 га), Кіровоградській (136,6 га), Сумській (146,1 га), Чернігівській (140,0 га), а на початок 2014 р. – лише в Луганській (136,5 га) і Чернігівській (131,0 га) областях. Найменші за розмірами малі фермерські господарства у 2014 р. знаходилися в Закарпатській (7,4 га) і Чернівецькій (31,1 га) областях. В областях із подібними умовами господарювання сформувалися відмінні за середніми розмірами малі фермерські господарства.

Так, в агрокліматичній зоні Лісостепу у Вінницькій області середні розміри малих фермерських господарств у 1,5 раза більші, ніж у близькій Тернопільській області, в зоні Полісся у Чернігівській області – у 2 рази більший від Рівненської та в 1,5 раза більші від Київської областей. У цьому контексті погоджуємося із В. Липчуком, що основними причинами таких відмінностей між областями є дія

суб'єктивних чинників. До них передусім віднесемо ставлення органів влади до нових форм господарювання, їх участь у проведенні реформ у селі та реалізації аграрної політики на місцях, а також ставлення керівників господарств, які реформувалися, до фермерських господарств [102, с.84].

Показник землезабезпеченості 1 працівника є прямопропорційним до попереднього показника. Відповідно, найбільш забезпечені земельними ресурсами малі фермерські господарства є в Луганській (1,831), Запорізькій (1,343), Харківській (1,282) і Кіровоградській (1,280) областях, а найменш забезпечені – у Закарпатській (0,140), Чернівецькій (0,361), Івано-Франківській (0,522), Рівненській (0,572) та Львівській (0,559) областях. Така відмінність між західними та східними областями України зумовлює значну різницю у територіальній спеціалізації сільського господарства.

Вагома роль під час визначення ефективності господарювання малих фермерських господарств належить грошовому оцінюванню 1 га земель сільськогосподарського призначення, яке відображає кількісний і якісний стан земельних ресурсів. Здійснені В. Руденком розрахунки питомих показників продуктивності (ефективності) природно-ресурсного потенціалу загалом та земельного потенціалу зокрема показують, що лісостепова зона та зона широколистяних лісів є визначальними в державі за територіальною продуктивністю земельного потенціалу [61, с. 104]. Підтвердженням цих розрахунків є найвищі абсолютні показники грошового оцінювання 1 га сільськогосподарських земель у Черкаській (1,276), Чернівецькій (1,115), Херсонській (1,108), Хмельницькій (1,108), Полтавській (1,089), Вінницькій (1,095), Донецькій (1,087) областях та найнижчі – у Житомирській (0,656), Закарпатській (0,717), Львівській (0,769), Чернігівській (0,739) областях.

За виробничими витратами на 1 га лідирують малі фермерські господарства Чернівецької (3,137), Закарпатської (2,556), Львівської (2,419), Київської (1,506), Рівненської (1,354) областей. Відтак останні позиції за рейтингом цього показника посідають Луганська (0,657), Донецька (0,704), Запорізька (0,719) і Миколаївська (0,724) області. На нашу думку, така ситуація зумовлена високою

часткою трудомісткого виробництва в західних областях, зокрема продукції тваринництва, овочівництва, і переважанням зернових й олійних культур на сході України.

Найвищий абсолютний показник умовного поголів'я на 100 га угідь спостерігали в малих фермерських господарствах Закарпатської (15,963), Львівської (11,287), Рівненської (4,726), Житомирської (4,075) та Івано-Франківської (3,301) областей, найнижчий – Херсонської (0,103), Миколаївської (0,200), Запорізької (0,216) і Кіровоградської (0,225) областей. Високий рівень варіації показників різних регіонів України демонструє необхідність державного стимулювання розвитку галузі тваринництва у південно-східних областях України, які мають найвищу продуктивність природно-ресурсного потенціалу.

Найбільше вносили мінеральні добрива на 1 га посівної площі малі фермерські господарства Волинської (2,461), Львівської (2,327), Івано-Франківської (1,820), Рівненської (1,711), Хмельницької (1,681) областей, найменше – Херсонської (0,537), Донецької (0,590), Запорізької (0,602) і Миколаївської (0,621) областей.

Оцінивши рівень інтенсивності виробництва в малих фермерських господарствах України, можна говорити про кращі умови ведення господарської діяльності у південно-східних та центральних регіонах.

Друга група показників комплексної рейтингової оцінки спрямована на визначення рівня ефективності виробництва в малих фермерських господарствах України. У цій групі також спостерігаються значні відмінності показників у регіональних межах (Додаток І). Так, випуск валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь є найвищим у малих фермерських господарствах Тернопільської (2,249), Закарпатської (1,910), Львівської (1,888), Чернівецької (1,715), Волинської (1,718) та Хмельницької (1,591) областей, а найнижчим – Донецької (0,504), Запорізької (0,582), Миколаївської (0,646), Луганської (0,646) і Херсонської (0,660) областей. Отже, використання земельних ресурсів у західних областях України, які характеризуються гіршими якісними параметрами, ніж в областях південно-східного регіону.

Аналіз вартісних показників, зокрема окупності витрат (обсяг валової продукції на 1 грн витрат), показав, що у 2014 р. найкращі результати отримали малі фермерські господарства Тернопільської (1,716), Хмельницької (1,253), Чернігівської (1,203), Сумської (1,185) та Харківської (1,176) областей, а найнижчим цей показник був у Чернівецькій (0,579), Донецькій (0,757), Закарпатській (0,791), і Львівській (0,827) областях.

За розміром державної підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь, найвищі абсолютні показники спостерігалися у малих фермерських господарствах Львівської (2,266), Чернівецької (1,718), Кіровоградської (1,726), Тернопільської (1,799), Черкаської (1,538) і Київської (1,416) областей, найнижчі – у Житомирської (0,330), Одеської (0,445), Волинської (0,473), Закарпатської (0,593) і Чернігівської (0,629) областей.

Також значну відмінність спостерігаємо між показниками виручки від реалізації продукції рослинництва та тваринництва. Так, обсяг виручки від реалізації продукції рослинництва в розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь є найвищим у малих фермерських господарствах Чернівецької (2,115), Черкаської (1,540), Вінницької (1,348), Київської (1,367) Закарпатської (2,335), та Івано-Франківської (1,322) областей, найнижчий – у господарствах Донецької (0,659), Луганської (0,717), Миколаївської (0,719), Запорізької (0,747) і Житомирської (0,760) областей.

У тваринництві показник виручки від реалізації продукції на 1 умовну голову найвищим у малих фермерських господарствах Чернівецької (8,013), Кіровоградської (1,786), Львівської (1,623), Харківської (1,228) і Донецької (1,204) областей, а найнижчий – у малих фермерських господарствах Чернігівської (0,302), Вінницької (0,305), Рівненської (0,381), Луганської (0,389) і Одеської (0,399) областей. Показники виручки від реалізації продукції рослинництва і тваринництва вплинули на коефіцієнти дохідності цієї продукції. Проте спостерігаємо регіональну непропорційність у галузевому розрізі, зокрема в малих фермерських господарствах Житомирської, Запорізької та Чернівецької

областях, коефіцієнти дохідності від реалізації продукції рослинництва і тваринництва варіюють від найкращих до найгірших по Україні.

Деяку відмінність спостерігаємо і між показниками рівня екологічного навантаження господарської діяльності малих фермерських господарств (Додаток Й). Найвищий рівень освоєння території та розораності сільськогосподарських угідь малими фермерськими господарствами спостерігаємо у південних та західних областях України. Загалом, для всієї країни характерний дуже високий рівень залучення земель у сільськогосподарський оборот: сільськогосподарське освоєння території малими фермерськими господарствами – 98,9 %, розораність сільськогосподарських угідь – 96,3 %. Тому доцільно вивести з обороту частини найменш продуктивних угідь, адже дуже висока частка використання сільськогосподарських земель призводить до порушення природного процесу ґрунтоутворення і посилення ерозійних процесів.

Найбільша кількість органічних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь вносилися малими фермерськими господарствами Волинської (6,690), Львівської (5,251), Полтавської (4,051), Рівненської (4,012) та Закарпатської (3,712) областей, найменша – Херсонської (0,011), Кіровоградської (0,064), Одеської (0,074), Миколаївської (0,204), Луганської (0,206), Харківської (0,297) та Запорізької (0,459) областей. Такі низькі абсолютні значення цього показника зумовлені занепадом галузі тваринництва в малих фермерських господарствах південно-західних областей України.

За часткою інтенсивних культур у структурі посівів найкращі показники в малих фермерських господарствах західних областей – Чернівецької (7,490), Рівненської (3,898), Закарпатської (3,644), Житомирської (2,985), Хмельницької (2,263), Львівської (2,221) та Тернопільської (2,095). Найбільше навантаження інтенсивних культур на земельні ресурси здійснювали малі фермерські господарства південно-східних областей, зокрема: Кіровоградської (0,709), Дніпропетровської (0,746), Миколаївської (0,755), Луганської (0,756), Запорізької (0,829) та Донецької (0,851). На нашу думку, даний показник має бути особливо врахований під час формування стратегічних завдань розвитку малого фермерства

з погляду як економічної ефективності, так і раціонального землекористування. Окрім того, мають братися до уваги якісні особливості земельних ресурсів, які характеризуються найкращими параметрами саме в зоні високого рівня вирощування інтенсивних культур.

У результаті проведеного аналізу виявлено значну варіацію показників для оцінювання рівня соціальної спрямованості малих фермерських господарств в регіонах України (Додаток К). Так, найвище значення абсолютного показника прибутку на 1 працівника характерне для малих фермерських господарств центральних областей, а саме: Черкаської (1,900), Кіровоградської (1,859), Харківської (1,722), Київської (1,300) та Вінницької (1,271), найнижче – для Закарпатської (0,277), Рівненської (0,313), Житомирської (0,594) та Волинської (0,668). Оплата праці на 1 працівника найвища в малих фермерських господарствах східних областей і частково центральних – Черкаської (1,900), Кіровоградської (1,859), Харківської (1,722) та Київської (1,300), що зумовлено високою часткою виробництва високоприбуткової продукції рослинництва, а саме – інтенсивних культур. У малих фермерських господарствах Херсонської (0,682), Рівненської (0,708), Житомирської (0,769), Чернівецької (0,775) та Волинської (0,760) областей спостерігали найнижчі показники оплати праці найманих працівників.

Найбільша плата за 1 га земельного паю характерна для малих фермерських господарств центральних регіонів України, зокрема: Черкаської (1,705), Полтавської (1,546), Київської (1,352) та Кіровоградської (1,384) областей, найнижчі – для Закарпатської (0,418), Львівської (0,677), Чернігівської (0,668), Луганської (0,707) та Житомирської (0,747) областей. Такий регіональний розподіл показує пряму залежність між розміром орендної плати та нормативною грошовою оцінкою. Хоча розмір орендної плати залежить й від інших чинників, зокрема ринкових.

Найвищий рівень соціальної спрямованості за показником частки питомої ваги найманих працівників виявлено в малих фермерських господарствах Львівської (1,516), Чернігівської (1,291), Житомирської (1,228), Київської (1,213) і

Волинської (1,264) областей, найменший – Закарпатської (0,594), Одеської (0,607), Івано-Франківської (0,654) та Миколаївської (0,692) областей.

У регіонах центральної України малі фермерські господарства отримали найбільшу частку доходу від наданих послуг у загальній виручці, зокрема у Черкаській (1,900), Кіровоградській (1,859), Харківській (1,722), Київській (1,300) і Вінницькій (1,271) областях, що свідчить про найкращі підвалини для розвитку сільськогосподарської кооперації.

Отже, проведений комплексний аналіз показників оцінки рівня інтенсивності виробничої діяльності, рівня ефективності виробництва, рівня екологічного навантаження та соціальної спрямованості малих фермерських господарств, дав змогу виявити значні відмінності їх діяльності в регіонах України. Тому вважаємо за необхідне обчислення середньозваженого індексу показників екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих фермерських господарств окремо по кожній групі: рівнем інтенсивності, ефективності виробництва, екологічного навантаження на поверхню землі та соціальної спрямованості у регіональному розрізі, використовуючи формулу

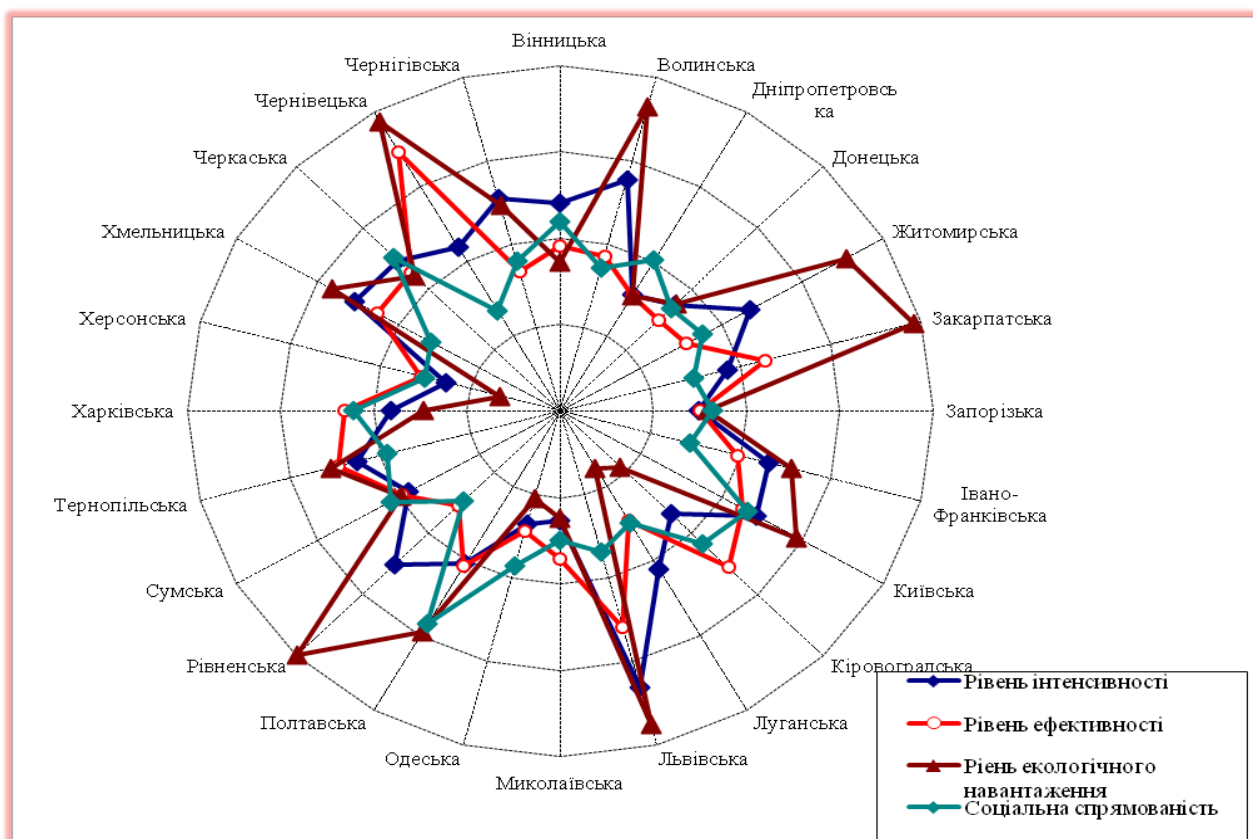
$$IE_{ik} = \sqrt[n_k]{\prod_{j=1}^{n_k} \frac{x_{kji}}{\bar{x}_{kj}}^p} \quad (2.6),$$

де IE_{ik} – середньозважений показник екологосоціоекономічної ефективності діяльності малих фермерських господарств i -го регіону k -ї групи; x_{kji} - значення j – го показника i -го регіону k -ї групи; $\bar{x}_{kj}$ – середнє значення по Україні j -го показника k -ї групи; n_k – кількість показників k -ї групи. $p=1$, якщо i -та ознака є стимулятором і $p = -1$, якщо вона є дестимулятором.

На наш розсуд, побудова і визначення інтегральних темпових індексів екологосоціоекономічної ефективності діяльності малих фермерських господарств в регіональних межах відповідно до представленого алгоритму дадуть змогу оцінювати їхні зміни. За допомогою цієї методики можемо порівняти регіони України за економічною, соціальною та екологічною ефективністю діяльності малих фермерських господарств. Отримані результати розрахунків та виявлені екологосоціоекономічні тенденції розвитку малих фермерських господарств можна використати для побудови концептуальної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.

Значення показників, часткові співвідношення та інтегральні (середньозважені) індекси подано в додатках (І, ІІ, ІІІ, К). Проаналізувавши їх, визначили рейтинг малих фермерських господарств у регіональних межах України за виділеними групами показників.

Отже, найближче до центру розміщені малі фермерські господарства регіонів із найнижчим рівнем інтенсивності, економічної ефективності, екологічного навантаження та соціальної спрямованості (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Комплексна рейтингова оцінка екологосоціоекономічної ефективності діяльності малих фермерських господарств України у 2014 р.

Джерело: побудовано на основі додатків (І, ІІ, ІІІ, К).

Згідно з цим, найнижчий рівень за всіма групами показників отримали малі фермерські господарства південних областей України (Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Одеської областей), нижче середнього знаходяться малі фермерські господарства Дніпропетровської та Луганської областей.

Найвищий рівень за виділеними показниками у малих фермерських господарствах Черкаської, Полтавської та Київської областей. З метою

встановлення більш точного регіонального розподілу інтегральної оцінки рівня інтенсивності, ефективності, екологічного навантаження та соціальної спрямованості діяльності малих фермерських господарств, а також встановлення динамічних змін, проведемо порівняльний аналіз цих показників за 2007 р., 2013 р. і 2014 р. Так, у 2013 р. найвищі значення за 4 групами показників отримали малі фермерські господарства Вінницької, Київської та Хмельницької областей (Додаток 3), а у 2007 р. – Чернівецької, Хмельницької та Полтавської областей.

Щодо найгірших значень показників, то у 2007 р. і 2013 р. їх отримали малі фермерські господарства південних областей (Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Одеської областей). У 2007 р. і 2013 р. екологосоціоекономічна ефективність діяльності малих фермерських господарств, порівнянно з 2014 р., зазнала незначних змін. З огляду на це, спостерігаємо певні тенденції ефективності господарювання малого фермерства в регіональних межах, а відтак – окреслимо основні напрями його розвитку.

На основі значень інтегральних показників комплексної рейтингової оцінки екологосоціоекономічної ефективності діяльності малих фермерських господарств можемо провести ранжування території України та визначити рейтинг регіонів за встановленими групами показників.

Малі фермерські господарства за екологосоціоекономічною ефективністю розподілимо на 3 рівні окремо за кожною групою показників у регіональних межах: високий (більше 1), середній (від 0,8 до 1) та низький (від 0 до 0,8) рівень. Результати цього розподілу за 2014 р. узагальнено в табл. 2.28.

За результатами проведеного дослідження було встановлено, що високий рівень інтенсивності ведення господарювання, властивий малим фермерським господарствам Тернопільської, Київської, Львівської, Хмельницької, Черкаської та Чернівецької областей, обумовив високий рівень ефективності виробництва у цих областях.

Таблиця 2.28

Матриця розподілу регіонів України за інтегральними показниками екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств у 2014 р.

Регіони	Рівень інтенсивності	Рівень ефективності	Рівень екологічного навантаження	Рівень соціальної спрямованості
Вінницька	1,202	0,954	0,862	1,097
Волинська	1,388	0,928	1,823	0,856
Дніпропетровська	0,781	0,773	0,771	1,011
Донецька	0,869	0,748	0,877	0,839
Житомирська	1,173	0,782	1,770	0,886
Закарпатська	0,927	1,136	1,965	0,743
Запорізька	0,742	0,750	0,790	0,820
Івано-Франківська	1,158	0,985	1,283	0,720
Київська	1,213	1,132	1,466	1,157
Кіровоградська	0,841	1,280	0,457	1,084
Луганська	1,056	0,731	0,380	0,745
Львівська	1,659	1,298	1,879	0,843
Миколаївська	0,631	0,854	0,622	0,747
Одеська	0,680	0,721	0,524	0,928
Полтавська	1,016	1,036	1,477	1,419
Рівненська	1,254	0,774	1,996	0,732
Сумська	0,936	0,976	0,983	1,049
Тернопільська	1,123	1,229	1,274	0,959
Харківська	0,909	1,158	0,733	1,110
Херсонська	0,632	0,774	0,335	0,749
Хмельницька	1,268	1,134	1,411	0,798
Черкаська	1,233	1,129	1,103	1,259
Чернівецька	1,095	1,735	1,930	0,669
Чернігівська	1,275	0,838	1,233	0,897

високий рівень - (більше 1)
середній рівень - від 0,8 до 1
низький рівень - менше 0,8

Джерело: розраховано на основі додатків I, І, Й, К.

Проте малі фермерські господарства Вінницької, Волинської, Івано-Франківської, Житомирської, Чернігівської, Рівненської та Луганської областей, маючи високий рівень інтенсивності виробництва, не досягли високого рівня ефективності виробництва, через низький рівень державної підтримки та низький одержаний прибуток на одиницю сільськогосподарських угідь. Серед перелічених областей, середні показники рівня виробництва та ефективності діяльності малих фермерських господарств наближаються до високого рівня у Вінницькій області.

Окрім агрокліматичних особливостей, важливим фактором збільшення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції малими фермерськими господарствами є наявність обласних програм, спрямованих на їхню підтримку. Так, рішенням 2 сесії Вінницької обласної Ради 6 скликання від 28 грудня 2010 р. № 44 було затверджено «Програму розвитку особистих селянських та фермерських господарств області на 2011-2015 роки», яка передбачала збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок часткового забезпечення фермерських та особистих селянських господарств кредитними ресурсами. Для збільшення виробництва молока та м'яса ВРХ у фермерських господарствах передбачалися кошти з державного, обласного та місцевого бюджетів на придбання обладнання пунктів штучного осіменіння ВРХ, створення та окультурення пасовищ інтенсивного типу до 50 га для випасу ВРХ, закупівлю високопродуктивного поголів'я нетелі та молодняка ВРХ, відшкодування 30% вартості осіменіння ВРХ [219]. Відмітимо важливість цієї програми, адже, окрім перелічених заходів, вона передбачала покращення зайнятості сільського населення завдяки проведенню навчання щодо організації діяльності СОК, фермерських господарств та розширення ринкової інфраструктури в сільській місцевості через облаштування пунктів із заготівлі молока від ОСГ.

Найнижчий рівень інтенсивності ведення господарської діяльної, відповідно, і ефективності виробництва спостерігається у малих фермерських господарствах південних областей України (Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській та Одеській), що певною мірою зумовлено кліматичними умовами, а саме низькою водозабезпеченістю сільськогосподарського виробництва. Співвідношення між низьким рівнем інтенсивності ведення господарської діяльності малими фермерськими господарствами (Одеська область) і високим (Чернівецька область) становить 1:2,4. Малі фермерські господарства Чернівецької області характеризуються найвищим рівнем інтенсивності, хоча природна родючість ґрунтів цього регіону є низькою. У даному регіоні одержаний прибуток на одиницю сільськогосподарських угідь є в

2,4 раза вищий від середнього показника по Україні, що є результатом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

У цьому контексті погодимося із С. Рогач, що невідповідність між природним продуктивним потенціалом земель і рівнем їх використання в Україні зумовлена значною мірою нестабільністю землекористування, екологічною неузгодженістю структури територіального розміщення підгалузей сільського господарства із зональними ґрунтово-кліматичними умовами, невідповідністю ґрунтових умов біологічним вимогам культур у сівозмінах [227, с.167].

Вагомий позитивний вплив на розвиток малих фермерських господарств Чернівецької області мало сприятливе інституційне середовище, а саме поєднання зусиль органів влади різних організаційних рівнів із залученням міжнародної технічної допомоги. Так, у 2011 р. було підписано Меморандум про співпрацю між Міжнародною благодійною організацією «Добробут громад», Чернівецькою обласною радою, Сторожинецькою районною радою та державною адміністрацією, який передбачав об'єднання зусиль у впровадженні обласної «Комплексної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у Чернівецькій області на 2011-2015 роки» та районної «Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, комунальних сільськогосподарських підприємств та підприємств агросервісного обслуговування на селі в Сторожинецькому районі на 2011-2015 року»[85]. У результаті цієї співпраці було створено заготівельно-збутову інфраструктуру на засадах кооперації та забезпечено її інтеграцію з торгівлею, підприємствами переробної та харчової промисловості.

Рівень екологічного навантаження господарської діяльності малих фермерських господарств у регіонах України достатньо нерівномірний. Найбільш високе екологічне навантаження здійснюється малими фермерськими господарствами у Херсонській, Луганській, Одеській, Кіровоградській та Миколаївській областях, а найменше – у Рівненській, Чернівецькій, Закарпатській, Житомирській, Волинській та Львівській областях. Низький рівень екологічної безпеки в степовій зоні значною мірою зумовлений високою часткою

інтенсивних культур, зокрема соняшнику, який у малих фермерських господарствах Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей становить понад 30 % у структурі посівних площ. Наслідком стрімкого збільшення посівів соняшнику, ріпаку та сої є винесення з урожаєм значної кількості поживних речовин, вологи та зниження родючості ґрунтів. Статистичні дані свідчать про інтенсивне збільшення посівних площ під соняшником – від 1,5 млн га наприкінці 80-х років до 5 млн га у 2010-2015 рр. Так, близько 20 % орних земель України зосереджено під соняшником, а в південно-східних областях засівається кожного року близько 70 % усіх площ.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» №164 від 11 лютого 2010 р. допустима періодичність вирощування соняшнику на одному і тому ж полі становить не менше ніж через 7 років [196]. В умовах зростання попиту і цін на цю культуру виробники не завжди витримують необхідний термін сівозмін, а підвищують урожайність наднормовими дозами агрохімічних засобів, що спричиняє швидке виснаження і деградацію ґрунтів. Недотримання рекомендованих сівозмін, а подекуди вирощування в монокультурі, призводить до втрати врожаю – через хвороби та зниження родючості ґрунтів. Так, агрохімічні дослідження показують, що на виробництво тонни продукції соняшнику виноситься із ґрунту 57 кг азоту, 29 кг фосфору, 114 кг калію [130, с.32].

Проведений аналіз інтегрального показника екологічного навантаження господарської діяльності малих фермерських господарств демонструє високий рівень освоєння та розораності на всій території України, що суперечить вимогам раціонального природокористування. Згідно з чинними нормами, розораність земель у загальній площі на рівні 60-80 % вважається несприятливою, 25-60 % — умовно сприятливою і менше 25% — сприятливою [176; с. 66]. На основі проведеного дослідження видно високий ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що зумовлений розвитком інтенсивного

рослинництва, спрямованого на вирощування високорентабельних культур (соняшника, ріпаку, сої). Водночас малі фермерські господарства з нижчим рівнем розораності сільськогосподарських угідь спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва і мають гірші показники економічної ефективності.

Отже, низький рівень екологічної безпеки сільськогосподарського виробництва малими фермерськими господарствами у південно-східних і центральних областях України зумовлений високою часткою інтенсивних культур у структурі посівів, а також збільшенням розмірів підприємств, які надають перевагу вирощуванню цих культур, що сприяє швидкій деградації ґрунтів. Саме в цих регіонах необхідно захищати природні ресурси, особливо землі сільськогосподарського призначення від процесів деградації, передусім ерозії ґрунтів, що сприятиме екологічно безпечному використанню земель і дотриманню принципів збалансованого розвитку землекористування. Так, за рекомендаціями Інституту олійних культур НААН України, в зоні з найнижчим рівнем екологічності виробництва площа під соняшником не повинна перевищувати 15 % площ, а в центральних областях України – 12 % [130, с.32].

Найвищий рівень соціальної спрямованості мають малі фермерські господарства Полтавської, Черкаської, Київської, Харківської та Вінницької областей, а найнижчий – Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської, Рівненської та Луганської областей. Низька соціальна захищеність працівників малих фермерських господарств у західних областях України зумовлена низькою прибутковістю на одного працівника, низьким рівнем найманої праці та оплати праці. На низьке значення індексу соціальної спрямованості, окрім впливу вибору напрямів сільськогосподарського виробництва, велику роль відіграють неформальні інститути, а саме прагнення індивідуалізму, недовіра. Незадовільний стан оплати праці породжує масову робочу міграцію сільського населення західних областей у сусідні країни.

З огляду на це, вважаємо, що з метою мінімізації негативних процесів у сільській місцевості, одним із пріоритетних завдань державного регулювання розвитку малого фермерства в Україні має бути стимулювання розвитку

сільськогосподарської кооперації. Так, вітчизняний і закордонний досвід показує позитивний вплив кооперативних об'єднань на забезпечення економічно-ефективного та екологічно обґрунтованого використання земельних ресурсів малими аграрними підприємствами із понесенням найменших витрат на 1 га угідь. Найбільш перспективним є розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, яка є результативним механізмом самоорганізації сільськогосподарських товаровиробників, захисту дрібних селянських, фермерських господарств від посередницьких структур та залежності від них. Однак, на сьогодні стан кооперативного руху значною мірою залежить від інституційного середовища. На рис. 2.18 показано вплив формальних і неформальних інститутів на розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні.

Рис. 2.18. Механізм впливу інституційного середовища на формування і розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні

Джерело: сформовано автором.

На нашу думку, поширення у селі ефективно діючої кооперації є вкрай необхідним як для виробників сільськогосподарської продукції, так і для держави. Тому стимулювання її розвитку є важливим завданням для різних суспільних інститутів.

Як було зазначено вище, з метою виявлення тенденційних особливостей розвитку малих фермерських господарств, доцільним є проведення регіонального розподілу інтегральної оцінки екологосоціоекономічної ефективності діяльності малих фермерських господарств у 2007 та 2013 рр.

Оскільки вагомих змін у 2014 р. в ефективності господарювання малих фермерських господарств, порівняно з 2013 р., не відбулося, тому базовим досліджуваним роком для порівняння візьмемо лише 2007 р.

Результати позиціонування регіонів України за інтегральними показниками екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих фермерських господарств за 2007 р. представлено у табл. 2.29.

Таблиця 2.29

Матриця розподілу регіонів України за інтегральними показниками екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств, 2007 р.

Регіони	Рівень інтенсивності	Рівень ефективності	Екологічне навантаження	Соціальна спрямованість
АР Крим	0,921	0,907	1,238	0,642
Вінницька	1,138	0,851	0,903	1,198
Волинська	1,356	1,198	1,798	1,037
Дніпропетровська	0,825	1,046	0,533	1,114
Донецька	0,984	0,808	0,483	0,863
Житомирська	1,161	0,841	1,535	1,331
Закарпатська	0,926	1,326	2,138	0,483
Запорізька	0,848	0,963	0,645	0,214
Івано-Франківська	1,013	0,957	1,308	0,607
Київська	1,059	1,122	1,463	0,987
Кіровоградська	0,877	0,931	0,683	1,076
Луганська	0,996	0,926	0,541	1,121
Львівська	1,443	1,271	1,613	0,888
Миколаївська	0,634	0,576	0,378	0,895
Одеська	0,690	0,704	0,630	0,763
Полтавська	1,092	1,142	1,162	1,212
Рівненська	1,123	0,988	1,938	1,159
Сумська	1,064	1,000	1,501	0,848
Тернопільська	0,986	1,203	1,210	0,701

Продовження табл. 2.29

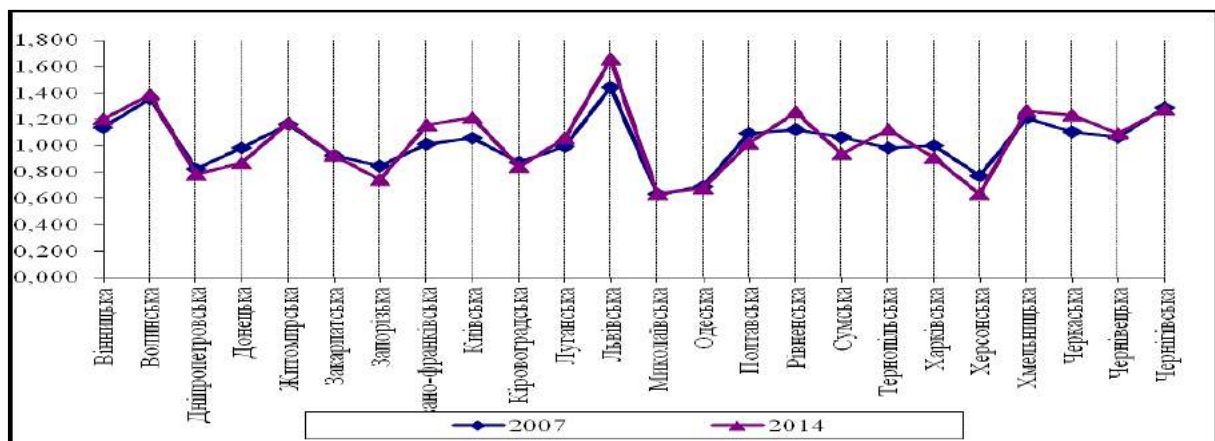
Харківська	1,003	1,076	0,741	0,622
Херсонська	0,770	1,021	0,454	0,930
Хмельницька	1,210	1,254	1,333	1,268
Черкаська	1,102	0,984	0,987	1,203
Чернівецька	1,064	1,201	2,325	1,188

Джерело: розраховано на основі додатків І, ІІ, ІІІ, К.

Наведені дані у табл. 2.29 свідчать, що у 2007 р., в порівнянні з 2014 р., екологосоціоекономічна ефективність господарювання була вищою. Так, у 2007 р.

за розрахованими інтегральними показниками високий рівень ефективності господарювання малих фермерських господарств характерний був для Волинської, Полтавської, Хмельницької та Чернівецької областей; вище середнього – Житомирської, Львівської, Київської, Рівненської, Чернігівської, Сумської, Черкаської, Вінницької областей; середній – Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Луганської, Дніпропетровської, Тернопільської, Харківської областей; нижче середнього – Херсонської; низький – Донецької, Миколаївської, Запорізької та Одеської областей.

Для виявлення динамічних варіацій в позиціюванні областей за інтегральним показниками рівня інтенсивності, виробництва та ефективності, екологічного навантаження та соціальної спрямованості малих фермерських господарств України, проведемо порівняльний аналіз показників кожної групи за 2007 та 2014 рр. На рис. 2.19. представлено динамічні зміни рівня інтенсивності виробничої діяльності малих фермерських господарств у зональному аспекті.

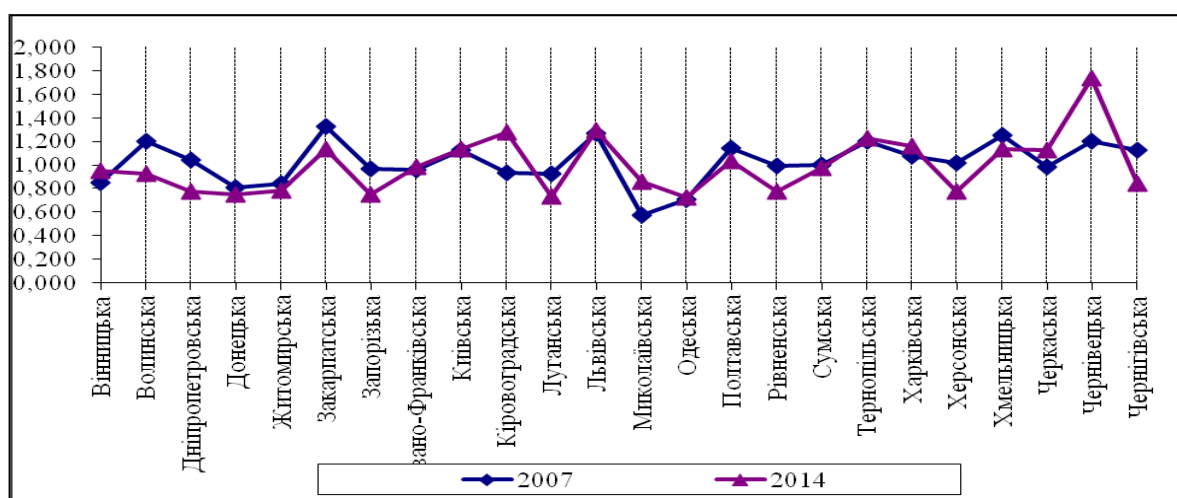

Рис.2.19. Порівняльна оцінка рівня інтенсивності виробничої діяльності малих фермерських господарств України у регіональних межах
Джерело: складено на основі табл. 2.29.

Так, у 2014 р. в північно-західних та центральних регіонах (Івано-Франківська, Львівська, Київська, Рівненська, Тернопільська області) відбулося зростання рівня інтенсивності виробничої діяльності малих фермерських господарств у порівняно з 2007 р., а в південно-східному регіоні (Херсонська, Донецька, Сумська, Дніпропетровська, Запорізька області) – було зниження цього рівня.

Обернено пропорційні зміни рівня інтенсивності виробничої діяльності малих фермерських господарств у регіонах України частково зумовлені нижчим рівнем розвитку галузі тваринництва в південно-східних областях, ніж у центральних та північно-західних областях. Тому необхідно визначити напрями та шляхи розвитку стратегічно важливої галузі тваринництва, спрямованої на продовольче забезпечення, підвищення родючості ґрунтів та експортного потенціалу України.

У 2014 р., порівняно з 2007 р., у більшості регіонів України спостерігалось зниження ефективності виробництва продукції малими фермерськими господарствами (рис. 2.20).

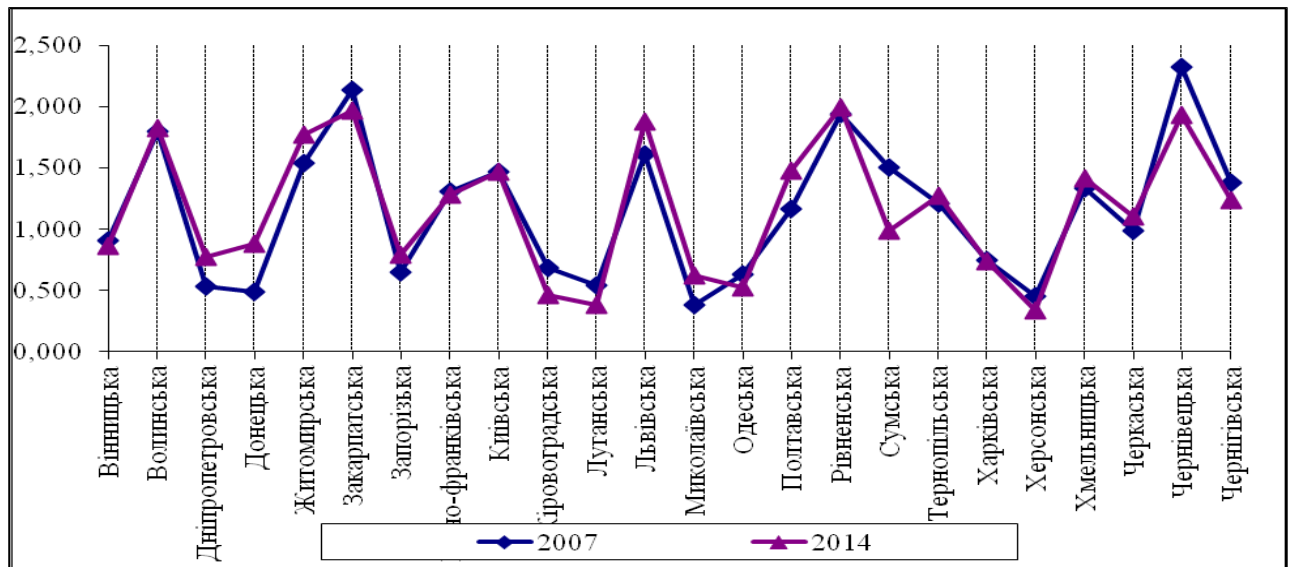
Рис. 2.20. Порівняльна оцінка рівня ефективності виробництва у малих фермерських господарствах України, 2007 і 2014 рр.

Джерело: складено автором на основі табл. 2.28, 2.29.

На рис. 2.20 зображено зростання рівня ефективності виробництва в малих фермерських господарствах Чернівецької та Кіровоградської областей. У 2014 р. ці області збільшили випуск валової продукції, порівняно з 2007 р., а рівень державної підтримки на одиницю сільськогосподарських угідь перевищував середні значення по Україні. Спад рівня ефективності виробництва відбувся у малих фермерських господарствах Луганської, Херсонської, Рівненської та Чернігівської областей. Абсолютні показники показують про низьку ефективність використання ресурсного потенціалу у даних регіонах України.

У 2014 р., порівняно з 2007 р., рівень екологічного навантаження господарської діяльності малих фермерських господарств зріс у більшості регіонів України (рис. 2.21). Позитивна динаміка відбулася лише в малих

фермерських господарствах Волинської, Житомирської, Донецької, Львівської, Полтавської, Рівненської, Черкаської та Хмельницької областей.

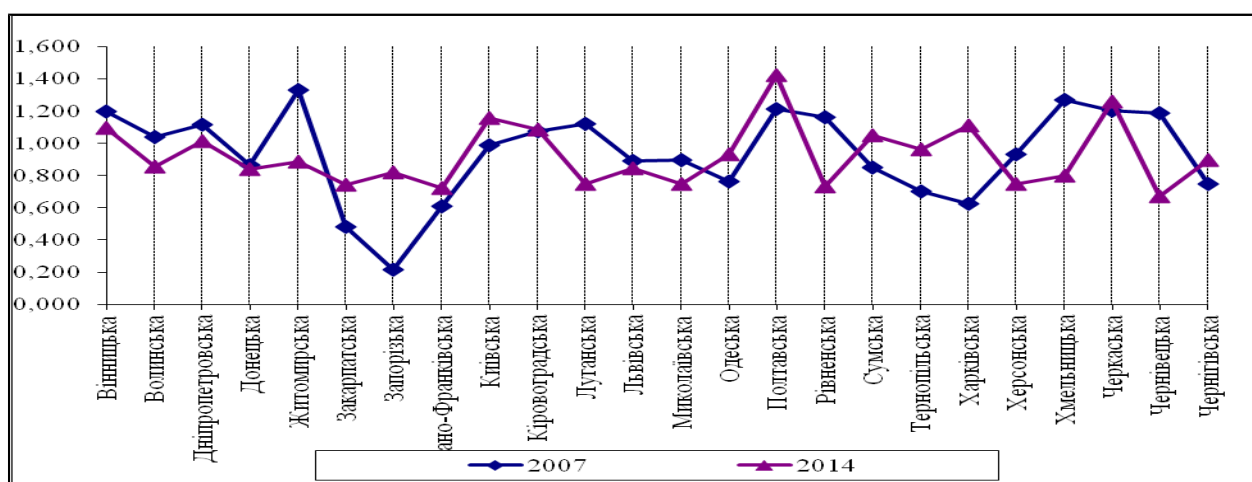

Рис. 2.21. Порівняльна оцінка рівня екологічного навантаження малих фермерських господарств України у регіональних межах
Джерело: складено автором на основі табл. 2.28, 2.29.

Тривале збереження низького рівня екологічної безпеки у південно-східних регіонах України характеризується значною часткою виробництва інтенсивних культур та занепадом галузі тваринництва, що ще раз підтверджує необхідність розвитку цієї галузі. Стратегічним напрямом розвитку малих фермерських господарств у південних областях України, спрямованим на зменшення рівня екологічного навантаження малими фермерськими господарствами, є виробництво органічної продукції. Адже саме сільськогосподарські землі Херсонської, Донецької Миколаївської та Кіровоградської областей, за дослідженнями В. Кисіля, найбільш придатні для вирощування екологічно чистої продукції [28, с.469; 81]. У результаті запровадження органічного виробництва варто очікувати підвищення рівня ефективної діяльності малих фермерських господарств за рахунок мінімізації витрат на засоби захисту рослин, мінеральні добрива тощо. Покращення якісного стану ґрунту за умови запровадження органічного землекористування відбувається завдяки органічним добривам, які є менш коштовними, а саме: сидератів, соломи та інших рослинних решток, дотримання сівозмін та мінімального обробітку ґрунту.

Щодо рівня соціальної спрямованості діяльності малих фермерських господарств, то можемо прослідкувати позитивні варіації в центрально-східних областях України та негативні – у західних областях (рис. 2.22.).

Рис. 2.22. Порівняльна оцінка рівня соціальної спрямованості малих фермерських господарств України у регіональних межах
Джерело: складено автором на основі табл. 2.28, 2.29.

Дані рис. 2.22 показують, що у 2014 р., порівняно з 2007 р., відбулися найсуттєвіші позитивні зміни в малих фермерських господарствах Запорізької області та негативні – у Житомирській області. Низька соціальна спрямованість малих фермерських господарств західних областей зумовлена переважанням низькооплачуваної трудомісткої праці в цій місцевості, ніж у південно-східних областях України, а саме в галузі тваринництва. Щодо значного скорочення чисельності найманих працівників у малих фермерських господарствах, то виникає можливість створення ними власних малих підприємств. Зважаючи на це, пріоритетним завданням стратегії розвитку малого аграрного підприємництва має бути розроблення механізму стимулювання започаткування та розвитку підприємництва в сільській місцевості.

Враховавши різні аспекти діяльності малих фермерських господарств в Україні та провівши їх докладний аналіз, побудуємо рейтинг успішності малих фермерських господарств у регіональних межах і, відповідно до цього, запропонуємо авторську концептуальну модель розвитку малого аграрного підприємництва в Україні. Розрахунок індексу успішності проведемо на основі середньозважених показників за 4 групами, а саме за рівнями інтенсивності,

* Індекс успішності АР Крим

розраховано за даними 2013 р.

Рис. 2.23. Ранжування областей України за Індексом успішної діяльності малих фермерських господарств у 2014 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних додатків I, І, Й, К..

Визначення Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств у регіональних межах сприятиме формуванню якісно нової адаптованої до результатів їх діяльності системи державного регулювання. З метою виявлення рейтингових змін у значенні інтегрального показника успішності діяльності малих фермерських господарств у регіональних межах, розрахунок цього показника проведемо за результатами оцінки екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств у 2007 р., 2013 р. і 2014 р. На табл. 2.30 відображено зміну Індексу успішної діяльності малих фермерських господарств в Україні у 2014 р., порівняно з 2007 р. і 2013 р.

Таблица 2.30

Значення Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств у регіонах України у 2007, 2013-2014 рр.

Регіони	Індекс успішності 2007	Позиція	Індекс успішності 2013	Позиція	Індекс успішності 2014	Позиція	Абсолютний приріст 2014/2007	Позиція
АР Крим	0,9027	16	0,6817	23	-	-	-	-
Вінницька	1,0118	13	1,1131	9	1,0202	13	+0,0084	12
Волинська	1,3192	2	1,1856	6	1,1908	5	-0,1284	20
Дніпропетровська	0,8462	19	0,6953	20	0,8282	19	-0,0179	14
Донецька	0,7588	22	0,8899	16	0,8315	18	+0,0727	9
Житомирська	1,1884	6	1,0989	10	1,0952	11	-0,0933	17
Закарпатська	1,0609	12	1,0567	12	1,1133	9	+0,0524	11
Запорізька	0,5793	25	0,7125	19	0,7750	20	+0,1956	1
Івано-Франківська	0,9367	15	0,9756	13	1,0133	14	+0,0766	8
Київська	1,1446	8	1,2241	4	1,2353	3	+0,0908	6
Кіровоградська	0,8800	17	0,7936	18	0,8547	17	-0,0252	15
Луганська	0,8648	18	0,6945	21	0,6835	23	-0,1813	24
Львівська	1,2731	3	1,2954	1	1,3588	1	+0,0857	7
Миколаївська	0,5931	24	0,6771	24	0,7074	21	+0,1143	4
Одеська	0,6951	23	0,6890	22	0,6989	22	+0,0038	14
Полтавська	1,1511	7	1,2734	2	1,2186	4	+0,0675	11
Рівненська	1,2566	5	1,2370	3	1,0915	10	-0,1651	22
Сумська	1,0789	10	0,9121	15	0,9849	15	-0,0940	18
Тернопільська	1,0016	14	0,8685	17	1,1396	7	+0,1379	2
Харківська	0,8396	20	0,9611	14	0,9617	16	+0,1220	3
Херсонська	0,7591	21	0,6138	25	0,5917	24	-0,1674	23
Хмельницька	1,2654	4	1,2139	5	1,1283	8	-0,1371	21
Черкаська	1,0652	11	1,1560	8	1,1793	6	+0,1141	6
Чернівецька	1,3707	1	1,0687	11	1,2516	2	-0,1191	20
Чернігівська	1,1058	9	1,1825	7	1,0427	12	-0,0631	16

Джерело: розраховано на основі даних рис. 2.23, додатку Л

Так, у 2014 р. найвищий Індекс успішності виявлено в малих фермерських господарствах Львівської (1,359), Полтавської (1,273), Київської (1,235), Чернівецької (1,252) та Хмельницької (1,128) областей, а в 2007 р. – Волинської (1,319), Чернівецької (1,371), Львівської (1,273), Рівненської (1,257) та Хмельницької (1,265) областей. До регіонів із найгіршими результатами діяльності малих фермерських господарств за показником успішності у 2014 р. потрапили Запорізька (0,775), Херсонська (0,592), Луганська (0,683), Одеська (0,699) та Миколаївська (0,707) області, а у 2007 р. – Миколаївська (0,593), Одеська (0,695), Запорізька (0,579), Донецька (0,759) та Херсонська (0,759) області.

Результати порівняльної оцінки Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні у 2007 р., 2013 р. і 2014 р. демонструють певну регіональну варіацію. Так, деякі регіони втратили лідерські позиції (Волинська і Чернівецька області), а деякі покращили свій рейтинг (Київська і Полтавська області). Проаналізувавши територіальні особливості успішності малих фермерських господарств, виділимо чітку закономірність: у 2014 р. в зоні з високим рівнем ефективності господарювання малих фермерських господарств Індекс успішності погіршився (Чернівецькій, Рівненській, Житомирській, Волинській областях), а в регіонах із низьким рівнем ефективності господарювання (Одеській, Запорізькій, Харківській, Миколаївській областях) Індекс успішності покращився. Відтак, загальні тенденції показують зменшення Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств загалом в Україні, що зумовлено зменшенням їх чисельності.

За результатами проведеної комплексної рейтингової оцінки та отриманого на її базі Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні можемо зазначити, що в більшості регіонів значення цього індексу є меншим ніж 1. Варто зазначити, що низькі значення Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств спостерігалися у регіонах, де забезпеченість сільського господарства якісними ґрунтами є найвищою (в Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Кіровоградській і Донецькій областях). Це свідчить про низьку ефективність використання природного потенціалу земельних ресурсів та значний вплив інституційних, соціальних та організаційно-економічних факторів на рівень результативності діяльності малих фермерських господарств у цих регіонах України.

Як підсумок, виокремимо напрями покращення діяльності малих фермерських господарств, які сприятимуть продовольчій безпеці, вирішення соціальних проблем села, збереженню селянства як носія українськості, підвищенню конкурентоспроможності малого аграрного підприємництва та еколого-економічної ефективності аграрного землекористування. Отже, головними напрямами державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва

в Україні, які сприятимуть підвищенню екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих фермерських господарств, на нашу думку, мають бути:

а) стимулювання розвитку підприємницької діяльності в сільській місцевості, переважно на кооперативних засадах;

б) застосування диференційованого підходу до механізму розподілу бюджетних коштів із врахуванням зональних особливостей екологосоціоекономічної ефективності господарювання малого аграрного підприємництва;

в) сприяння розвитку галузі тваринництва, особливо у південно-східних регіонах України;

г) запобігання надмірному антропогенному впливу на агроландшафти за рахунок зменшення рівня сільськогосподарської освоєності земель до 60 %, а розораності – до 45 %;

д) підвищення ефективності аграрного землекористування за рахунок переходу малих фермерських господарств до органічного виробництва, особливо у південно-східних регіонах України.

Отже, значна диференціація індексу успішності діяльності малих фермерських господарств зумовлює необхідність формування якісно нової системи адаптивного менеджменту в аграрній сфері України. Також виявлені складові «успішності» діяльності малих фермерських господарств в Україні мають стати основою для розроблення і реалізації стратегії розвитку малого аграрного підприємництва в Україні з врахуванням особливостей кожної зони. Тому вважаємо доцільним у наступному розділі визначити фактори, які найбільше впливають на успішну діяльність малих фермерських господарств і способи їх оптимізації.

Висновки до розділу 2

1. Для аналізу тенденцій розвитку малого аграрного підприємництва в Україні було використано такі показники: динаміка кількості наявного сільського

населення, різних організаційно-правових форм господарювання малого аграрного та несільськогосподарського підприємництва; частка у виробництві валової продукції сільського господарства; рівень рентабельності від виробництва сільськогосподарської продукції; індекс цін реалізації продукції сільського господарства; рівень внесення органічних та мінеральних добрив; частка найманих працівників; трудозабезпеченість на 100 га; продуктивність праці.

2. Для малого аграрного підприємництва в Україні характерні такі риси: спадна динаміка чисельності всіх організаційно-правових форм господарювання, що вплинуло на зменшення площ сільськогосподарських угідь в їх користуванні; зростання частки малих аграрних підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства; зростання рівня рентабельності виробництва продукції тваринництва; зменшення підприємств, які вносили органічні добрива вдвічі; зменшення виробництва продукції тваринництва та збільшення виробництва технічних культур; підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

3. Аналіз усіх зазначених показників показав, що не зважаючи на покращення деяких показників ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, відбувається зменшення чисельності всіх організаційно-правових форм господарювання малого аграрного та несільськогосподарського підприємництва. Причинами негативних тенденцій є існування низки проблем існуючого механізму державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва.

4. Система державного регулювання малого аграрного підприємництва характеризується такими недоліками: поширена в Україні практика непрямой державної підтримки є нетиповою для країн ЄС і обмежує доступ 90 % малих фермерських господарств до бюджетних коштів; розподіл бюджетних коштів здійснюється без врахування принципу пріоритетності, що породжує значну диференціацію розмірів державної підтримки між галузями рослинництва і тваринництва та занепад останньої; державна цінова політика щодо закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (молочні продукти) є необґрунтованою і

сприяє розвитку монополізму в переробній галузі; державні програми, дотичні до розвитку малого аграрного підприємництва, є необґрунтованими, а видатки на їх виконання значно відрізняються від запланованих показників.

5. У 2014 р. комплексний інтегральний показник оцінки ефективності системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств становив 0,43, що вказує на необхідність формування якісно нової адаптивної моделі державного регулювання, яка була б симетричною господарській діяльності до результатів малих аграрних підприємств.

6. На основі комплексної рейтингової оцінки встановлено рівні екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих фермерських господарств у регіональних межах, відносно – до високого рівня належать малі фермерські господарства Полтавської, Київської, Черкаської, Львівської та Тернопільської областей; до середнього – Волинської, Житомирської, Вінницької, Рівненської, Чернігівської, Сумської, Івано-Франківської та Тернопільської областей; до низького – Запорізької, Херсонської, Луганської, Миколаївської та Дніпропетровської областей. Серед причин, що обумовлюють віднесення малих фермерських господарств південно-східних областей України, які використовують сільськогосподарські землі із високим природним продуктивним потенціалом, до низького рівня ефективності господарювання, належать: порушення науково обґрунтованих норм сівозмін інтенсивних культур; низький рівень водо забезпечення для землеробства; занепад галузі тваринництва. Характерною особливістю діяльності малих фермерських господарств України є високий рівень освоєності та розораності сільськогосподарських угідь, зменшення чисельності найманих працівників.

7. Запропонований механізм визначення Індексу успішності господарської діяльності малих фермерських господарств допоміг комплексно оцінити стан розвитку малого аграрного підприємництва на основі чотирьох груп показників: ефективності та інтенсивності господарської діяльності малих фермерських господарств, екологічного навантаження та соціальної спрямованості. У 2014 р., порівняно з 2007 р., інтегральний Індекс успішності діяльності малих

фермерських господарств погіршився в 11 регіонах України, що свідчить про необхідність удосконалення механізму державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва.

Основні результати дослідження опубліковано в наукових працях автора: [136, 138, 140, 141, 142, 144, 158, 159].

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЛОГО АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

3.1. Зарубіжний досвід державного регулювання малого аграрного підприємництва та шляхи його імплементації в Україні

У більшості країн світу сімейне фермерське господарство є основною формою ведення сільського господарства в секторі виробництва харчових продуктів, яка відіграє важливу соціально-економічну та культурну роль, а також здійснює позитивний вплив на навколишнє середовище. Згідно з даними Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО), у світі налічується близько 570 млн фермерських господарств, з яких близько 500 млн є сімейними, а розмір сільськогосподарських угідь у їх володінні становить менше 2 га.

Міжнародне визнання пріоритетного розвитку малих аграрних підприємств у формі сімейного фермерства, як однієї з важливих основ для сталого виробництва продовольства, спрямованого на продовольче забезпечення та ліквідацію убогості, відбулося прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН на 66-й сесії Резолюції 66/222 від 22 грудня 2011 р., [309] яка проголошувала 2014 р. – Міжнародним роком сімейних фермерських господарств.

Особливо важливий розвиток сімейного типу господарювання (сімейних фермерських господарств) для європейської моделі розвитку аграрного сектора та сільських територій, яка базується на врахуванні цілей та пріоритетів, проголошених Спільною аграрною політикою (САП) країн ЄС (Додаток М). Так, стратегічними орієнтирами САП ЄС на 2014-2020 рр. визначено досягнення трьох цілей: життєздатне виробництво продовольства; стале використання природних ресурсів і пом'якшення наслідків зміни клімату; збалансований територіальний розвиток.

Спрямування розвитку аграрного сектора України на новітні, визнані європейською спільнотою пріоритети покращить засади ведення вітчизняного сільського господарства, допоможе отримати цільове фінансування з європейських фондів для реалізації погоджених заходів щодо розвитку національного агровиробництва й призупинити посилення несприятливих соціально-екологічних процесів [178, с. 96].

Упродовж 2014-2020 рр. передбачено зміни САП, спрямовані на збільшення ефективності використання бюджету ЄС та вирішення актуальних проблем

аграрного сектора і сільських територій. Так, з 2014 р. почав працювати особливий режим підтримки малих форм господарювання (scheme for small farmers), який надає право отримати безоплатну допомогу для покращення господарської діяльності: малим фермерським господарствам до 25 000 фунтів; групі малих фермерських господарств до 125 000 фунтів. Цей режим обов'язковий для всіх країн ЄС і надає малим фермерським господарствам право вибору між основною схемою прямих платежів, яка включає три обов'язових та добровільні схеми (табл. 3.1.), й схемою для малих форм господарювання.

Таблиця 3.1

Структура основної схеми прямих платежів САП на 2014-2020 рр. [298, с.29]

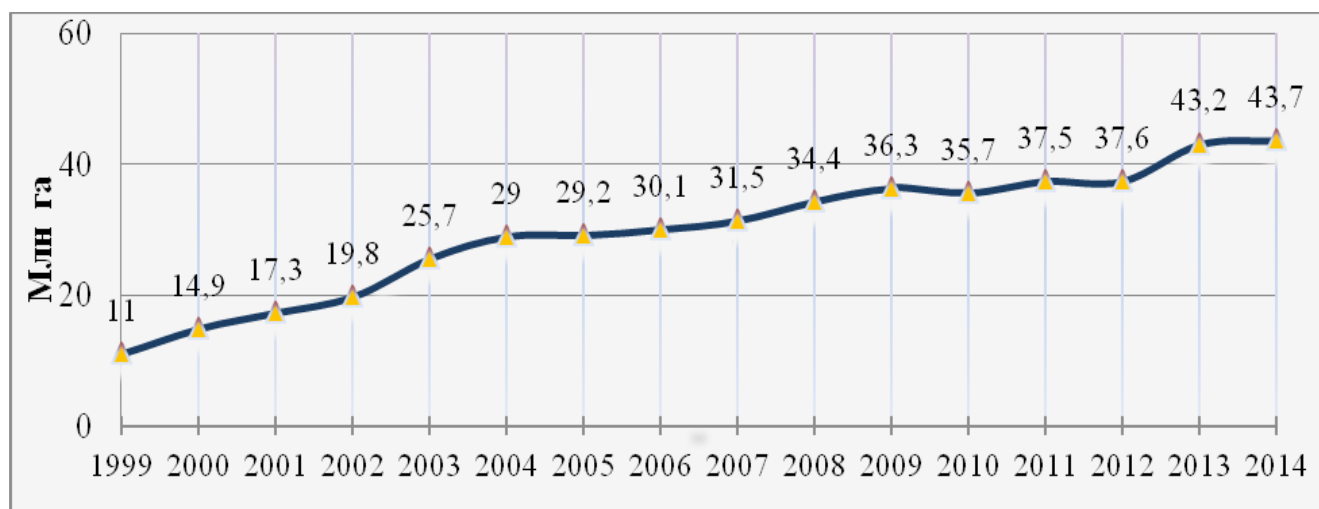
Обов'язкові платежі		Добровільні схеми	
Схема базових платежів (Basic Payment Scheme)	Національні (чи регіональні) фіксовані виплати на гектар землі, відповідно до встановлених вимог. <i>Бюджет:</i> залежить від наявності добровільних схем	Схема платежів для несприятливих територій	Виплати, що сприяють збереженню сільського господарства в районах із певними природними обмеженнями. <i>Бюджет:</i> до 5% національного річного бюджету прямих платежів
Схема екологічно сприятливих платежів/ «зелені» платежі (з 2015 р.)	Виплати за виконання умов, що сприяють оптимальному використанню природних ресурсів (диверсифікацію культур, утримання постійних пасовищ, екологічні зони) (ecological focus areas). <i>Бюджет:</i> 30% національного річного бюджету прямих платежів	Схема платежів, зв'язаних з виробництвом (Coupled Support)	Виплати, передбачені для конкретних типів господарств (сільськогосподарських систем), які зазнають труднощів, однак збереження необхідного чи підтримка наявного обсягу виробництва є для країни важливим економічним чи соціальним аспектом. <i>Бюджет:</i> до 5% чи 10% національного річного бюджету прямих платежів.
Схема для молодих фермерів (Payment for Young Farmers)	Виплати фермерам-початківцям (до 40 років), які можна отримати впродовж перших 5 років роботи створеного господарства. Розмір виплат на 25% перевищує середній погектарний рівень, але обмежується площею 25 га. <i>Бюджет:</i> до 2% національного річного бюджету прямих платежів		

Участь у схемі для малих форм господарювання дає фермеру можливість отримати одноразову виплату. Крім того, передбачено спрощений контроль і подання заявки на одержання прямих платежів, послаблення зобов'язань щодо екології і принципів перехресної відповідності (*cross compliance*). Ця схема має на меті виправити існуючу систему розподілу прямих платежів, яка зосереджувала близько 80% виплат у 20% аграрних підприємствах, а це зменшувало конкурентоспроможність малих форм господарювання і не сприяло їх ефективному розвитку [298, с. 27–29].

На наш погляд, актуальним для України є введене в САП ЄС правило «активних фермерів», які зможуть отримати державну підтримку. Так, «активним фермером» є юридична чи фізична особа, яка виконує зобов'язання з обробітку своїх земель і має дохід від сільськогосподарської діяльності. На противагу, в Україні 80 % державної підтримки здійснюється через спеціальний режим оподаткування ПДВ, який майже не використовують малі аграрні підприємства, відповідно позбавлені державної підтримки. Головними отримувачами цієї допомоги є великі інтегровані структури та посередники, що закупають сільськогосподарську продукцію у малих аграрних підприємств або ОСГ.

Враховуючи світові тенденції та орієнтири САП ЄС, зрозуміло, що аграрне підприємництво в Україні має бути спрямоване на формування екологічних зон, зменшення навантаження на агроландшафти, збереження біорізноманіття під час веденні господарської діяльності, забезпечення диверсифікації культур. Актуальним для України в цьому напрямі є органічне виробництво, особливо малими аграрними підприємствами, які не здані конкурувати з великими інтегрованими структурами у високоприбуткових сферах аграрного виробництва.

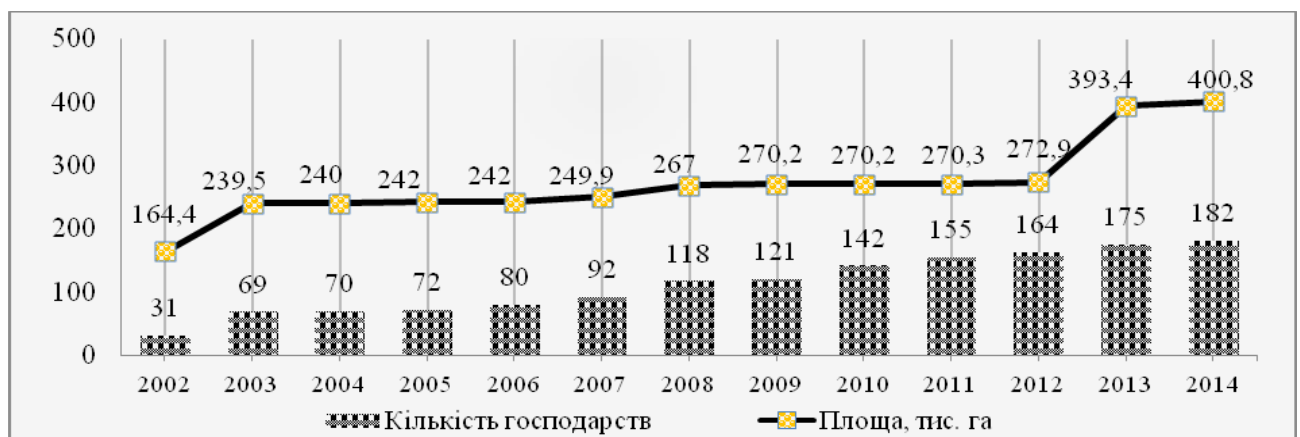
Світовий ринок органічної продукції та попит на неї невинно зростає. У 2014 р. для виробництва органічної продукції використовувалося 43,7 млн га земель у всьому світі, що майже у 4 рази більше, ніж у 1999 р. Динаміку зміни загальної площі земель під виробництвом органічної продукції у світі зображено на рис. 3.1, а на рис. 3.2 – динаміку відповідної зміни для України.

Рис. 3.1. Світове зростання площі земель під виробництвом органічної продукції, млн га

Джерело: побудовано автором на основі даних Інституту органічного сільського господарства (FiBL) and IFOAM [319, с. 46]

Частка земель органічного сільського господарства у світі становить лише 1% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення, що свідчить про значний потенціал у виробництві та споживанні органічної продукції. Найбільший приріст органічних сільськогосподарських земель відбувся у країнах Азії, Південної Америки, Європи, Австралії і Океанії. Серед європейських країн лідерами за розміром сертифікованих сільськогосподарських органічних площ є Іспанія, Італія, Німеччина, Франція, Польща й Австрія. В Україні частка сертифікованих сільськогосподарських органічних площ у загальній структурі сільськогосподарських угідь становить близько 1%, тоді як у більшості країн Європейського Союзу – перевищує 3%.

Рис. 3.2. Динаміка зміни площі земель під органічним сільськогосподарським виробництвом в Україні, тис. га

Джерело: побудовано на основі даних Федерації органічного руху України [319, с. 51]

На рис. 3.2 видно, що впродовж 2012-2014 рр. площа органічних земель в Україні зростає на 30,2%, а кількість господарств, що виробляють органічну сільськогосподарську продукцію, – на 9,9%. Така різниця показує, що приріст відбувся за рахунок середніх та великих підприємств. Більше того, у 2014 р. середня площа господарств, зайнятих виробництвом органічної продукції, становила 2,2 тис. га. Забезпечення процесу виробництва та сертифікації такої продукції для малих аграрних підприємств є дещо обмеженим через недостатність фінансових та інформаційних ресурсів.

На нашу думку, для покращення інституційного, фінансово-економічного, інфраструктурного, інформаційно-консультаційного забезпечення малих аграрних підприємств в Україні, що сприятиме підвищенню їх конкурентоспроможності та інноваційності, необхідно використати світовий досвід державного регулювання аграрного сектору в таких напрямках:

- 1) удосконалення податкової та страхової системи підтримки аграрних підприємств;
- 2) створення потужних державних та незалежних організаційних структур спрямованих на конкурентоспроможний розвиток малого аграрного підприємництва (аграрних палат, агропромислових кластерів, фінансових установ).

Проведена у другому розділі оцінка впливу непрямой державної підтримки за рахунок застосування спеціального режиму оподаткування ПДВ на підвищення ефективності діяльності малих фермерських господарств показала непропорційне зростання рівня рентабельності від реалізації продукції тваринництва. Разом з тим, виявлено групу користувачів спеціального режиму оподаткування ПДВ з гіршими фінансовими результатами, ніж господарства, які не отримували даної державної підтримки. З 1 січня 2016 р. прийняті зміни для аграрних підприємств щодо порядку застосування спеціального режиму оподаткування ПДВ значною мірою не вплинули на ефективність господарювання малих форм господарювання, адже лише 10,4% є користувачами ПДВ-підтримки. Також прийняття ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31.03.2016 № 1067-VIII не викликало трансформації ОСГ у сімейні фермерські господарства, що значною мірою зумовлено відсутністю належного податкового регулювання. Відтак можемо говорити, про необхідність реформування податкового інструментарію спрямованого на розвиток аграрного підприємництва.

Реформування спеціального режиму оподаткування ПДВ відповідно до міжнародних зобов'язань, зокрема Угоди про асоціацію між Україною та ЄС,

передбачає співпрацю й застосування принципів належного управління у сфері оподаткування, а саме: принципи прозорості, обміну інформацією, добросовісної податкової конкуренції, підвищення рівня податкових надходжень і податкового контролю, уникнення накопичення заборгованості, забезпечення ефективного збору податків та зміцнення боротьби з податковим шахрайством [11, с. 99].

Оподаткування валової доданої вартості аграрних підприємств у більшості країн світу відбувається на загальних умовах визначених законодавством. У країнах ЄС основні засади оподаткування ПДВ визначені Директивою 2006/112/ЄС про Спільну систему податку на додану вартість [52], норми якої відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, мають бути гармонізовані з українським законодавством. Зазначена Директива передбачає використання зменшених ставок ПДВ для окремих товарів і послуг, застосування спеціальних правил оподаткування та звільнення від оподаткування малих фермерських господарств. Так, право на застосування спеціальної схеми надає можливість відшкодувати вхідний ПДВ за фіксованою ставкою фермерам, що не є платниками ПДВ. Ця схема впроваджена для того, щоб відшкодувати ПДВ, стягнений з товарів та послуг, що купуються фермерами-учасниками схеми. Вона допомагає дрібним фермерам, що не можуть виконати вимоги, передбачені стандартною системою ПДВ [12, с. 13–14].

Залучення світового досвіду по переведенню великих аграрних підприємств на загальну систему ПДВ та спеціальний режим ПДВ для малих підприємств із зменшенням ставок ПДВ на сільськогосподарську продукцію може мати для національної економіки такі наслідки:

- 1) підвищення рівня споживання сільськогосподарської продукції при зниженій ставці ПДВ;
- 2) збільшення виробництва сільськогосподарської продукції зумовить підвищення продуктивності праці та зайнятості у сільській місцевості;
- 3) зменшення зловживань з боку великих аграрних підприємств, зокрема з великими переробними потужностями;

4) отримання аграрними підприємствами права на відшкодування від'ємного сальдо ПДВ сприятиме збільшенню їх виробничих можливостей;

5) збільшення розміру прямої бюджетної підтримки стратегічних напрямів сільського господарства та бюджетних інвестицій в розвиток аграрної інфраструктури.

Непряма державна підтримка у вигляді єдиного податку четвертої групи (до 1 січня 2015 року – фіксованого сільськогосподарського податку), який сплачується в рахунок 6 податків і зборів (податку на прибуток підприємств; патент на право здійснення торгівельної діяльності; плату за землю; комунальний податок; плату за геологорозвідувальні роботи; збору за спеціальне водокористування) і значною мірою спрощує механізм оподаткування для аграрних підприємств України, теж характеризується певними недоліками й потребує вдосконалення. Даний податок не враховує фінансових результатів платника, виду та способу господарської діяльності, а обраховується лише на основі площі сільськогосподарських угідь та ставки фіксованого сільськогосподарського податку з 1 га сільськогосподарських угідь встановленої у відсотках до їх грошової оцінки, проведеної за станом на 01.07.1995 р. Найбільшу вигоду від сплати єдиного податку четвертої групи отримують великі аграрні підприємства, які не сплачують податку на прибуток і на землю. Якщо взяти до уваги агрохолдинги, то справляння ними даного податку здійснюється за місцем реєстрації підприємства, а відтак позбавляє місцеві бюджети податкових надходжень.

У європейській практиці, зокрема Федеративній Республіці Німеччині, плата за 1 га сільськогосподарських угідь встановлюється на основі розміру посівної площ та фінансових результатів підприємств, які розподілені на три групи:

1) площа сільськогосподарських угідь господарства перевищує 32 га або річний прибуток більше 40 тис. марок (господарство веде бухгалтерську звітність на основі складання балансу виробничого і невиробничого майна. Збільшення вартості майна вважається прибутком, що підлягає оподаткуванню. До прибутку також додаються всі особисті витрати власника ферми);

2) господарства з площею угідь від 25 до 32 га або прибутком 32 – 40 тис. марок (ухиляння від ведення обліку доходів і витрат надає право податковій службі збільшувати доходи зазначені в податковій декларації фермера до 20% у рік;

3) господарства з площею угідь до 20 га, загальним поголів'ям тварин до 50 штук або річним прибутком не вище 32 тис. марок є найчисельнішою групою і становлять близько 50% усіх аграрних підприємств країни (не ведуть офіційної звітності про результати діяльності) [8].

У табл. 3.2. наведена структура аграрних підприємств Німеччини за площею сільськогосподарських угідь, яка є подібною до більшості країн ЄС.

Таблиця 3.2.

Розподіл аграрних підприємств в Німеччині за розміром сільськогосподарських угідь у 2014 р.

Розмір аграрних підприємств, га	Кількість підприємства		Площа сільськогосподарських угідь	
	одиниць, тис	у % до загальної кількості	тис. га	у % до загальної площі угідь
менше 10	71,1	24,8	373,1	2,2
від 10 до 20	59,3	20,7	887,2	5,3
від 20 до 50	71,4	24,9	2388,3	14,3
від 50 до 100	49,6	17,3	3490,7	20,9
від 100 до 200	23,6	8,2	3196,5	19,1
від 200 до 500	8,1	2,8	2 359,8	14,1
від 500 і більше	3,7	1,3	4 029,4	24,1
Разом	286,8	100	16724,8	100

Джерело: на основі даних джерела [288, с. 59].

Дані табл. 3.2. показують, що основну частку в аграрному секторі Німеччини займають невеликі за розміром аграрні підприємства із площею угідь до 50 га, які оподатковуються за спрощеною системою, а розмір прибутку визначається за середньою ставкою. Іншою пільгою для аграрних підприємств у Німеччині є зменшення ставки оподаткування енергоносіїв на 25%, а електроенергія, яка виробляється виключно з оновлюваних джерел енергії (вітер, сонце, біогаз, газ від очищення стічних вод, тепло землі) – звільнена від податку [289, с. 57].

Швидкий і системний розвиток малого аграрного підприємництва у багатьох країнах світу відбувається в значній мірі за рахунок страхування, яке посідає важливе місце в системі державної фінансової підтримки аграрного сектору. У міжнародній практиці система страхування сільськогосподарських ризиків включає три основні моделі:

1) американська модель (США, Канада) передбачає значну фінансову підтримку держави у страхуванні сільськогосподарських ризиків через роботу державних страхових компаній, компенсації вартості страхових полісів та надання субсидій на сплату частини страхової премії;

2) європейська модель (Великобританія, Німеччина, Франція, Польща) представлена мінімальною участю держави в аграрному страхуванні, нагляду та контролю щодо діяльності приватних страхових компаній яка зводиться до нагляду та контролю за діяльністю приватних страхових компаній. Купівля аграрними підприємствами страхового полісу здійснюється за повною ціною;

3) змішана модель (Іспанія, Італія) сільськогосподарського страхування вважається однією з найкращих у світі за рахунок створення партнерства між державою, страховими компаніями та суб'єктами господарювання. Найбільшого успіху дана модель зазнала в Іспанії, де аграрні підприємства отримують допомогу через механізм субсидування страхової премії, а страхові компанії у вигляді інформаційно-методологічного забезпечення. У цій країні механізм надання страхових субсидій є максимально спрощений (рис.3.3).

Рис. 3.3. Змішана (державно-приватна) модель агрострахування в Іспанії
Джерело: побудовано на основі узагальнень сучасної наукової літератури.

Спрощена система страхового субсидування аграрних підприємств у Іспанії полягає у підписанні страхового договору, який є одночасно заявою страхувальника на отримання субсидії, підтверджує відповідність страхувальника всім вимогам та зобов'язання його сплатити лише ту частину страхової премії, яка не покривається субсидією [49, с. 134].

Середній розмір страхової премії, який відшкодовується сільськогосподарським виробникам становить 55,41% у 2011 р., а у 2014 р. – 39,17%, з яких 80% покривається центральними органами влади, а 20% – місцевими. Клопотання до органів державної влади про отримання субсидії здійснює об'єднання страховиків – Агросегуру, який координується консорцієм компенсації страхування (рис.3.3.).

Головними функціями центральних органів влади в іспанській системі агрострахування є планування, координування, перестрахування та контроль системи. Діяльність органів державної влади на центральному і регіональному рівнях спрямованих на підтримку сільськогосподарського страхування є повністю консолідованою, про що свідчить динаміка зростання стабілізаційного фонду CCS (рис.3.4).

Рис. 3.4. Динаміка страхових відшкодувань внаслідок стихійних лих в Іспанії, млн євро

Джерело: побудовано на основі даних Consorcio de Compensación de Seguros [8].

Дані рис. 3.4. показують, що державне кредитування страхових відшкодувань внаслідок стихійних лих у Іспанії впродовж 2006-2014 рр. не проводилося у зв'язку із зростанням розміру стабілізаційного аграрного фонду. Проведений аналіз іспанської системи агрострахування показує, що впровадження змішаної моделі страхування виробництва сільськогосподарської продукції в Україні є доцільним.

Запровадження моделі державно-приватного партнерства в агрострахуванні матиме такі наслідки для розвитку малого аграрного підприємництва в Україні та національної економіки загалом:

1. Доступ до страхових продуктів допоможе малим аграрним підприємствам ефективніше керувати ризиками пов'язаними з виробництвом та реалізацією сільськогосподарської продукції.

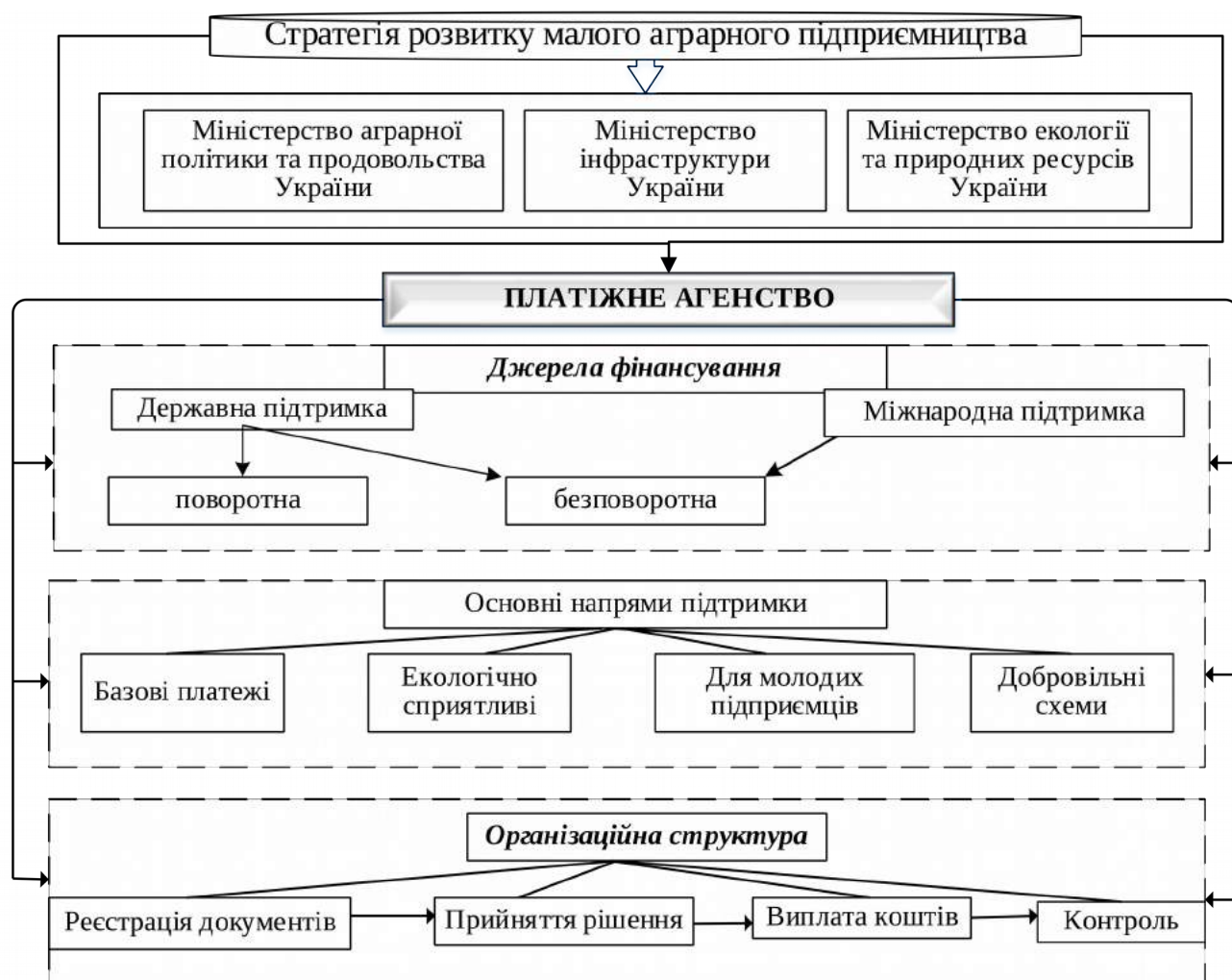
2. Зменшення державних витрат на подолання наслідків стихійних лих, що значно перевищують розмір можливих компенсацій страхових премій.

3. Субсидування страхових премій забезпечить державну підтримку виробництва пріоритетних видів сільськогосподарської продукції, зокрема продукції тваринництва та збільшить розмір обігових коштів в малих аграрних підприємствах.

4. Залучення приватних страхових компаній до державної підтримки малих аграрних підприємств через страхування сільськогосподарських культур сприятиме підвищенню конкуренції на ринку страхування сільськогосподарської продукції та мінімізації державних витрат на розбудову інфраструктури страхування.

Також заслуговує на увагу європейський досвід надання державної підтримки у формі пільгового кредитування та допомоги. Наявність платіжних агентств у країнах ЄС сприяє спрощенню процедури отримання допомоги та кредитів малими аграрними підприємствами. В Україні існуючий механізм отримання поворотної допомоги через Державний фонд підтримки фермерських господарств досить складний, а критерії відбору отримувачів коштів не на користь малого підприємця. Водночас платіжні агентства, що діють в країнах ЄС,

показують ефективність виконання роботи за рахунок дотримання принципу єдності та відповідальності. Головним чином, це проявляється у надходженні і розподілі коштів для підтримки малих аграрних підприємств відповідно до програм державної підтримки сільського господарства, що унеможливує непрозоре та нецільове витрачання фінансових ресурсів. Також створення платіжного агентства в Україні повинно сприяти надходженню міжнародної фінансової допомоги для розвитку малого аграрного підприємництва та доступу його до інформаційних, технічних та кредитних ресурсів. На рис. 3.5. показано механізм роботи платіжного агентства в Україні на основі литовського та польського досвіду.

Рис.3.5. Механізм реалізації державної підтримки малого аграрного підприємництва платіжним агентством

Джерело: розроблено автором.

Одним із головних напрямів підтримки у структурі базових платежів платіжного агентства має бути підтримка розвитку сільськогосподарської кооперації, яка забезпечить просування та реалізацію виробленої продукції на ринок малими аграрними підприємствами, які не можуть скласти гідної конкуренції великим посередницьким комерційним структурам. У світовій практиці розвиток дрібних та сімейних фермерських господарств відбувається на засадах їх кооперації та об'єднання, що забезпечує підвищення ефективності маркетингової діяльності, зменшення витрат, а також низку соціальних і екологічних ефектів.

У світовій практиці іншими поширеними формами державної підтримки аграрних підприємств через пільгове кредитування є:

- субсидування кредитних установ з метою зниження величини відсоткової ставки кредиту;
- надання кредитним установам режиму пільгового оподаткування за участь у державних програмах підтримки виробників;
- державне гарантування банківського кредитування сільськогосподарського виробництва;
- розвиток мережі спеціалізованих фінансових установ кредитування сільського господарства, зокрема кооперативних банків, кредитних спілок та лізингових установ.

Кооперативний банківський сектор у деяких країнах світу представлений:

- Фермерською Кредитною Системою США (FCS) заснованою у 1916 р. Конгресом, що об'єднує кооперативні форми господарювання і обслуговує близько півмільйона членів-позичальників по всій країні. FCS регулюється незалежним федеральним агентством – Фермерською кредитною адміністрацією (FCA), члени директорів якої призначаються президентом США. Кредитний портфель FCS головним чином спрямований на підтримку молодих фермерів, початківців та малих фермерських господарств;
- трирівневою організаційною структурою у Німеччині (рис. 3.6);

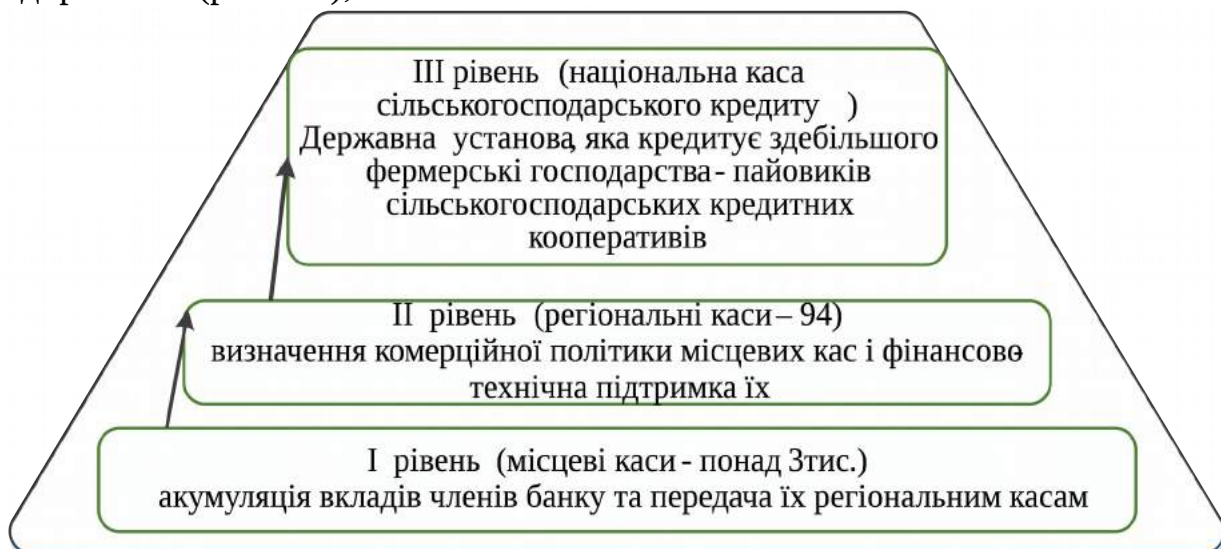

Рис. 3.6. Трирівневий кооперативний банківський сектор Німеччини

Джерело: сформовано автором на основі [49, с.90-91].

– банком Креді Аґріколь (Credit Agricole), який кредитує близько 80 % аграрного сектору Франції і володіє пакетом пільгових кредитів для аграрних підприємств (рис. 3.7);

Рис. 3.7. Трирівнева структура банку Креді Аґріколь у Франції

Джерело: сформовано автором на основі [49, с.93].

- кооперативним банком «Вансор» у Парагваї, який у 2012 р. створений 27 кооперативами. Банк обслуговує 13 тисяч клієнтів (із них 3 тис — сільськогосподарські виробники), у 2014 р. кількість клієнтів зросла на 77%. У 2015 р. із 16 банків на ринку Парагваю, «Вансор» займав 1% послуг, однак інші банки мали іноземне походження, а кооперативний банк є національним. Відсоткова ставка по валютному кредиту в «Вансор» становить 8-9% річних для членів кооперативу, для не членів – 9-10%, а в комерційних банках – до 14-15%.

Окрім кооперативного банківництва в Парагваї добре розвинута система кооперативного сільськогосподарського страхування, виробництва, переробки, логістики, дорадництва, підтримки соціальної сфери - будівництво та утримання доріг, шкіл, лікарень, будинків для літніх людей. Зупинимось детальніше на досвіді даної країни у розвитку кооперативного руху загалом. Оскільки в Парагваї, із подібним до України становищем аграрного сектору, проведено комплексні реформи, які спричинили успіх в сфері сільськогосподарського кооперування. Кооперативний рух в Парагваї значною мірою сприяв трансформуванню економічного середовища, впровадженню інновацій в сільському господарстві з мінімальною підтримкою держави. Наслідком цих реформ було підвищення конкурентоспроможності країни на світовій арені.

Провівши паралелі між Україною і Парагваєм щодо важливості сільськогосподарської кооперації в економічному становищі країн, можна відзначити, що у двох випадках в сільському господарстві присутні потужні місцеві та міжнародні гравці, наявні могутні сусіди, відсутнє адекватне регулювання діяльності кооперативів на державному рівні; слабке застосування санітарних правил (Додаток Н). Однак, досвід Парагваю показує, що навіть в умовах низького рівня державної підтримки, місцевий кооперативний рух може успішно конкурувати на міжнародних ринках, залучаючи кваліфіковані людські ресурси та об'єднуючи кооперативи. Він стимулює інноваційні підходи та трансформує економічне середовище задля вигоди сільськогосподарських виробників - членів кооперативів. Кооперативний рух у Парагваї створює систему управління фермами й наукове підґрунтя для покращення технічної допомоги молочним фермерам та підвищення якості молока [26]. Виробництво молочних продуктів у Парагваї майже повністю належить кооперативам – вони займають близько 85% відповідного ринку. Так, кооператив Ла Голанда, розпочинав діяльність у 1990 р. з 5 т молока в день. У 2015 р. переробляв 700 тонн за день, переважно цільну молочну продукцію, а також йогурти, сири.

Кооперативи, що здійснюють заготівлю, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції є найчисленнішою групою у країнах ЄС.

Прикладом можуть бути ті кооперативи, що спеціалізуються на реалізації молочної та м'ясної продукції, крохмалю, яєць, насіння сільськогосподарських культур та деяких інших продуктів, власники лісів. Продукція, яка надходить у кооперативи від виробників зазнає деякої обробки та пакуванню тощо [88].

Групи фермерських кооперативів (об'єднань з переробки та реалізації сільськогосподарської продукції) в багатьох розвинутих країнах здійснюють переробку майже всього товарного молока. У країнах Скандинавії вони беруть найбільшу участь у переробці м'яса та молока. На них припадає 80% реалізованої на внутрішньому і зовнішньому ринках сільськогосподарської продукції [83].

Значний розвиток сільськогосподарської кооперації в європейських країнах головним чином зумовлений сприятливим організаційно-інституційним середовищем. З метою покращення системи державного регулювання розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні у додатку О наведено механізм державного регулювання діяльності сільськогосподарської обслуговуючої кооперації у країнах із високим рівнем розвитку кооперативного руху.

У парагвайському реформуванні аграрного сектору важлива роль належить виховному процесу через залучення молоді, проведення масових освітніх заходів, спрямованих на популяризацію кооперування. На нашу думку, для України такий досвід є вкрай актуальний, оскільки у суспільній свідомості мешканців сільських територій України є викривлене сприйняття тих соціально-економічних феноменів, які визначають ефективні моделі економічної поведінки господарювання у розвинутих і успішних країнах. Тобто, там де сучасний суб'єкт сільської економіки американського та західноєвропейського типу бачить можливість збільшити власні доходи на основі кооперування, вертикальної інтеграції, солідарності та соціальної відповідальності, його український колега віддає перевагу особистій вигоді, ґрунтованій на персональному, сімейному чи груповому егоїзмі. Таким чином, з'являються неефективні землекористувачі, які через сільськогосподарське виробництво та лісове господарство руйнують навколишнє середовище, призводять до фактичного знищення соціальної інфраструктури села та втрати його людського капіталу [229, с. 127]. Отже,

заміщення особистого та групового егоїзму, який набув соціально-деструктивних форм у сільській місцевості через зміну ментальності сільських мешканців, є важливим чинником формування успішної системи соціального та економічного партнерства в Україні.

3.2. Концептуальні засади формування адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Розвиток малого аграрного підприємництва в Україні потребує створення якісно нової системи державного регулювання, яка б сприяла формуванню екологосоціоекономічно збалансованої моделі господарювання.

Нова система державного регулювання малого аграрного підприємництва в Україні повинна забезпечити екологічно збалансоване сільськогосподарське землекористування, підвищення ефективності і зрівноваженості виробництва сільськогосподарської продукції, рівня зайнятості у сільській місцевості. У зв'язку з цим, дослідження факторів впливу на розвиток малих фермерських господарств є основою для обґрунтування концептуальних засад побудови нової системи державного регулювання та підвищення конкурентоспроможності малого аграрного підприємництва.

Формування конкурентних переваг малих аграрних підприємств вимагає врахування як ендогенних (внутрішніх), так і екзогенних (зовнішніх) факторів впливу на їх розвиток. До екзогенних або непрямих відносять фактори економічного, організаційного, соціального та політичного характеру, які часто неможливо обчислити кількісно, але виявлення їх впливу допомагає підприємствам швидко реагувати на зміни в середовищі їх функціонування та формувати конкурентні переваги [213, с. 285]. Під ендогенними або прямими будемо розглядати фактори, які створюються і контролюються підприємством, але зазнають значного зовнішнього впливу.

Таким чином, для формування концептуальної моделі нової системи державного регулювання малого аграрного підприємництва необхідно визначити

його успішні фактори, на розвиток яких дана система була б спрямована. Тому у даному підпункті нашого дослідження визначимо найбільш вагомі фактори впливу на інтегральний Індекс успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні, які допоможуть визначити стратегічні напрями державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.

Отже, основними принципами побудови концептуальної моделі нової системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні є:

1. Виявлення тісноти зв'язку між Індексом успішності діяльності малих фермерських господарств (Y_1) та економічними, соціальними і екологічними факторами й побудова кореляційної матриці зв'язків між факторами.

2. Окреслення регресійними рівняннями залежність Y_1 від факторів (X_n), які мають достовірний вплив.

3. Побудова шляхової діаграми причинно-наслідкових зв'язків між факторами на основі стандартизованих коефіцієнтів регресії.

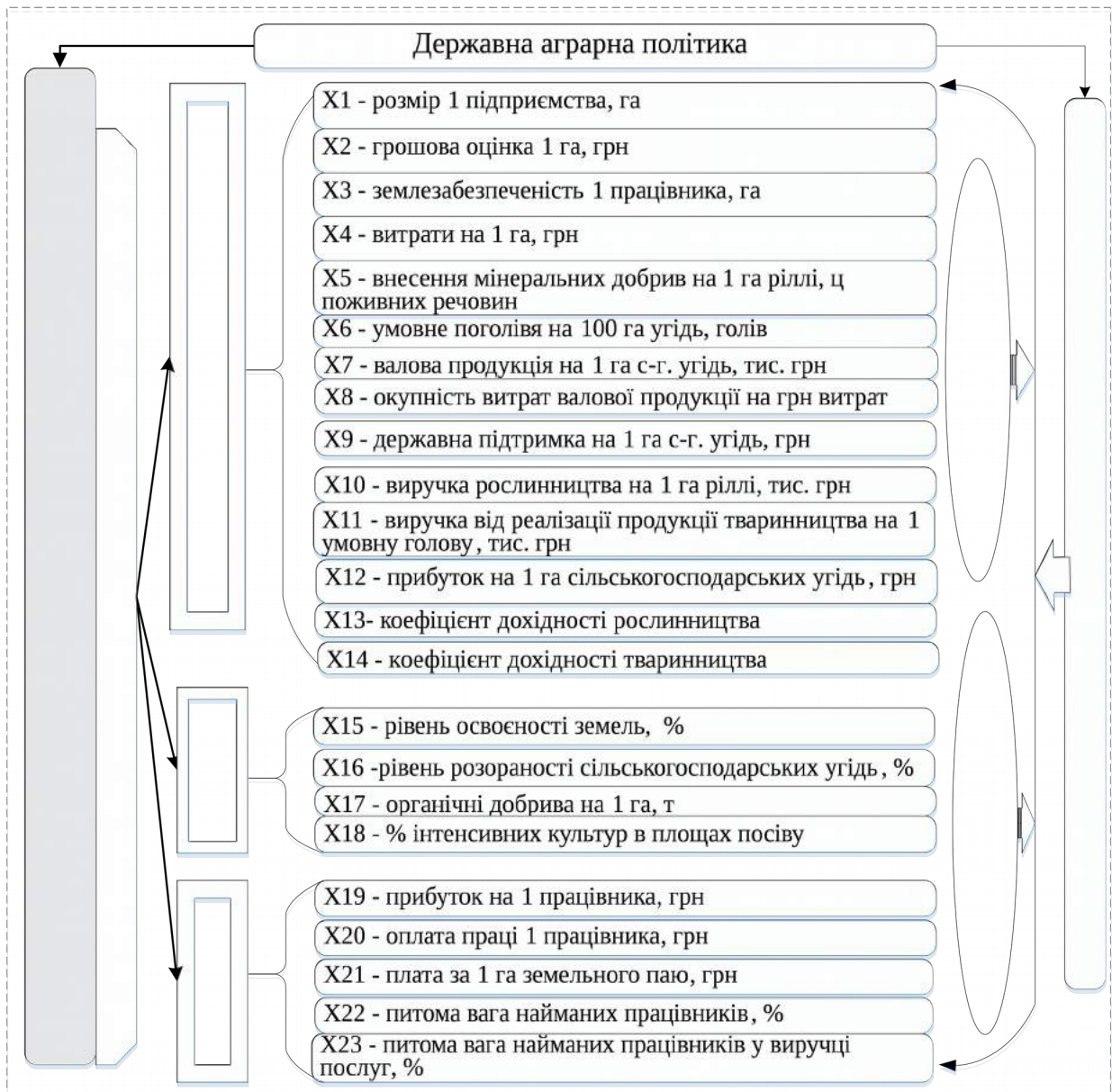
4. Визначення перспективних напрямів державного регулювання розвитку малих фермерських господарств через побудову рівняння кореляційного зв'язку.

5. Формування концептуальної моделі нової системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні на основі виявлених складових успішності малого фермерства в Україні із врахуванням регіональних особливостей та зональної специфіки господарювання..

Визначення тісноти зв'язку між Індексом успішності діяльності малих фермерських господарств – основним показником їх ефективності господарювання та факторами економічного, соціального і екологічного середовища проведемо за допомогою кореляційно-регресійного аналізу, який використовується для встановлення функціональної залежності між результативною та факторними ознаками (рис.3.8).

Визначення факторів впливу на Індекс успішності діяльності малих фермерських господарств сприятиме вибору оптимальних засобів та інструментів для побудови концептуальної моделі нової системи державного регулювання

розвитку малого аграрного підприємництва. Для обчислення коефіцієнтів кореляції були використані дані за 2014 р., які характеризують діяльність малих фермерських господарств у всіх регіонах України.

Рис. 3.8. Фактори розвитку малих аграрних підприємств та забезпечення високого рівня успішності їх діяльності

Джерело: сформовано автором.

У нашому дослідженні кореляційний аналіз дасть змогу виміряти ступінь впливу факторних ознак на Індекс успішності малих фермерських господарств, встановити єдину міру тісноти зв'язку і роль факторів економічного, соціального і екологічного характеру у загальній зміні Індексу успішності. Перевагою даного методу є те, що кореляційний метод дозволить нам одержати кількісні характеристики ступеня зв'язку між двома і більшим числом ознак.

Зв'язки між факторами досить різноманітні. Одні ознаки виступають в ролі факторів, що діють на інші, зумовлюючи їх зміну, другі - в ролі дії цих факторів. Перші з них називають факторними ознаками, другі –результативними і між ними може виникати прямий або зворотній зв'язок. При прямому зв'язку збільшення факторної ознаки спричиняє зростання результативної і навпаки. Варто врахувати, що зв'язки між результативною ознакою і факторними є неповними, адже деякі фактори можуть не братися до уваги.

На першому етапі кореляційного аналізу за допомогою Microsoft Excel побудуємо кореляційну матрицю зв'язків між факторами. Абсолютна величина коефіцієнта кореляції змінюється від нуля (*фактори некорельовані* - ознаки, не пов'язані між собою кореляційним зв'язком, але можуть бути зв'язані функціональною залежністю, відмінною від лінійної) до одиниці (*фактори зв'язані лінійно* – $Y=kX+l$). Якщо $r_{X,Y} > 0$ (додатна кореляція, прямий зв'язок), то X і Y мають тенденцію зростати і спадати одночасно. Якщо $r_{X,Y} < 0$ (від'ємна кореляція, обернений зв'язок), то при зростанні однієї випадкової величини інша має тенденцію спадати і навпаки.

Для оцінки ступеню зв'язку між Індексом успішності діяльності малих фермерських господарств та обраними факторними ознаками використаємо шкалу Чеддока. За шкалою Чеддока, якщо: $|r| < 0,3$ – зв'язок слабкий; $0,29 < |r| < 0,49$ – зв'язок помірний; $0,5 < |r| < 0,69$ – зв'язок значний; $0,7 < |r| < 0,89$ – зв'язок сильний; $0,9 < |r| < 0,99$ – зв'язок дуже сильний; $|r|=1$ – зв'язок функціональний.

У додатку М подано показники, які були розраховані на основі статистичних даних для відображення впливу господарської діяльності малих фермерських господарств на їх рівень успішності в регіональному аспекті. Вибір досліджуваних показників зумовлений необхідністю комплексного аналізу ефективності господарювання малих фермерських господарств із врахуванням соціальної та екологічної складових, які є вагомими у сфері аграрного природокористування та сталого сільського розвитку. Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Кореляційна матриця залежності Індексу успішності господарювання малих фермерських господарств
і факторами економічного, соціального та екологічного характеру**

	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14	X15	X16	X17	X18	X19	X20	X21	X22	X23			
Y	1.000																										
X1	-0.336	1.000																									
X2	-0.029	0.225	1.000																								
X3	-0.604	0.922	0.210	1.000																							
X4	0.723	-0.657	-0.055	-0.788	1.000																						
X5	0.778	-0.422	-0.199	-0.588	0.611	1.000																					
X6	0.482	-0.624	-0.548	-0.695	0.673	0.555	1.000																				
X7	0.797	-0.531	-0.110	-0.695	0.774	0.759	0.581	1.000																			
X8	0.059	0.252	-0.085	0.217	-0.333	0.120	-0.241	0.311	1.000																		
X9	0.462	-0.016	0.317	-0.133	0.472	0.245	0.072	0.515	0.092	1.000																	
X10	0.684	-0.429	0.317	-0.569	0.840	0.541	0.259	0.717	-0.144	0.556	1.000																
X11	0.278	-0.312	0.190	-0.335	0.655	0.012	0.060	0.247	-0.452	0.411	0.636	1.000															
X12	0.605	-0.374	0.217	-0.503	0.822	0.336	0.330	0.634	-0.219	0.555	0.921	0.669	1.000														
X13	0.209	0.110	0.264	0.026	0.272	-0.195	-0.230	0.129	-0.063	0.374	0.534	0.571	0.720	1.000													
X14	0.175	0.030	-0.127	-0.020	0.171	0.141	0.239	0.229	0.097	0.108	0.160	0.034	0.232	0.066	1.000												
X15	0.183	0.041	-0.138	-0.020	0.125	0.120	-0.044	0.250	0.316	0.316	0.229	0.050	0.258	0.335	-0.029	1.000											
X16	-0.159	0.440	0.238	0.420	-0.619	-0.186	-0.529	-0.229	0.533	-0.042	-0.349	-0.603	-0.340	0.041	-0.077	0.306	1.000										
X17	0.736	-0.458	-0.319	-0.624	0.536	0.760	0.642	0.575	-0.080	0.039	0.296	-0.001	0.181	-0.273	0.117	-0.075	-0.201	1.000									
X18	-0.757	0.569	0.220	0.766	-0.732	-0.691	-0.576	-0.739	0.008	-0.120	-0.580	-0.317	-0.469	-0.017	-0.052	-0.161	0.442	-0.605	1.000								
X19	0.084	0.618	0.505	0.509	-0.138	-0.127	-0.485	-0.043	0.215	0.465	0.275	0.054	0.351	0.654	0.196	0.334	0.465	-0.363	0.319	1.000							

X20	-0.248	0.410	0.372	0.503	-0.304	-0.258	-0.419	-0.259	0.078	0.154	0.021	-0.177	0.095	0.339	0.073	0.196	0.479	-0.493	0.523	0.692	1.000			
X21	0.251	0.347	0.730	0.243	-0.082	-0.084	-0.501	-0.070	0.015	0.368	0.322	0.055	0.298	0.479	0.001	0.198	0.489	-0.087	0.181	0.741	0.493	1.000		
X22	0.474	0.438	0.060	0.134	0.107	0.328	-0.009	0.208	0.120	0.351	0.081	0.037	-0.008	-0.033	0.079	-0.057	0.037	0.406	-0.210	0.255	-0.207	0.194	1.000	
X23	0.175	-0.424	-0.287	-0.424	0.211	0.017	0.540	0.220	-0.054	-0.273	-0.015	-0.196	0.132	-0.117	0.170	0.003	-0.016	0.331	-0.204	-0.352	-0.129	-0.134	-0.331	1.000

Джерело: розраховано автором на основі додатку П.

Аналіз коефіцієнтів кореляційної матриці за допомогою шкали Чеддока допоміг виокремити перелік факторів, які мають найтісніший зв'язок з результативною ознакою. З наведеної кореляційної матриці (табл. 3.3) видно, що на рівень успішності малого фермерства в Україні безпосередньо впливають такі фактори: внесення мінеральних (0,746) та органічних (0,743) добрив на 1 га ріллі; валова продукція на 1 га сільськогосподарських угідь (0,690), виручка від реалізації продукції рослинництва на 1 га ріллі (0,621), питома вага найманих працівників (0,661), витрати на 1 га (0,591), прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь (0,591).

Також простежується значний зворотний зв'язок між Індексом успішності господарської діяльності малих фермерських господарств та % інтенсивних культур (-0,666). Помірний прямий зв'язок виявлено з такими факторними ознаками: щільністю умовного поголів'я на 100 га угідь (0,363), розміром державної підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь (0,460), розміром плати за 1 га земельного паю (0,303), а помірний зворотний – з рівнем освоєності земель (-0,323) і розміром одного фермерського господарства, га (-0,336).

На основі побудованої кореляційної матриці по кожному із факторів проведемо аналіз залежностей, які впливають на збільшення рівня успішності малих фермерських господарств. Результати оцінювання параметрів кореляційної матриці на основі найбільш впливових факторів на Індекс успішності відображено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Визначення факторів за можливостями їх впливу на систему збільшення ефективності господарювання малих фермерських господарств

Фактор	Вплив фактора	Пояснення фактора
Внесення мінеральних добрив на 1 га ріллі, ц поживних речовин	Сильна тіснота зв'язку (0,778)	Сильна тіснота зв'язку між результативною ознакою і даним фактором зумовлена впливом використання добрив на вихід валової продукції. Також спостерігається значна тіснота зв'язку між внесенням добрив на 1 га ріллі та рівнем витрат (0,611). З метою мінімізації витрат за допомогою використання мінеральних добрив, а також підвищення конкурентоспроможності фермерських підприємств важливим є перехід до системи органічного виробництва продукції.

Продовження таб.3.4

Валова продукція на 1 га с.-г угідь, тис. грн	Сильна тіснота зв'язку (0,797)	Обсяг валової продукції на 1 га – один з основних факторів, що характеризує економічну складову ефективності господарювання малих фермерських господарств. Серед визначальних ознак даного фактора є індекс якості_продукції, яка залежить, в значній мірі, від способу виробництва.
Прибуток на 1 га с.-г угідь, грн	Значна тіснота зв'язку (0,605)	Значна тіснота зв'язку між результативною та факторною ознакою зумовлена спрямуванням господарств на максимізацію прибутку, який здійснює вплив на всі складові ефективності господарювання малих фермерських господарств та залежить від них. Підвищення рівня даного фактора є одним із головних завдань удосконалення системи державного регулювання малих фермерських господарств.
Витрати на 1 га	Значна тіснота зв'язку (0,591)	Рівень успішності малого фермерства проявляє сильну залежність від даного фактора, який здійснює вплив на інші фактори ознаки. На формування витрат виробництва впливають: рівень використання добрив, форма організації, орендна плата, технологія виробництва. Мінімізація даного фактора є складовою підвищення ефективності виробництва.
% інтенсивних культур	Сильна тіснота зв'язку (-0,757)	Сильний зворотній зв'язок між даним фактором та індексом успішності зумовлений негативним впливом зростання інтенсивних культур на екологічну складову даного індексу. Послаблення даного зв'язку полягає у впровадженні науково обґрунтованих сівозмін та зменшенні антропогенного навантаження на агроландшапти.
Внесення органічних добрив на 1 га, т	Сильна тіснота зв'язку (0,736)	Підвищення рівня даного фактора сприяє покращенню економічної та екологічної складової успішності діяльності малих фермерських господарств. Існує пряма залежність даного фактора від щільності поголів'я на 1 га. Перехід малих фермерських господарств до системи органічного землеробства та покращення якісного складу агроландшафтів передбачає суттєве збільшення внесення органічних добрив.
Державна підтримка на 1 га с.-г угідь, грн	Помір-на тіснота зв'язку (0,462)	Між індексом успішності діяльності малих фермерських господарств та розміром державної підтримки виявлено помірну тісноту зв'язку, що зумовлено низьким її рівнем та неефективним механізмом розподілу бюджетних коштів.
Питома вага найманих працівників, %	Помір-на тіснота зв'язку (0,474)	Помірна тіснота зв'язку між результативною ознакою і даним фактором зумовлена специфікою малого фермерства, а також показує необхідність залучення сільського населення до сімейного фермерства

Джерело: сформовано автором на основі табл. 3.3.

Отже, за допомогою однофакторного кореляційно-регресійного аналізу було проведено дослідження взаємозв'язку між коефіцієнтом успішності (Y) та найбільш впливовими факторами.

На другому етапі нашого дослідження опишемо залежність результативного показника (Y) від факторної ознаки (X) регресійними рівняннями, які мають

достовірний вплив. Адже регресійний аналіз дає можливість визначити вплив фактора на результативну ознаку, оцінити його значимість за відповідними критеріями та отримати аналітичний вигляд моделі. Оцінку адекватності регресійної моделі проведемо за допомогою множинних коефіцієнтів та коефіцієнтів детермінації (R^2), значення таблиць розподілу Фішера і Ст'юдента з вірогідною ймовірністю $P=0,95$ (95%). Результат розрахунку параметрів рівняння представлено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Параметри та результати оцінювання регресійної моделі впливу факторів на показник успішності малих фермерських господарств в Україні

	Множинний коефіцієнт	Коефіцієнт детермінації R^2	Критерій Фішера F	t-критерій Ст'юдента	a0	a1
X4	0,7234	0,5232	24,1453	4,9138	0,6804	0,0001
X5	0,7776	0,6046	33,6384	4,9138	0,6158	0,6759
X6	0,4823	0,2326	6,6695	2,5825	0,9326	0,0069
X7	0,7966	0,6346	38,2130	6,1817	0,5683	0,0897
X9	0,4625	0,2139	5,9849	2,4464	0,8054	0,0008
X10	0,6837	0,4674	19,3059	4,3939	0,5274	0,0952
X12	0,6054	0,3666	12,7305	3,5680	0,7233	0,0002
X17	0,7359	0,5416	25,9881	5,0979	0,8541	0,7395
X18	0,7567	0,5726	29,4798	5,4295	1,3239	-0,0142
X22	0,4745	0,2251	6,3923	2,5283	0,5397	0,0095

Джерело: розраховано автором.

За результатами аналізу регресійної моделі впливу факторів на показник успішності малих фермерських господарств в Україні можемо зробити висновок про те, що за критерієм Фішера статистично значимими є рівняння залежності Y від витрати на 1 га, величини внесених мінеральних добрив на 1 га ріллі, щільності умовного поголів'я на 100 га угідь, величини одержаної валової продукції та суми одержаної державної підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь, виторгу від реалізації продукції рослинництва та прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь, внесених органічних добрив на 1 га, питомої ваги інтенсивних культур в площах посіву та найманих працівників.

Також коефіцієнти регресії необхідно перевіряти на достовірність за допомогою t-критерію Ст'юдента. Статистично значимими є коефіцієнти рівняння при змінних витратах, величині внесених мінеральних добрив, щільності умовного поголів'я, величині одержаної валової продукції та сумі одержаної

державної підтримки, виторгу та прибутку від реалізації продукції рослинництва, внесених органічних добрив, питомій вазі інтенсивних культур в площах посіву та найманих працівників. Дані коефіцієнти є статистично значимими з ймовірністю 95% щільність зв'язку, що підтверджує істотність впливу цих факторів на результат. Отже, можна приступити до економічної інтерпретації результатів дослідження.

Кореляційно-регресійні залежності коефіцієнту успішності від достовірних факторів впливу відображено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

**Результати кореляційно-регресійного аналізу щодо залежності
коефіцієнту успішності від достовірних фактів**

від виробничих витрат на 1 га	$Y = 0,6804 + 0,0001 X_4$
від внесених мінеральних добрив на 1 га ріллі	$Y = 0,6157 + 0,675 X_5$
від щільності умовного поголів'я на 100 га угідь	$Y = 0,9326 + 0,0069 X_6$
валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь	$Y = 0,5683 + 0,0897 X_7$
державної підтримки на 1 га сільськогосподарських угідь	$Y = 0,8054 + 0,0008 X_9$
виручки від реалізації продукції рослинництва на 1 га ріллі	$Y = 0,5274 + 0,0952 X_{10}$
прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь	$Y = 0,7233 + 0,0002 X_{12}$
рівня освоєності території	$Y = 0,8540 + 0,7394 X_{17}$
частки інтенсивних культур	$Y = 1,3238 + 0,0142 X_{18}$
питомої ваги найманих працівників	$Y = 0,5397 + 0,0095 X_{22}$

Джерело: обчислено автором на основі табл. 3.5.

Значення коефіцієнту рівняння регресії визначає коефіцієнт збільшення змінної Y при збільшенні X_i на одиницю відносно середнього. Отже, можна зробити висновок, зі збільшенням виробничих витрат сільськогосподарських угідь на 1 грн індекс успішності підвищується на 0,0001 од. відносно середніх значень у вибірці.

Коефіцієнт множинної регресії $R = 0,7234$ показує значний зв'язок між індексом успішності господарювання малих фермерських господарств та факторною ознакою - витрати на 1 га сільськогосподарських угідь. Щодо значення коефіцієнту детермінації $R^2 = 0,5232$, то варіація коефіцієнту успішності на 52,3% залежить від виробничих витрат на 1 га сільськогосподарських угідь (X_4). Зважаючи на високий рівень залежності показника успішності малого

фермерства від витрат на 1 га необхідно визначити шляхи їх мінімізації та оптимізації ефективності використання ресурсів.

Серед головних інструментів та засобів механізму державного регулювання, спрямованого на зменшення витрат господарської діяльності малих фермерських господарств, варто виокремити грошово-кредитну, фіскальну та цінову політику.

Зі збільшенням щільності умовного поголів'я на 1 голову у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь Індекс успішності підвищується на 0,0069 од., а варіація даного індексу на 60,4% залежить від щільності умовного поголів'я на 100 га. Сильний зв'язок виявлено між Індексом успішності господарювання малих фермерських господарств та внесенням мінеральних добрив на 1 га ріллі, збільшення яких на 1 ц підвищує Індекс успішності на 0,675 од. Помірну тісноту зв'язку - 0,482 виявлено між показником успішності та державною підтримкою малого фермерства, що свідчить про низький рівень державної підтримки малого фермерства в Україні. Значення коефіцієнту детермінації $R^2=0,213$.

Отже, можемо говорити про незначний вплив державної підтримки на екологосоціоекономічну ефективність господарської діяльності малих фермерських господарств, а відтак необхідність створення нового механізму державної підтримки із врахуванням зональних особливостей території України, Індексу успішності та вимог визначених САП ЄС.

Для визначення факторів, які мають найбільші резерви поліпшення Індексу успішності діяльності малих фермерських господарств, побудуємо шляхову діаграму причинно-наслідкових зв'язків між факторами на основі стандартизованих коефіцієнтах регресії.

Визначення даних коефіцієнтів розпочнемо з перевірки значимості кореляції за допомогою обчислення t-критерій Стьюдента, яке знаходиться в оберненій залежності від надійності результату, тобто вище Р-значення відповідає нижчому рівневі довіри до знайденої у сукупності вимірів залежності між змінними. Т-критерій використовується для перевірки гіпотез при невеликій вибірці даних. Статистичну значимість коефіцієнтів кореляції згідно з t-критерієм Стьюдента подано у додатку Р.

Розрахунки проведені з використанням Microsoft Office Excel допомогли перевірити дані гіпотези за допомогою t-критерія Стьюдента і встановити зв'язок між факторними та результуючою ознаками й напрямом їх впливу. Результати оцінювання величин моделі відображені у додатку Р на основі набору даних показують, що у цілому показники моделі є значимими за рівня довіри, що вищий за 95%.

Також звернемо увагу на низьку статистичну значимість окремих коефіцієнтів, зокрема, коефіцієнти при показниках: виручка від реалізації продукції тваринництва на 1 умовну голову, коефіцієнт дохідності тваринництва, окупність витрат валової продукції, освоєності сільськогосподарських угідь, питома вага в одержаного виторгу послуг, грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь є незначимими за рівня довіри 90%. За таких умов не вдалося виявити впливу усіх представлених показників на Індекс успішності малих фермерських господарств.

Для підвищення достовірності моделі проведемо аналіз коефіцієнтів при показниках, які є статистично значимими за рівня довіри, що вищий за 99,9%.

У поданих нижче таблицях наводимо значення стандартизованих коефіцієнтів регресії отриманих при регресії стандартизованих показників, які обчислюються відніманням від кожного значення показника у ряді середнього значення ряду і поділеного на стандартне відхилення ряду.

Таким чином, стандартизоване значення показує, на скільки стандартних відхилень (сигм) значення даного показника в цій області відрізняється від середнього по областях).

Результати оцінювання параметрів моделі на основі набору даних і підсумкової оцінки причинно-наслідкових зв'язків між розміром витрат на 1 га, прибутку на 1 працівника, оплати праці 1 працівника та Індексом успішності діяльності малих фермерських господарств, відображені у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Результати оцінювання регресійної моделі впливу складових успішності діяльності малих фермерських господарств

Статистичні значення	Прибуток на 1 працівника,	Витрати на 1 га, грн	Плата за 1 га земельного паю, грн	Константа
----------------------	---------------------------	----------------------	-----------------------------------	-----------

	грн.			
Коефіцієнт регресії	0,6411	0,4318	0,3761	-2,35E-16
Стандартне відхилення	0,1211	0,1139	0,1032	0,0939
Значимість коефіцієнтів	0,0000	0,0009	0,0013	1
Коефіцієнт детермінації R ²	0,8156			
Критерій Фішера F	29,5041			
Значимість регресії (p)	0,0000			

Джерело: обчислено автором на основі додатку Р.

Дана модель показує пряму залежність між складовими успішності діяльності малих фермерських господарств, збільшення яких визначається рівнем витрат на 1 га. Виходячи з результатів оцінювання, можна зробити висновок про необхідність пошуку резервів додаткових надходжень фінансових ресурсів, що сприятиме реалізації виробничих можливостей фермерських господарств та створення доданої вартості.

Наступний перелік незалежних змінних для побудови регресійної моделі впливу складових успішності діяльності малих фермерських господарств окрім обсягу витрат на 1 га включає отриманий обсяг валової продукції та виторгу від реалізації продукції рослинництва на 1 га сільськогосподарських угідь (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Результати оцінювання регресійної моделі впливу складових успішності діяльності малих фермерських господарств в Україні

Статистичні значення	Розмір валової продукції на 1 га с-г угідь, грн.	Витрати на 1 га, грн.	Константа
Коефіцієнт регресії	0,1663	0,711	-5,88E-16
Стандартне відхилення	0,1836	0,1836	0,1138
Значимість коефіцієнтів	0,3744	0,0007	5,16293E-15
Коефіцієнт детермінації R ²	0,7161		
Критерій Фішера F	26,4953		
Значимість регресії (p)	0,0000		

Джерело: обчислено автором на основі додатку Р.

Результати оцінювання залежностей між розміром оплати праці 1 працівника, обсяг валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь та мінеральних добрив на 1 га ріллі відображено у табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Результати оцінювання регресійної моделі впливу складових успішності діяльності малих фермерських господарств

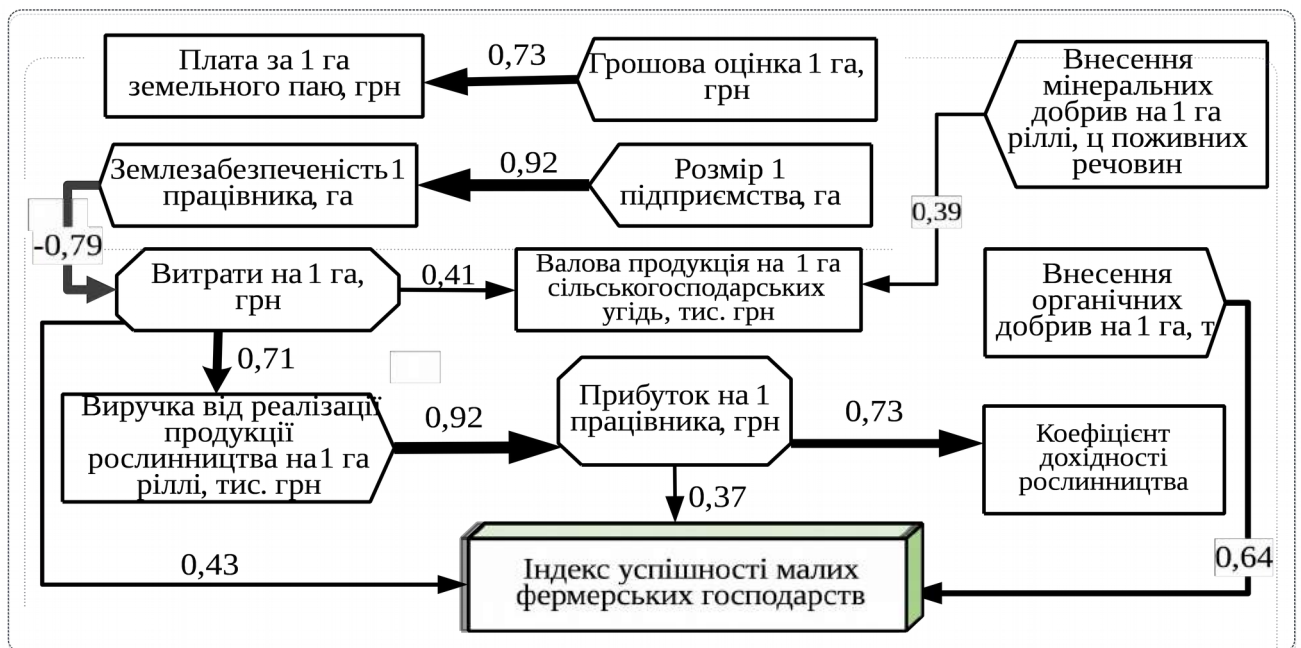
Статистичні значення	Оплата праці 1 працівника, грн	Обсяг мінеральних добрих на 1 га ріллі, ц	Витрати на 1 га, грн	Константа
Коефіцієнт регресії	-0,1640	0,3930	0,4140	4,23007E-16
Стандартне відхилення	0,1876	0,1614	0,1712	0,1116
Значимість коефіцієнтів	0,3910	0,0231	0,0238	1
Коефіцієнт детермінації R^2	0,7400			
Критерій Фішера F	18,9779			
Значимість регресії (p)	0,0000			

Джерело: обчислено автором на основі додатку Р.

На основі оцінки параметрів побудованої багатофакторної регресійної моделі побудуємо шляхову діаграму стандартизованої багатофакторної регресії між показниками успішності малих фермерських господарств. До схеми включимо лише ті зв'язки, які є статистично значимі, що підтверджує її достовірність і дає можливість робити висновки.

Для однофакторних регресій стандартизований коефіцієнт регресії рівний коефіцієнту кореляції, зокрема для коефіцієнтів впливу обсягу виторгу від реалізації продукції рослинництва на обсяг прибутку від реалізації продукції рослинництва у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь і впливу одержаного прибутку на коефіцієнт дохідності від реалізації продукції рослинництва.

Отже, величина біля стрілки є значенням коефіцієнта кореляції або стандартизованим коефіцієнтом регресії для відповідної пари змінних, а відтак відображає значимість (рис. 3.9). Так, найбільший вплив на успішність господарювання малих фермерських господарств здійснюють три фактори, зокрема: розмір підприємства, виручка від реалізації продукції рослинництва та грошова оцінка одного га сільськогосподарських угідь.

Рис. 3.9. Шляхова діаграма стандартизованої багатofакторної регресії між показниками успішності малих фермерських господарств

Джерело: сформовано автором на основі табл. 3.7, 3.8, 3.9.

Проведене нами дослідження показує, що збільшення землезабезпеченості 1 працівника впливає на зменшення витрат на 1 га. На перший погляд помилкову залежність можна пояснити мінімізацією витрат за рахунок ефекту масштабу. З отриманих результатів робимо висновок, для покращення фінансових результатів діяльності малих фермерських господарств, зокрема збільшення вибору від реалізації продукції рослинництва на 1 га ріллі, що вплине на збільшення розміру прибутку на 1 працівника та зростання коефіцієнта дохідності, необхідне укрупнення господарств. На даному етапі розвитку аграрного сектору найбільш доцільний шлях об'єднання суб'єктів господарювання базується на засадах кооперації. Таким чином, стимулюючи розвиток сільськогосподарської кооперації, можна зменшити розмір витрат та збільшити обсяг виробленої продукції на 1 га сільськогосподарських угідь.

Ще один зв'язок – це вплив обсягу внесених добрив на 1 га ріллі, оскільки внесення органічних добрив безпосередньо впливає на Індекс успішності діяльності малих фермерських господарств, то обсяг мінеральних добрив можна розглядати як чинник опосередкованого впливу, що збільшує виробництво валової продукції. В цьому випадку пріоритетним напрямом покращення

успішності діяльності малих фермерських господарств має стати розвиток галузі тваринництва, що сприятиме збільшення обсягів внесення органічних добрив, а відтак підвищення рівня пропорційності галузі тваринництва і рослинництва. Варто зауважити, що на шляховій діаграмі не відображено впливу фінансових результатів від реалізації продукції тваринництва, що підтверджує низький рівень розвитку даної галузі у малих фермерських господарствах.

Якщо розглядати сильний вплив грошової оцінки 1 га сільськогосподарських угідь на плату за 1 га земельного паю, то варто зазначити, що враховуються якісні характеристики ґрунту, зокрема родючості, при встановленні вартості оренди земельної ділянки. Відтак використання земельних ресурсів із вищими якісними характеристиками має супроводжуватися підвищенням не лише економічної ефективності їх використання, а й екологічної. Зважаючи на те, що південно-східні регіони України володіють найкращими ґрунтово-технологічними умовами виробництва сільськогосподарської продукції, а Індекс успішності діяльності малих фермерських господарств у цих регіонах є найнижчим, то підвищення екологічної ефективності використання сільськогосподарських угідь сприятиме загальному покращенню даного Індексу.

Результатів проведеного дослідження вказують на необхідності формування адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні для усунення виявлених недоліків, а саме: підвищення ефективності землекористування та здійснення витрат підприємствами через розвиток кооперативних засад виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції; забезпечення симетричного розвитку рослинництва і тваринництва; перехід до сталого землекористування, зокрема у південно-східних регіонах України, що сприятиме сталому розвитку сільських територій загалом.

Опираючись на запропоноване нами трактування категорії «адаптивний державний менеджмент» можемо визначити адаптивну модель державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні як систему диференційованих заходів держави щодо підтримки суб'єктів малого аграрного підприємництва, виходячи з можливостей розвитку та інтегральної оцінки їх

успішності і формування на основі цього послідовних етапів його реалізації у відповідності до економічних, екологічних та соціальних цілей їх розвитку.

Виходячи з теоретичних засад дослідження екологосоціоекономічного розвитку і оцінки ефективності системи державного регулювання малих аграрних підприємств, формування адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні має включати такі етапи:

- 1) визначення можливостей та недоліків малих аграрних підприємств на основі результативних показників їх діяльності;
- 2) оцінка ефективності існуючої системи державного менеджменту найбільш вагомої організаційної форми малого аграрного підприємництва – фермерських господарств та визначення рейтингу їх успішності;
- 3) проведенні детальної інтегральної оцінки діяльності малих фермерських господарств та визначення рейтингу їх успішності;
- 4) дослідження найвагоміших факторів впливу на успішний розвиток малих фермерських господарств;
- 5) формування системи диференційованих заходів держави відповідно до визначених стратегічних завдань розвитку аграрного сектору, природно-технічних умов ведення господарської діяльності та рівня успішності малих фермерських господарств.

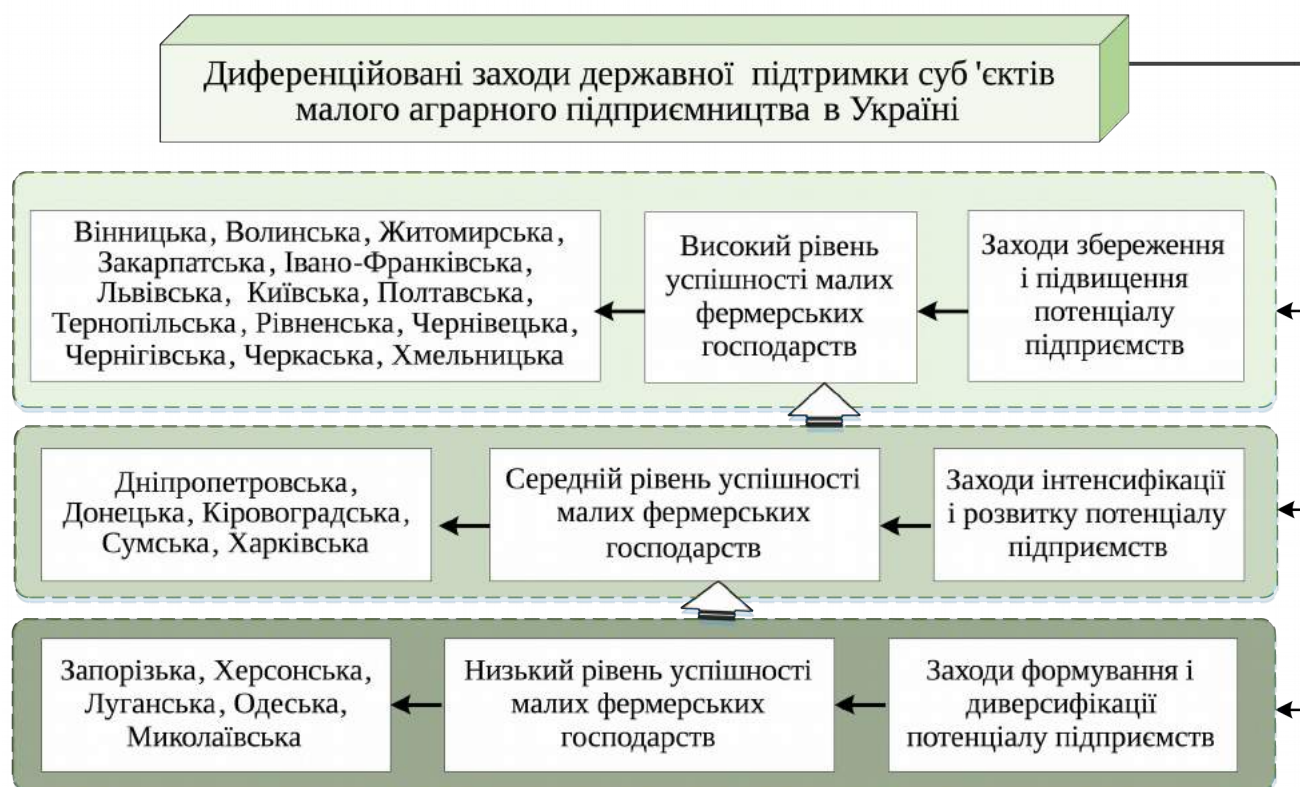
На основі проведеної комплексної рейтингової екологосоціоекономічної оцінки ефективності діяльності малих фермерських господарств було встановлено 3 рівні їх успішності, що дало можливість визначити диференційовані заходи для кожного рівня.

У регіонах, що характеризуються низьким рівнем успішності діяльності малих фермерських господарств доцільним є застосування заходів формування і диверсифікації їх потенціалу. Застосування найбільш радикальних заходів включатиме сукупність спланованих дій органів усіх рівнів системи державного менеджменту в Україні спрямованих на посиленого розвитку, ідентифікація особливостей регіону, його внутрішніх переваг і ресурсів та їх використання для нарощення потенціалу суб'єктів малого аграрного підприємництва.

Це сприятиме:

- створенню підвалин для швидкого економічного розвитку на основі сталого агрогосподарювання,
- підвищення соціальної захищеності сільських територій,
- зменшення негативного антропогенного навантаження на агроландшафти,
- формування і розвиток конкурентних на внутрішньому та зовнішньому ринках напрямів аграрного сектору, що дозволить малим суб'єктам господарювання підвищити конкурентоспроможність на національному рівні та масштабно вийти на міжнародний ринок.

Середній рівень успішності діяльності малих фермерських господарств свідчить про наявність об'єктивних передумов його розвитку, проте неповне використання потенціалу малого підприємництва, наявних конкурентних переваг та низьку ефективність державної підтримки (рис.3.10).

Рис.3.10. Взаємозв'язок рівнів розвитку та заходів стратегії розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформовано автором на основі табл. 3.8, 3.9, 3.10.

Тому для цієї групи доцільним є використання заходів інтенсифікації та розвитку потенціалу підприємств, що передбачає сукупність спланованих дій

органів усіх рівнів регулювання, спрямованих на підтримку позитивних тенденцій розвитку і максимальне раціональне використання усіх можливостей, підвищення ефективності діяльності і поглиблення раціональної спеціалізації суб'єктів малого аграрного підприємництва на основі розвитку існуючих (тваринництво) та суміжних видів діяльності з високою доданою вартістю; розширення асортименту і підвищення якісних властивостей продукції, прискорення технологічних процесів і підвищення продуктивності шляхом перероблювання сільськогосподарської продукції (табл. 3.10).

Особливу увагу слід спрямувати на розвиток галузі тваринництва та пошук можливих шляхів експорту продукції з високою доданою вартістю.

Для регіонів з високим рівнем успішності діяльності малих фермерських господарств найдоцільнішими є заходи збереження і підвищення потенціалу господарств, що передбачає спрямування зусиль органів державного менеджменту на ефективне використання наявних конкурентних переваг, забезпечення і підтримку сталого диверсифікованого розвитку, розширення відтворення природного потенціалу території та розвитку сільських територій.

Таблиця 3.10.

Передумови формування і розвитку потенціалу малого аграрного підприємництва в Україні

	Економічні передумови	Екологічні передумови	Соціальні передумови
Заходи формування і диверсифікації потенціалу підприємств	Державна підтримка екологічно орієнтованого виробництва, залучення міжнародної благодійної підтримки; підвищення забезпеченості малих підприємств усіма видами інфраструктури	Підвищення ефективності і раціоналізація використання наявних природних ресурсів за рахунок дотримання науково обґрунтованих сівозмін та впровадження санкцій за порушення, державної підтримки системи крапельного зрошення для виробництва екологічної продукції	Активна політика з подолання еміграції та безробіття; популяризації кооперативних засад та повернення орендованих земель інтегрованими структурами для здійснення власної господарської діяльності

Продовження табл. 3.10

Заходи інтенсифікації і розвитку потенціалу підприємств	Підвищення забезпеченості малих підприємств усіма видами інфраструктури, державна підтримка розвитку тваринництва на базі кооперації та переробних кооперативних підприємств	Ефективне використання усіх видів природних ресурсів шляхом додержання правил сільськогосподарської практики: зменшення рівня освоєності та розораності, розширення площ зелених угідь луків та пасовища	Подальша активна політика з подолання безробіття та повернення молоді у сільську місцевість за рахунок розвитку соціальної інфраструктури, державної підтримки молодих фермерів
Підвищення потенціалу підприємств Заходи збереження	Лобювання та просування продукції малих аграрних підприємств на міжнародному рівні, розвиток кооперативної інфраструктури та охоплення всієї країни (кредитних спілок)	Максимальний перехід на ресурсозберігаючі та відтворюючі способи ведення господарської діяльності, державна підтримка впровадження еколого безпечних технологій, популяризація органічної продукції	Підвищення внутрішнього попиту на трудові ресурси у сільській місцевості, популяризація сільського підприємництва через доступ до земельних та майнових ресурсів

Джерело: сформовано автором.

Дані заходи передбачають активізацію усіх сфер і компонентів підприємницького середовища, а також сильних сторін малого аграрного підприємництва регіону задля підтримки високого рівня його розвитку та створення нових передумов його підвищення. Заходи збереження і підвищення потенціалу малих аграрних підприємств орієнтовані на забезпечення швидкої інтеграції суб'єктів малого підприємництва та ОСГ у кооперацію; локалізацію в регіонах замкнутих виробничих циклів експортоорієнтованої та імпортозамінної продукції, міжнародне позиціонування даного підприємництва та освоєння нових ринків. Також ці заходи передбачають добре налагоджену систему сертифікації виробництва сільськогосподарської продукції через розвиток національної системи стандартизації та сертифікації відповідно до міжнародних стандартів. Для даної групи доцільним є впровадження світового досвіду аграрного виробництва, пошуку вільних ніш і використання особливого ресурсного та соціального потенціалу території.

Отже, концептуальні засади адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні спрямовані на підсилення складових успішної діяльності малих аграрних підприємств, а саме розвитку кооперативних відносин з подальшим інтегруванням у агропромислові кластерні об'єднання екологосоціального спрямування. Впровадження системи державного адаптивного менеджменту сприятиме поширенню принципів Концепції сталого розвитку аграрних підприємств, зменшить їх негативне антропогенне навантаження на агроландшафти, створить основи для швидкого економічного розвитку на основі сталого агрогосподарювання, підвищить соціальну захищеність сільських територій, формуватиме і розвиватиме ті напрями аграрного сектору, що є конкурентними на внутрішньому та зовнішньому ринках (рис. 3.11).

Рис.3.11. Концептуальні засади адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: розроблено автором.

Також впровадження моделі дасть змогу підвищити ефективність фінансової підтримки аграрних підприємств, завдяки можливості гнучкого розподілу коштів різних рівнів системи державного менеджменту в Україні, а також залучених від іноземних донорів. Гнучка система сприятиме рівномірному розвитку сільських територій та раціональному використанню земельних ресурсів за рахунок спрямування державного впливу стимулюючого і превентивного характеру в залежності від реалізованого потенціалу підприємств. Для впровадження адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні необхідно визначити критерії стимулювання, які, на основі проведених досліджень, згрупуємо у три групи: заходи з підвищення економічної результативності діяльності підприємств; заходи з раціонального використання земель і підвищення їх родючості; заходи з розвитку сільських територій та соціального захисту їх мешканців. Важлива роль в системі адаптивного державного регулювання належить місцевим органам державної влади та самоврядування, які мають стати єднальним і мотивуючим чинником формування підприємницької діяльності у сільській місцевості на кооперативних засадах.

3.3. Перспективні напрями розвитку малого аграрного підприємництва

Адаптивна модель державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва сформована в цілісну збалансовану систему має забезпечити реалізацію значних потенційних можливостей аграрного сектору України, сприяючи екологічно збалансованому сільськогосподарському землекористуванню та підвищенню рівня соціального розвитку сільських територій.

У цьому зв'язку важливого значення набуває стимулювання суб'єктів малого аграрного підприємництва до екологізації землекористування та розвитку підприємництва на кооперативних засадах. Зазначені пріоритетні напрями розвитку сучасної аграрної політики, що визнані світовою спільнотою, мають підвищити конкурентоспроможність аграрного сектору України та зберегти сучасний природний потенціал для наступних поколінь.

Теперішня ліберальна модель системи державного регулювання інтересів суб'єктів аграрного підприємництва в Україні, яка характеризується відсутністю обмежень, має бути змінена адаптивною моделлю з значними повноваженнями організаційних форм екологосоціального спрямування сформованих на основі кооперування та кластеризації.

Важливе значення при формуванні моделі адаптативного менеджменту в системі розвитку малого аграрного підприємництва в Україні належить визначенню необхідних критеріїв реалізації стратегічних цілей розвитку малого аграрного підприємництва в Україні.

На основі проведених досліджень та визначених стратегічних цілей сформовано три групи критеріїв:

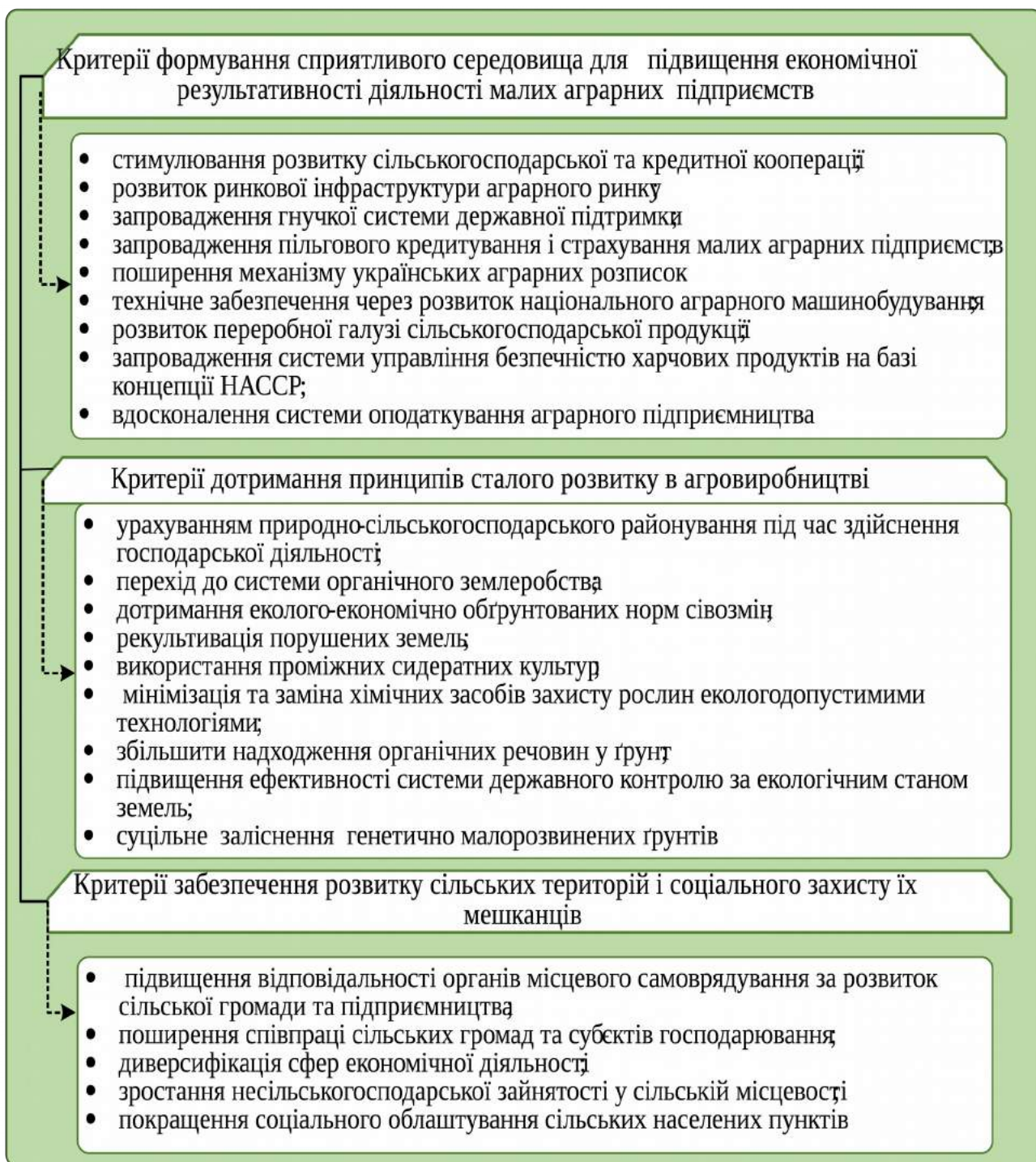
-формування сприятливого середовища для підвищення економічної результативності діяльності малих аграрних підприємств;

- критерії дотримання принципів сталого розвитку в агровиробництві;

- критерії забезпечення розвитку сільських територій і соціального захисту їх мешканців.

Критеріями формування сприятливого середовища для підвищення економічної результативності діяльності малих аграрних підприємств є: стимулювання розвитку сільськогосподарської та кредитної кооперації; розвиток ринкової інфраструктури аграрного ринку; запровадження гнучкої системи державної підтримки; запровадження пільгового кредитування і страхування малих аграрних підприємств; поширення механізму українських аграрних розписок технічне забезпечення через розвиток національного аграрного машинобудування; розвиток переробної галузі сільськогосподарської продукції; запровадження міжнародної системи управління безпечністю харчових продуктів; вдосконалення системи оподаткування аграрного підприємництва (рис. 3.12).

Рис. 3.12. Критерії реалізації стратегічних цілей розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: розроблено автором на основі [114, 123, 128].

Пріоритетна роль серед критеріїв реалізації стратегічних цілей розвитку малого аграрного підприємництва в Україні належить сільськогосподарській кооперації. Враховуючи досвід країн-членів ЄС розвиток малого підприємництва на кооперативних засадах має стати важливою складовою аграрних перетворень в

Україні. Оскільки відсутність ефективних реформ впродовж тривалого часу зумовило негативні наслідки у структурі сільськогосподарського виробництва та розвитку сільських територій загалом. Так, результати прогнозування обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства за допомогою методу сезонного коригування та прогнозування X-12-ARIMA дають підстави стверджувати: якщо на ситуацію не вплинути, то занепад галузі тваринництва зумовить деструктивні процеси екологічного та соціального характеру у сільській місцевості (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Емпіричні дані та прогнозовані значення індексів обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства за 2011 р. –2017 р., 2011 р. – базовий, %

Джерело: обчислено і побудовано автором на підставі [44–48]

Сформований за методом X-12-ARIMA прогноз на короткостроковий період (2017 р.) дав змогу отримати значення з урахуванням сезонного фактора, трендової складової та нерегулярної, які представлені у додатку С. За відсутності впливу ефективних факторів значення індексів обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства будуть меншими за відповідні середньорічні значення базового періоду на 39,8 %. Зменшення спаду виробництва продукції тваринництва у сільській місцевості, що сприятиме розвитку органічного виробництва, збільшення зайнятості у сільській місцевості та вирішення інших проблем є можливий на даному етапі лише за допомогою

кооперативної форми ведення господарської діяльності. Ця форма відкриває значні перспективи для створення нової організаційної структури сільського господарства, яка може сприяти становленню ринкової рівноваги та збільшенню можливостей для екологосоціоекономічного захисту малих товаровиробників за рахунок технологічного розвитку, особистої та взаємної відповідальності, економічної свободи, організації збуту та переробки продукції. Оскільки кооперація за своєю природою є соціальним підприємництвом, яке базується на покращенні умов життя сільських жителів і зростанні відповідальності громади, то її поширення сприятиме також активному розвитку сільських територій.

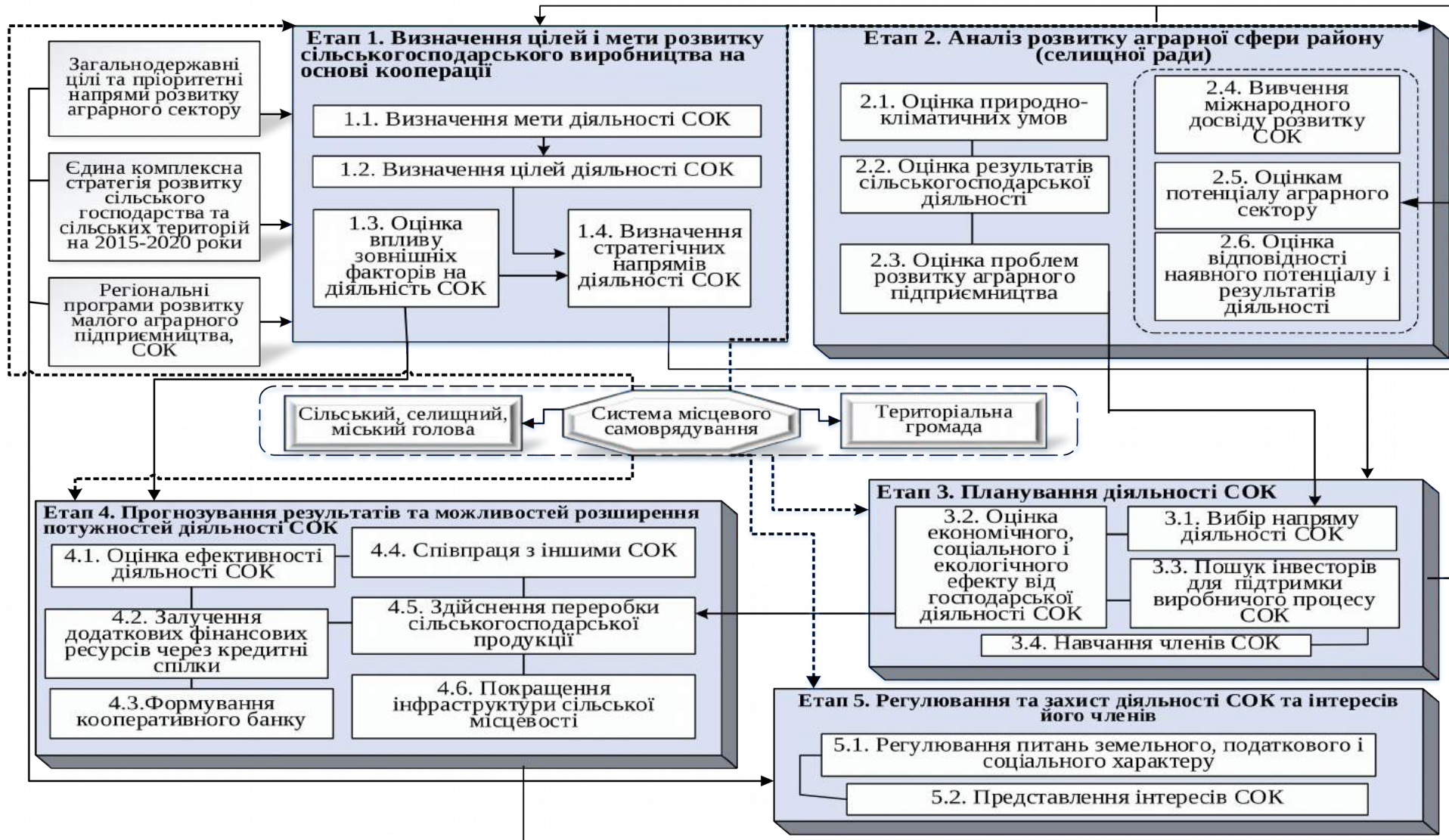
Визначимо основні етапи формування сприятливого середовища для підвищення результативності господарювання малих аграрних підприємств:

1. Організаційне та нормативно-правове забезпечення системи регулювання суб'єктів малого аграрного підприємництва, що передбачає прийняття нових та внесення змін у діюче законодавче поле спрямованого і дотичного до розвитку малих підприємств у сільській місцевості. Доцільним є прийняття державної цільової програми розвитку сільськогосподарської кооперації [119, с. 91].

2. Оновлення і підсилення інструментарію механізму державного регулювання малого аграрного підприємництва, зокрема податкового, фінансово-кредитного, інфраструктурного, організаційно-дорадчого і соціального забезпечення.

3. Формування на основі малих аграрних підприємств мережі кластерів екологосоціального характеру, які сприятимуть сталому розвитку сільських територій і підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектора

Значну частину організаційного забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва через поширення кооперації на регіональному рівні повинні здійснювати органи місцевого самоврядування. Реалізація адаптивної системи державного менеджменту органами місцевого самоврядування сприятиме уникненню необ'єктивного розподілу бюджетних коштів. Також будуть враховуватися природно-кліматичні умови ведення господарської діяльності, потенційні можливості підприємств та сільської території (3.14).

Рис. 3.14. Механізм впливу органів місцевого самоврядування на заснування і розвиток СОК

Джерело: сформовано автором

На рис. 3.14 показано механізм впливу органів місцевого самоврядування на заснування і розвиток СОК. Успішний розвиток європейської системи кооперації і поодиноких вітчизняних кооперативних об'єднань показує вагому роль місцевих керівників, а саме сільських і селищних голів у згуртуванні селян, будівництві господарських комплексів та інших заходах. Відповідальність органів місцевого самоврядування і місцевої влади за організацію кооперативного руху у сільській місцевості повинна бути закріплена на законодавчому рівні. Оскільки існування менталітетних перешкод для створення кооперативного руху потребують для їх подолання об'єднуючого суб'єкта.

Стримуючим фактором для формування СОК є ментальні особливості населення, нерегульованість законодавства, відсутність фінансових ресурсів. Саме органи місцевої влади можуть активно сприяти вирішенню даних проблем за рахунок залучення інвестиційних ресурсів благодійних організацій, пільгового кредитування та інших джерел. Стратегічним напрямом для розширення ринків збуту, зокрема продукції тваринництва, є масове запровадження стандартів виробництва, які відповідають вимогам (стандартам) ЄС. Масове впровадження стандартів виробництва молочної продукції потребує структурних реформ у секторі молочного скотарства, зокрема: сприяти укрупненню малих молочних ферм шляхом об'єднання СОК; надати адресну допомогу ОСГ та підприємствам, які бажають розширити поголів'я та запровадити стандарти виробництва; розвивати інфраструктуру для виробництва і реалізації сировини для молочної промисловості; надавати якісні інформаційні послуги сільському населенню й виробникам щодо їх перспектив та можливостей у період переходу до нових стандартів виробництва [72, с. 5].

Також експортні можливості малого аграрного підприємництва інтегрованого у систему переробних кооперативів зростають через попит на нетрадиційну та нішеву продукцію (додаток Т). Якщо в Україні попит на нішеві культури ще не сформований, то європейські трейдери готові купляти українську органічну сировину для виробництва нішевих олій за додаткову плату (залежно від виду олії органічна націнка може становити до 25 %) [26; с. 18]. Окрім сировини, країни

Північної Америки та ЄС, виявляють підвищений інтерес до готової продукції українського виробництва. Також існує внутрішній попит на деякі нетрадиційні види сільськогосподарської продукції, зокрема нетрадиційну олію (соєва, рижієва, лляна, розторопші, амаранту, виноградних кісточок), що вказує на перспективність переробки сільськогосподарської продукції малими аграрними підприємствами об'єднаними в кооперативи. Вважаємо, що державне стимулювання виробництва нетрадиційних культур малими підприємствами сприятиме зміцненню експортних потужностей України та зростання обсягів споживання українцями більш якісних і корисних продуктів харчування.

В сучасних умовах перед малими товаровиробниками існує низка перешкод для сертифікації продукції, які легше долаються в умовах кооперації. Зміни в українському харчовому законодавстві, спрямовані на його гармонізацію з європейським та підписання Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом сприятиме відкритому доступі іноземних товарів на вітчизняний ринок. Така ситуація спонукає малих товаровиробників до впровадження постійно діючої ефективної системи управління безпечністю харчової продукції, заснованої на принципах Системи аналізу небезпечних чинників та критичних точок контролю (НАССР– Hazard Analysis and Critical Control Point) [149, с.6]. Досвід зарубіжних країн показує високу чутливість малих та середніх підприємств до змін законодавства у перехідний період. Серед головних проблем з якими стикаються малі аграрні підприємства є низький рівень поінформованості і практик ведення документації, брак фінансових та людських ресурсів. Вважаємо, що держава, окрім законодавчого забезпечення та проведення контролюючих заходів, повинна надавати консультативну та фінансову підтримку сертифікації виробництва та переробки сільськогосподарської продукції малими сільгоспвиробниками. На нашу думку, одним із напрямів такої підтримки може бути державне партнерство з міжнародними організаціями, які активно підтримують впровадження та підтримку ефективності системи безпеності харчових продуктів малих та середніх підприємств (додаток ШЦ).

Наведений у попередньому розділі позитивний досвід співпраці міжнародних структур, державного і приватного сектору для розвитку молочного і полуничного сектору показує можливість державно-приватного партнерства і в інших напрямках сільського господарства. На сьогодні, державно-приватне партнерство розглядається як найбільш дієва форма поєднання зусиль держави та підприємницьких структур щодо реалізації масштабних інфраструктурних проектів (рис. 3.15).

Рис.3.15. Форми та цілі впровадження державно-приватного партнерства з метою розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Розроблено автором.

Впровадження державно-приватного партнерства з метою розвитку малого аграрного підприємництва в Україні сприятиме позитивним змінам у сільській

місцевості, зокрема зменшення міграції працездатного населення, розвитку соціальної інфраструктури, підвищення продовольчої безпеки. Правове оформлення впровадження державно-приватного партнерства має базуватися на таких основних концептуальних положеннях: забезпечення платності, максимальної ефективності для усіх учасників партнерства, цільового використання та правонаступності, моделювання грошових потоків та дотримання зобов'язання [190; с. 284–285]. Дотримання даних положень усіма учасниками партнерства сприятиме успішному досягненню поставлених цілей.

Критеріями дотримання принципів сталого розвитку в агровиробництві є: урахування природно-сільськогосподарського районування під час здійснення господарської діяльності; перехід до системи органічного землеробства; дотримання еколого-економічно обґрунтованих норм сівозмін; рекультивація порушених земель; використання проміжних сидератних культур; мінімізація та заміна хімічних засобів захисту рослин екологодопустимими технологіями; збільшення надходження органічних речовин у ґрунт; підвищення ефективності системи державного контролю за екологічним станом земель; суцільне заліснення генетично малорозвинених ґрунтів.

На основі результатів рейтингової оцінки ефективності господарювання малих фермерських господарств в Україні було визначено зони з підвищеною екологічною безпекою. Низькі показники екологічної складової від 0 до 0,5 належать південним областям, де сконцентрована висока частка під посівами високоінтенсивних культур, а саме соняшнику. Порушення догляду за посівами та недотримання науково обґрунтованих сівозмін спричиняє зменшення врожайності та інтенсивне винесення гумусу з найбільш родючих територій України, що спричиняє порушення ґрунтових процесів і деградації агроландшафтів. Важливу роль у збереженні запасів гумусу в ґрунті відіграють правильна сівозмінна зі значною часткою багаторічних трав у структурі посівних площ, а також дотримання захисних технологій обробітку ґрунту (мінімальний обробіток ґрунту, щільовання, тощо) [131, с. 59].

Доцільно для областей України із низьким рівнем екологічної складової введення в сівозміну заміників соняшнику – олійних культур, які сприяють збереженню родючості ґрунту і одночасно характеризуються високою рентабельністю і попитом на міжнародних ринках. До олійних культур, які мають високу продуктивність і зменшують втрати гумусу належать – льон олійний, гірчиця сиза і біла. Перевагами введення олійних культур в сівозміну південно-західних областей є придатність для вирощування у всіх природно-кліматичних зонах, високий попит на зовнішньому ринку, значне використання продуктів переробки даних культур, короткий вегетаційний період і можливість отримати фінансові результати у червні, поліпшують агрофізичні властивості ґрунту і збільшують вміст органічної речовини, використовується в якості кормів, сидератів. Зазначені переваги введення в сівозміну альтернативних олійних культур підтверджують необхідність стимулів для збільшення їх площ, а також створення системи контролю за якістю ґрунту і покарань за недотримання допустимих нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах затверджених Постановою КМУ від 11 лютого 2010 р. № 164 [164].

Перевагою малих аграрних підприємств є наявність у приватній власності значної частини земельних ресурсів – часто і всієї, що сприяє більш дбайливому і виваженому господарюванню. Європейський досвід показує роль довгострокових інтересів, пов'язаних із земельною ділянкою, які є вагомим фактором збереження природної родючості ґрунтів для нащадків. Поряд з цим, існує чітка заборона на вирощування монокультури, зобов'язання кожного господарства до наявності певного мінімуму культур і система дотацій спрямована на утримування ґрунтів у належному стані. Проте жодні заборони не будуть дієвим механізмом збереження родючості ґрунтів при відсутності ринків збут нішевих культур, вважаємо доцільною системою підтримки для малих аграрних підприємств - інтенсивний розвиток переробної сфери сільськогосподарських культур. Так, стратегічна олійна культура – рицина, якою ще у 1980 рр. були засіяні значні площі на півдні України, що давало значні прибутки підприємствам і державі, а продукти її

переробки широко використовувалися у більшості важливих галузей промисловості, підвищує родючість ґрунту. Відсутність переробної бази залишає Україну сировинним додатком для розвинутих країн або й взагалі ліквідує виробництво тих чи інших стратегічно важливих культур, як з економічної, соціальної та екологічної точки зору.

В цьому випадку, відновлення переробної галузі для нішевих олійних культур допоможе збільшити зайнятість населення, зберегти природну родючість ґрунтів, розвивати галузі легкої промисловості, підвищити здоров'я нації (щоденне вживання лляної олії на 40 % знижує ризик інсульту) і експортувати готову продукцію за значно вищою ціною, ніж сировину (додаток Ф). Розвиток переробної галузі для нетрадиційних олійних культур, овочів, картоплі, фруктів є неможливим без іноземних та державних інвестицій.

У західних областях України було встановлено найвищий інтегральний індекс успішності ефективності господарювання малих фермерських господарств, проте було виявлено найнижчий рівень соціальної складової, про що свідчать показники оплати праці, прибутку на одного працівника і плати за 1 га земельного паю.

Низькі показники соціальної складової на заході України зумовлені високою часткою трудомістких робіт та збиткових галузей сільського господарства, а саме тваринництва. Поряд з цим, дані області мають найвищу частку найманих працівників і умовного поголів'я. Така ситуація сприяла найвищим показникам екологічної складової - кількості внесеного добрива і відсутністю площ під інтенсивними культурами.

Досягнення стратегічних цілей розвитку сільських територій у західному регіоні України є можливим, у значній мірі, за рахунок популяризації і підтримки мало розвинутих напрямів сільського господарства. Поширена у розвинутих країнах практика державної підтримки несільськогосподарської зайнятості є актуальною для України і має формуватися із врахуванням зональних особливостей природно потенціалу (рис.3.16).

Рис. 3.16. Стратегічні орієнтири розвитку малого аграрного підприємництва в Україні

Джерело: сформовано автором.

Прикладом підняття рівня соціальної складової малими аграрними підприємствами у Карпатському регіоні є вирощування та збирання дикоростучої лікарської сировини. Варто врахувати, що у світі існує великий попит на лікарські трави, який суттєво переважає пропозицію. Окрім того, вітчизняний ринок відчуває нестачу лікарської сировини, що спричиняє імпорт з Китаю та Єгипту часто неякісного продукту через вирощування на екологічно забруднених територіях (Додаток X).

Створення мережі СОК по виробництві екологічно-чистої лікарської сировини сприятиме формуванню загальнокарпатського бренду, застосування безпечних для довкілля заходів у сільському та лісовому господарстві, відтворенню деградованих середовищ існування, підвищення екологічної обізнаності, поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік та громад, збереження природних цінностей, запобігання поширенню генетично модифікованих організмів, які становлять загрозу екосистемам.

Отже, формування адаптивної системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва на основі гнучкого підходу до територіальних особливостей має сприяти реалізації потенційних можливостей соціальної, екологічної та економічної складових аграрного сектору України.

Висновки до розділу 3

1. Відповідно світовим тенденціям та орієнтирам Спільної аграрної політики ЄС, мале аграрне підприємництво в Україні має бути спрямоване на формування екологічних зон, зменшення навантаження на агроландшафти, збереження біорізноманіття під час ведення господарської діяльності, забезпечення диверсифікації культур. Особливої важливості набуває створення якісно нової моделі стимулювання малих аграрних підприємств до сталого агрогосподарювання через виробництво органічної продукції, на яку спостерігається підвищений попит у розвинутих країнах світу.

2. Проведений аналіз міжнародної системи страхування сільськогосподарських ризиків показує необхідність розвитку в Україні змішаної моделі сільськогосподарського страхування побудованої на партнерстві між державою, страховими компаніями і суб'єктами господарювання. Дана модель може бути поширеною на інші форми державної підтримки розвитку малого аграрного підприємництва, зокрема застосування пільгового кредитування.

3. Визначено трактування категорії «адаптивна модель державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні» як систему диференційованих заходів держави щодо підтримки суб'єктів малого аграрного підприємництва, виходячи з можливостей розвитку та інтегральної оцінки їх успішності і формування на основі цього послідовних етапів його реалізації у відповідності до економічних, екологічних та соціальних цілей їх розвитку.

4. Побудова концептуальних засад формування адаптивної моделі державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні базується на використанні підходу визначення успішності господарської діяльності малого аграрного фермерства на базі соціоекологоекономічної ефективності. Оскільки, ефективність господарювання малих фермерських господарств України характеризується неоднорідністю, що також викликано зональною специфікою та природно-кліматичним чинником, то врахування даних зональних відмінностей, а також результатів запропонованого підходу дало можливість виокремити стратегічні напрями державного регулювання. Визначено, що мінімізація витрат за рахунок залучення бюджетних або кредитних ресурсів сприятиме збільшенню щільності поголів'я, переходу до системи органічного землеробства, а це в свою чергу сприятиме збереженню агроландшафтів, забезпеченню споживчого попиту на високоякісну продукцію та підвищення конкурентоспроможності малого аграрного підприємництва.

5. З метою підвищення ефективності системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні одним із головних напрямів підтримки у структурі базових платежів новоствореного платіжного агенства має

бути підтримка розвитку сільськогосподарської кооперації, екологосоціоорієнтованого підприємництва.

6. Державно-приватне партнерство розглядається як найбільш дієва форма поєднання зусиль держави та підприємницьких структур щодо реалізації потенціалу малого аграрного підприємництва. Перспективні орієнтири сталого розвитку малого аграрного підприємництва у регіонах, що характеризуються низьким рівнем успішності малих фермерських господарств є застосування заходів формування і диверсифікації потенціалу підприємств; для групи із середнім рівнем успішності малих фермерських господарств доцільним є використання заходів інтенсифікації та розвитку потенціалу, а для групи із високим рівнем успішності малих фермерських господарств – збереження і нарощування.

Основні наукові результати опубліковані у працях автора [146; 153; 154; 160; 162]

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження обґрунтовано і поглиблено теоретико-методичні засади та розроблено практичні рекомендації щодо підвищення ефективності системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні. Проведене дослідження дало змогу зробити такі висновки:

1. Розвиток сільських територій, забезпечення продовольчої безпеки та збереження агроландшафтів залежить від суб'єктів малого аграрного підприємництва якому притаманна низка особливостей, відмінних від інших сфер національної економіки. Специфічні особливості функціонування малого аграрного підприємництва полягають в тому, що кожен суб'єкт підприємництва розглядається як відкрита екологосоціогосподарська система згідно з фізико-економічною теорією сталого розвитку ЕСГС, в ядрі якої знаходиться ресурс Землі, продуктивність якого є обмеженою. У зв'язку з цим передумовою їх сталого розвитку є забезпечення ефективного землекористування.

2. Важливою компонентою системи державного регулювання аграрного сектору є регулювання розвитку малого аграрного підприємництва. Розкрито суть «системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва», яка є комплексом взаємопов'язаних елементів (суб'єкт, об'єкт, цілі, принципи, функції, форми, методи, інструменти та засоби державного регулювання), що діють упродовж певного періоду та забезпечують підвищення екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих суб'єктів господарювання у сільській місцевості. Функціонування цієї системи забезпечує механізм державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, впливаючи засобами та інструментами на об'єкти регулювання, через виконання уповноважених їм функцій. Ефективність реалізації механізму державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва залежить від дотримання певних принципів. Узагальнено та вдосконалено специфічні принципи державного регулювання: забезпечення сталого землекористування,

соціальної спрямованості, симетричного розвитку рослинництва і тваринництва, зональної специфіки розвитку сільського господарства.

3. Організаційно-інституційне забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва має сприяти підвищенню його конкурентоспроможності через застосування найбільш ефективних інструментів та засобів державного регулювання, що забезпечить швидку реалізацію підприємницьких ініціатив у сільській місцевості, збереження національних агроландшафтів, розвитку сільських територій. Діючий організаційно-управлінський механізм регулювання малого аграрного підприємництва не забезпечує пріоритетного розвитку екологосоціорієнтованих підприємств в аграрному секторі і зазнає впливу несприятливих інституційних чинників. Перспективи розвитку малого аграрного підприємництва значною мірою залежать від взаємодії інститутів права, власності, громадянського суспільства та міжнародних відносин щодо вирішення земельних питань, фінансового забезпечення, впровадження міжнародних стандартів безпечності та якості продукції, каналів її реалізації та формування сільськогосподарської кооперації.

4. Оцінка тенденцій розвитку різних форм малого аграрного підприємництва в національній економіці України дала можливість встановити зокрема: спадну динаміку кількості усіх організаційно-правових форм господарювання малого аграрного підприємництва; зростання частки малих аграрних підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства; значну галузеву розбалансованість сільськогосподарського виробництва, де 82,4 % валової продукції у малих аграрних підприємств становила продукція рослинництва; зростання рівня рентабельності виробництва продукції тваринництва; найвищий показник рентабельності від виробництва насіння соняшника (понад 30 %); зменшення підприємств, які вносили органічні добрива, вдвічі; високий рівень розораності сільськогосподарських угідь у користуванні малих аграрних підприємств; невисоку питому вагу оплати праці в загальних витратах малих фермерських господарствах на основне виробництво (4,2%-10,8 %); підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

5. Аналіз системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств дав змогу визначити такі її основні недоліки: практика непрямой державної підтримки обмежує доступ 90 % малих фермерських господарств до бюджетних коштів; розподіл бюджетних коштів здійснюється без врахування принципу пріоритетності, що породжує значну розбалансованість державної підтримки між галузями рослинництва і тваринництва та занепад останньої; державна цінова політика щодо закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (молочні продукти) є необґрунтованою і сприяє розвитку монополізму в переробній галузі; державні програми, дотичні до розвитку малого аграрного підприємництва, не враховують особливості їх господарської діяльності. В результаті комплексного інтегрального оцінювання системи державного регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні отримано індекс ефективності цієї системи, величина якого у 2014 р. становила 0,43, що вказує на необхідність формування якісно нової системи державного регулювання, яка була б адаптованою до кількісних результативних параметрів стану господарської діяльності кожного суб'єкта малого аграрного підприємництва.

6. Визначений в роботі інтегральний показник успішності господарської діяльності малих фермерських господарств дав можливість комплексно оцінити стан розвитку малого аграрного підприємництва на основі чотирьох груп показників: ефективності та інтенсивності господарської діяльності малих фермерських господарств, екологічного навантаження і соціальної спрямованості. На основі комплексної рейтингової оцінки побудовано матрицю позиціонування областей України та встановлено рівні екологосоціоекономічної ефективності господарської діяльності малих фермерських господарств у регіональному розрізі.

7. Дослідження міжнародного досвіду державного регулювання розвитку МАП, дало змогу визначити світові тенденції та орієнтири Спільної аграрної політики ЄС на 2015–2020 рр. Адаптація цього досвіду до умов України дає можливість окреслити шляхи удосконалення податкової і страхової системи підтримки аграрних підприємств та створення потужних державних і незалежних

організаційних структур, спрямованих на конкурентоспроможний розвиток МАП (аграрних палат, агропромислових кластерів, фінансових установ). Особливої важливості набуває формування якісно нової моделі стимулювання малих аграрних підприємств до здійснення екологічно безпечного землекористування та виробництва органічної продукції, попит на яку зростає на всіх ринках світу.

8. Концептуальна модель якісно нової системи адаптивного державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні базується на параметрах (індикаторах) успішності малого фермерства в Україні із врахуванням особливостей та зональної специфіки господарювання. В дисертації обґрунтовано, що подальший розвиток малого аграрного підприємництва значною мірою залежить від розвитку сільськогосподарської кооперації, що сприятиме мінімізації витрат виробництва, формуванню нових ринків реалізації сільськогосподарської продукції, переробних потужностей, власних фінансових і страхових установ, підвищення їх конкурентоспроможності.

9. Перспективні напрями розвитку малого аграрного підприємництва запропоновано на основі врахування європейського досвіду забезпечення сталого розвитку сільських територій та зональних характеристик успішності діяльності малих фермерських господарств. Основними стратегічними цілями визначено: запровадження гнучкої системи їх державної підтримки; стимулювання розвитку сільськогосподарської та кредитної кооперації, зокрема через органи місцевого самоврядування, що сприятиме уникненню хаотичного розподілу бюджетних коштів, врахування природно-кліматичних умов ведення господарської діяльності, потенційних можливостей підприємств та сільських територій; розвиток ринкової інфраструктури аграрного ринку; запровадження пільгового кредитування і страхування малих аграрних підприємств; технічне забезпечення через розвиток національного аграрного машинобудування; розвиток переробної галузі сільськогосподарської продукції; поширення міжнародної системи управління безпечністю харчових продуктів; вдосконалення системи оподаткування аграрного підприємництва.

Формування адаптивної системи державного регулювання розвитку МАП на основі гнучкого підходу до врахування територіально-зональних особливостей господарювання та результатів дасть змогу реалізувати потенційні можливості соціальної, екологічної та економічної складових аграрного сектору на шляху до сталого розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1997. – №6. – С. 4–12.
2. Агросектор: Листу Мінфіну про ПДВ-пільги присвячується / Аналітичний департамент УАК // Аграрний тиждень. України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://a7d.com.ua/analtika/16801-agrosector-listu-mnfnu-pro-pdv-plgiprisvyva-chuye-tsya.html>.
3. Азізов С. П. Організація аграрного виробництва і бізнесу / С. П. Азізов, Петро Трохимович Саблук, Петро Казимирович Канінський; за ред. С. П. Азізова, П. Т. Саблука. : ННЦ «Ін-т аграрної економ.», 2006. – 788 с.
4. Алейнікова О. В. Трактуювання сутності державного регулювання агропродовольчого сектора економіки / О. В. Алейнікова // Економіка та держава. – 2010. – № 8. – С. 140–142.
5. Аналіз зарубіжної та української національної державної політики в частині сільськогосподарської дорадчої діяльності – Київ : Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України, 2013. – 46 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dorada.org.ua/images/Analytics/ANALYS>.
6. Антонець С. С. Від екології природи до екології душі / С. С. Антонець, В. М. Писаренко, П. В. Писаренко // Екологія і природокористування. – 2015. – Вип. 19. - С. 216-219.
7. Аналітичний звіт про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва в Україні. – К. : Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dkrp.gov.ua/info/3023.htm>
8. Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних країн : навч. посібник / В. Л. Андрущенко, О. Д. Данілов. – К. : Комп'ютер прес, 2004. – 300 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://student-economy.at.ua/publ/3-1-0-109/>
9. Базилевич В. Д. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів / В. Д. Базилевич, В. Л. Осецький // Фінанси України. – 2013. – № 5. – С. 19–30.

10. Бондаревська К. В. Тенденції розвитку аграрного сектору економіки / К. В. Бондаревська // Економіка АПК, 2014. – 2014. – № 11. – С. 36–40.
11. Бетлій О. Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС : наслідки для бізнесу, населення та державного управління / Бетлій О., Риженков М., Кравчук К., Кравчук В., Коссе І., Галько С., Науменко Д., Мовчан В., Бурковський І., Кузнецова Г. – К. : Альфа-ПІК, 2014. – 140 с.
12. Бетлій О. ПДВ у сільському господарстві: українські реалії та міжнародний досвід / О. Бетлій // Інституті економічних досліджень та політичних консультацій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.apd-ukraine.de/images/APD_APR_07-2014_VAT_in_agriculture_ukr.pdf.
13. Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие. Т. 2 / С. Н. Булгаков. – СПб. : Тип. и литогр. В. А. Тиханова, 1900. – 468 с.
14. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2014 рік / [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудик А. Ю. та ін.] ; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-II) впровадження», USAID. – К., 2015. – 84 с.
15. Бюлетень за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року – Київ: Рахункова палата України, 2013. – 39 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16741939/Selo_2015.pdf.
16. В Україні обвалився експорт яблук та груш [Електронний ресурс]/ Agravery – аграрне інформаційне агентство. – Режим доступу до ресурсу : <http://agravery.com/uk/posts/show/v-ukraini-obvalivsa-eksport-abluk-ta-grus>.
17. Вановська І. М. Розвиток в Україні малого жіночого підприємництва у другій половині XIX – на початку XX століття / І. М. Вановська // [Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія»](#). – 2013. – Вип. 49. – С. 39–42.
18. Ватаманюк О. З. Інститут підприємництва в господарській системі України / О. З. Ватаманюк, І. Я. Сухарська // Економічний часопис-XXI. – 2013. – № 5–6(1). – С. 14–18.

19. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010р.) : 1990-2010 рік [статистичний збірник] / [за ред. Н. С. Власенко] – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 48 с.
20. Варналій З. С. Основи підприємництва: навчальний посібник / З. С. Варналій . – Вид. 3-тє, випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 350 с. (Вища освіта ХХІ століття).
21. Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2015 році. Статистичний бюлетень / [за ред. Н. С. Власенко] – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 52 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
23. Віллер Х. Світ органічного сільського господарства. Статистика та тенденції 2013 року / Хельга Віллер, Джулія Лерноуд, Лукас Кільхер; Дослідний інститут органічного сільського господарства. – Київ, 2013. – 63 с.
24. Вініченко І. І. Фермерським господарствам – державна підтримка [Електронний ресурс] : / І. І. Вініченко, Л. І. Рева // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – 2013. – № 12. – Режим доступу до журн. : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2606>
25. Воронянський О. В. Політичні інститути : механізм формування в конкурентному середовищі / О. В. Воронянський // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 15-28.
26. Вперше в Україні сільськогосподарські кооперативи Парагваю діляться досвідом успішного кооперативного бізнесу / Зерновий проект. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zerno.org.ua/>.
27. Гаваза Є. В. Теоретичні основи формування ринку органічної продукції / Є. В. Гаваза // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир : Видавництво «Полісся», 2014. – С. 454–459.
28. Галінський Я. В. Агроекологічне районування земель в органічному сільськогосподарському виробництві / Я. В. Галінський // Органічне виробництво

і продовольча безпека : [зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф.]. – Житомир : Полісся, 2014. – С. 459–464.

29. Галузева угода між Міністерством аграрної політики та продовольства України, Всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців «Федерація роботодавців агропромислового комплексу та продовольства України» і Професійною спілкою працівників агропромислового комплексу України в харчовій та переробній промисловості на 2014–2016 роки [Електронний ресурс] / Сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу до ресурсу : <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=11267>.

30. Геєць В.М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток / В.М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2005. - № 6. – С. 9–36.

31. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт. – М.: Прогресс, 1969. – 480 с.

32. Глотова І. Олії з ніші / І. Глотова // The Ukrainian farmer. – 2015. – № 10 (70). – С. 16–18.

33. Гнатишин Л. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва / Л. Гнатишин // Аграрна економіка. – 2012. – Т. 5, № 1–2. – С. 26–31.

34. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія / В. П. Горьовий. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 540 с.

35. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]: від 16.01.2003, № 436-IV із змінами та доповненнями. // Законопроекти. / Упр. комп'ютериз. систем апарату Верховної Ради України. – 2015. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. – Назва з екрана.

36. Грецька Н. А. Особливості державного регулювання розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні / Н. А. Грецька // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2014. – Вип. 3(2). – С. 126–133.

37. Грецька Н. А. Розбудова та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні / Н. А. Грецька // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 50–56.

38. Гринів Л. С. Екологічно-збалансована економіка : проблеми теорії / Гринів Л. С. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 240 с.
39. Гринів Л. С. Національна економіка : навч. посібник / Л. С. Гринів, М. В. Кічурчак – Львів : «Магнолія 2006», 2008. – 464 с.
40. Гринів Л. С. Фізична економія : нові моделі сталого розвитку: монографія / Лідія Святославівна Гринів. – Львів : Ліга-прес, 2016. – 424 с.
41. Гринів Л. С. Проблеми втілення ідей школи фізичної економіки в аграрній сфері України / Л. С. Гринів, О. Б. Назаркевич // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир : Вид-во «Полісся», 2014. – С. 88–93.
42. Гром'як Т. Д. Теоретичні основи формування соціальної сфери села / Т. Д. Гром'як. // Ефективна економіка. – 2011. – № 11. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_11_45.
43. Гром'як Т. Д. Сільський розвиток і суспільно-економічні відносини / Т. Д. Гром'як // Інноваційна економіка. – 2012. – № 2. – С. 319–321.
44. Гром'як Т. Д. Сільський розвиток як економічна категорія / Т. Д. Гром'як, І. Г. Костирко // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького : економічні науки. – 2012. – Т. 14, №1 (51). Ч.2. – С. 51-58.
45. Губені Ю. Е. Державне регулювання підприємництва у сільському господарстві: організаційно-правові аспекти / Ю. Е. Губені // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. – 2014. – Т. 16, № 1(1). – С. 129–133.
46. Данилишин Б. М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, та ін. – Київ, РВПС України. – 1999. – 716 с.
47. [Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй ООН від 08.09.2000](#) : Міжнародний документ від 08.09.2000 № 55/2 [Електронний ресурс] // Відділ баз даних нормативно-правової інформації. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_621.

48. Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: процес становлення та розвитку / С. І. Дем'яненко // Економіка України. – 2009. – № 12. – С. 50–61.
49. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК : монографія [Дем'яненко М. Я., Саблук П.Т., Скупий В. М. та ін.]; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
50. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
51. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру / Офіційний інтернет-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://land.gov.ua/>.
52. Директива Ради 2006/112/ЄС про спільну систему податку на додану вартість : міжнародний документ від 28.11.2006 № 2006/112/ЄС [Електронний ресурс] / сайт Верховної ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_928.
53. Дідух М. Рейтинг агропідприємств по відшкодуванню ПДВ / Марія Дідух // Всеукраїнське громадське об'єднання «Українська аграрна конфедерація» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroconf.org/content/uak-reyting-agropidpriemstv-po-vidshkoduvannyu-pdv>
54. Дієсперов В. С. Соціальні аспекти організації сільськогосподарських підприємств / В. С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2014. – № 1. – С. 45–52.
55. Довідник для сільського та селищного голови / В.К. Терещенко, О.М. Бородіна, В.П. Васільєв [та ін.] ; Національний університет біоресурсів і природокористування України, Асоціація сільських і селищних рад. – К. : Проект USAID АгроІнвест, 2014. – 529 с.
56. Досвід Канади та країн Європейського Союзу у сфері політики з підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / В. Бондарчук, Дж. Алколей, Л. Молдован [та ін.] ; ред. С. Курдицький. – К. : К.І.С., 2013. – 91 с.
57. Досвід кооперативного руху в Парагваї / Львівська аграрна дорадча служба. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lads.com.ua>.

58. Економіка України: національна стратегія розвитку : Монографія / За ред. Л. С. Гринів. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, – 2008. – 444 с.
59. Жук В. М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю: наукова доповідь / Я.М. Гадзало, В. М. Жук. – Київ : ННЦ ІАЕ, 201. – 40 с.
60. Жураковська Л. Щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні / Л. Жураковська. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.niss.gov.ua/articles /1521/>.
61. Заячук [М.](#) Д. Геопросторова організація фермерського укладу України : монографія / М. Д. Заячук. – Чернівці : Букрек, 2015. – 519 с.
62. Збарська А. В. Управління розвитком малих форм господарювання на селі : монографія / Збарська А. В., Талавиря О. М. - Ніжин : Лисенко М. М. [вид.], 2015. – 447 с.
63. Збарський В. К. Державна підтримка сільського господарства / В. К. Збарський, В. П. Горьовий // Економіка АПК. – 2010. – №4. – С. 74–80.
64. Збарський В. К. Проблеми розвитку кооперативного руху на селі / В. К. Збарський // Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. Міжнар. року кооперативів, 5–7 квіт. 2012 р. – Житомир : ЖНАЕУ, 2012. – С. 49–53.
65. Збарський В. К. Розвиток різноукладності в аграрному секторі України / В. К. Збарський, А. В. Збарська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2014. – № 4. – С. 107–115.
66. Збарський В. К. Управління розвитком малих сільськогосподарських підприємств / В. К. Збарський // Вісник Сумського національного аграрного університету. Фінанси і кредит. – 2013. – № 1. – С. 108–115.
67. Злупко С. М. Підприємництво: основи, особливості, механізми : навч. посібник / С. М. Злупко, О. В. Стефанишин, Л. А. Швайка; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2000. – 369 с.

68. Злупко С. Воля народу – добробут нації / Степан Злупко. – Львів : Тріада плюс, 2005, – 631 с.
69. Злупко С. Іван Франко і економічна думка світу / Степан Злупко. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 413 с.
70. Злупко С. М. Економічна думка України : навч. посібник / С. М. Злупко. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с.
71. Історія кооперативного руху: підручник / [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. Л. Гончарук та ін.] ; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
72. Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС : рекомендації на основі досвіду країн Східної Європи: наукова доповідь / за ред. В. М. Гейця ; А. І. Даниленка, Т. О. Осташко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2015. –104. с.
73. Інституційний механізм розвитку аграрної економіки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Надія Василівна Білецька. – Львів : ЛНУ, 2012. – 20 с.
74. Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції [Текст] : монографія / НАН України, Ін-т регіон. дослідж. ; наук. ред. Л. К. Семів. – Л. : [б. в.], 2009. – 483 с.
75. Інформація про виконання заходів «Регіональної програми розвитку малого і середнього підприємництва у Львівській області на 2013–2015 роки» за 2013 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://loda.gov.ua/oda/upravlinnya/departament-ekonomichnoho-rozvytku-investytsij-torhivli-ta-promyslovosti/prohramy/zvit-za-2013-r-po-rp-2>.
76. Квасниця О. Еволюція підходів до трактування сутності підприємництва / О. Квасниця // Економічний аналіз : зб. наук. праць каф. екон. аналізу і статистики Терноп. нац. екон. ун-ту. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10, ч. 4. – С. 156–160.

77. Кириленко І. Г. Глобалізація Ноосфери. Перспективи України / І. Г. Кириленко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 460 с.
78. Кирилов Ю. Є. Концептуальні засади конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації : Ю. Є. Кирилов; Держ. вищ. навч. закл. «Херсон. держ. аграр. ун-т». – Херсон: Олді-плюс, 2015. – 419 с.
79. Кифяк В. І. Сутність інституційного механізму розвитку аграрних підприємств / В. І. Кифяк // IV Международная научно-практическая конференция «Проблемы формирования новой экономики XXI века» (22–23 декабря 2011г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/20111222/3_kifyak.php.
80. Класифікація організаційно-правових форм господарювання / укл. А. Варнідіс, Т. Воспітаннікова, В. Грушко, В. Кругляк, В. Нагребельний ; Державний комітет статистики України за участю Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. – К. : Держкомстандарт України, 2004. – 26 с.
81. Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку / М. І. Кобець. – К. : Проект «Аграрна політика для людського розвитку», 2004. – 22 с.
82. Кічурчак М. Еволюція теорії підприємництва / М. Кічурчак // Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2002. Випуск 31. – 480–487.
83. Курдицький С. Кооперація як спосіб життя / С. Курдицький, В. Бондарчук, Д. Алколей, Л. Молдован // Зерно [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.zerno.org.ua/articles/coop/279>.
84. Козяк В. Д. Проблеми формування ефективної моделі економічної системи / В. Д. Козяк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 704 : Менеджмент та підприємництво в Україні : етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 144–150.
85. Комплексна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у Чернівецькій області на 2011–2015 роки : Рішення

4 сесії обласної Ради 4 скликання від 29 березня 2011 року №12-4/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oblrada.cv.ua/document/list/882/>.

86. Ковалюк О. М. Вплив інвестиційної діяльності на розвиток вітчизняного малого підприємництва / О. М. Ковалюк, Л. О. Боцьора // Науковий вісник НЛТУ України : збірник науково-технічних праць. – Львів, 2012. – Випуск 22.7. – С. 117–122.

87. Ковалюк О.М. Фінансовий механізм організацій економіки України (проблеми теорії і практики) : монографія / О.М. Ковалюк. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – 396 с.

88. Кооперування та агропромислова інтеграція фермерського виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://agroua.net/economics/documents/category-97/doc-116/>.

89. Конопліна Ю. С. Методи державного регулювання соціального страхування / Ю. С. Конопліна // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин : тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 червня 2011 р.) / ДВНЗ «УАБС НБУ». – Суми, 2011. – С. 234–237.

90. Корінець Р. Оптова торгівля : світові та українські ринки / Роман Корінець // Плантатор. – Київ : ТОВ «АГП Медіа». – 2013. – № 4 (12). – С. 14–16.

91. Корінець Р. Сімейні ферми як об'єктивна необхідність [Електронний ресурс] / Роман Корінець // *the Ukrainian Farmer*. – 2014. – Вересень №9. – Бібліогр. : 3 назви. – Режим доступу : <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%E2%80%99ektivna-neobhidnist>.

92. Корінець Р. Я. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи в цифрах / Р. Я. Корінець // НАСДСУ «Поради від доради». – Київ : Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України. – 2015 – № 31. – С. 14–15.

93. Кравчун О. С. Механізми державного регулювання інвестиційної діяльності в Україні [Електронний ресурс] / О. С. Кравчун // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 3. – С. 323–332.

94. Кропивко М. Ф. Напрями удосконалення державного управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та дерегуляції господарської діяльності / М. Ф. Кропивко, М. М. Ксенофонов, Н. В. Хміль // Економіка АПК. – 2015. – № 3. – С. 5–14.
95. Крупка Ю. М. Аграрне право України : навч. посіб. для дистанційного навчання / Ю. М. Крупка ; за наук. ред. Н. Р. Малишевої. – К. : Університет «Україна», 2006. – 160 с.
96. Кузьменко С. І. Розвиток казначейського обслуговування аграрного сектору вітчизняної економіки / С. І. Кузьменко // Облік і фінанси. – 2013. – № 4. – С. 94–98.
97. Кукса І. М. Механізм державного регулювання інноваційного розвитку АПК : монографія / Кукса І. М.; ВНЗ «Нац. акад. упр». – Київ : СІК ГРУП УКРАЇНА, 2014. – 327 с.
98. Латинін М. А. Удосконалення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України / М. А. Латинін // Державне будівництво. – 2007. – № 1(1). – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2007_1\(1\)_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2007_1(1)_16.pdf)
99. Латинін М. А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання : монографія / М. А. Латинін ; Національна академія державного управління при Президентові України, Харківський регіональний ін-т державного управління. Видання Харків : Магістр, 2006. – 319 с.
100. Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України / М. А. Латинін // Державне управління: теорія та практика – 2005. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/index.html>.
101. Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві : монографія / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів, Сполом, 2011. – 227 с.
102. Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку / В. В. Липчук, Л. Б. Гнатишин, О. М. Кордоба. – Львів, 2010. – 236 с.
103. Лисенко К. О. Особливості розвитку підприємництва аграрного сектору в ринкових умовах / К. О. Лисенко // Управління проектами та розвиток

виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – № 2(38). – С. 77–82.

104. Литвин Ю. О. Методи державного регулювання сільського господарства / Ю. О. Литвин // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Управління. – 2012. – Вип. 4. – С. 127–135.

105. Ліщинська О. Моральні аспекти підприємницької діяльності / О. Ліщинська // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки . – 2008 . – Вип.11 . – С. 115–123.

106. [Лобозинська С.](#) М. Державне регулювання банківської системи України : монографія / С. М. Лобозинська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 416 с.

107. Лозинська Т. М. Інституційна неефективність трансформацій а аграрному секторі економіки / Т. М. Лозинська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія : Економічні науки. Вип. 5. Т. 2. – Полтава, 2012. – С. 163–169.

108. Лозинська Т. М. До проблеми вживання термінів "інститут" і "інституція" в контексті інституціонального аналізу / Т. М. Лозинська // Бізнес Інформ. – 2014. – № 7. – С. 8–13.

109. [Ломакіна І. Ю.](#) Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / І. Ю. Ломакіна; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – К., 2011. – 20 с.

110. Лопатинський Ю. М. Генезис інституційного механізму розвитку аграрних підприємств / Ю. М. Лопатинський, В. І. Кифяк // Економіка і регіон. – 2012. – № 3. – С. 43–48.

111. Лопатинський Ю. М. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємства : монографія / Ю .М. Лопатинський, С. І. Тодорюк ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – 219 с.

112. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : монографія / Ю. Я. Лузан. – К. : ННЦ Ін-т аграр. економіки, 2010. – 470 с.
113. Лузан Ю. Я. Сучасні проблеми та основні фактори розвитку аграрного сектору України / Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2014. – № 6. – С. 5–9.
114. Мазур Н. А. Державне регулювання аграрної сфери як одна з основних умов ефективного функціонування економіки країни / Н. А. Мазур, Н. Д. Трач // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. – 2014. – Вип. 22. – С. 130–134.
115. Майовець Є. Аграрне підприємництво в Україні : Монографія / Євген Майовець. – Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 236 с.
116. Малік М. Й. Спеціалізація виробництва у підприємницькій діяльності / М. Й. Малік, П. К. Канінський // Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за ред. акад. НААН П.Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С.186–189.
117. Малік М. Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій / М. Й. Малік, В. А. Пулім. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vadyba.asu.lt/8/156.pdf>.
118. Малік М. Й. Кооперація в сільському господарстві: стан та перспективи / М. Й. Малік // Економічні науки. Серія «Облік і фінанси». – 2009. – Вип. 6(1). – С. 55–65.
119. Малік М. Й. [Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері](#) / М.Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, О. Ю Лузан // Економіка АПК. – 2013. – № 4. – С. 86–93.
120. Про внесення зміни до статті 17–2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» : Закон України від 13.01.2015 № 87–19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/87-19>
121. Методологічні положення з організації державних статистичних спостережень зі статистики сільськогосподарських підприємств : Наказ

Державного комітету статистики України від 09.11.2011 № 289 [Електронний ресурс]. – [К.] : Держкомстат, 2011. – 21 с. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metoddoc/2011/289/metod.pdf.

122. Мельник Л. Л. Великотоварні підприємства в сільському господарстві України / Л. Л. Мельник // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. – 2010. – №2. – С. 141–146.

123. Милль Дж. С. Основы политической экономии: В 3-х т. Т. 1 / Дж. С. Милль. – М.: Прогресс, 1980. – 495 с.

124. Михасюк І. Регулювання національної економіки в екстремальних умовах (в умовах війни) / І. Михасюк, В. Чаус. – Львів : Апріорі, 2016. – 212 с.

125. Міністерство аграрної політики та продовольства України / Офіційний інтернет-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.minagro.gov.ua/uk/ministry?tid_hierachy=163.

126. Мінагрополітики не підтримує ініціативи Мінфіну щодо скасування спецрежиму оподаткування ПДВ для аграріїв [Електронний ресурс]: Міністерство аграрної політики і продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/17624>. – Назва з екрана.

127. Могильний О. М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки / О. М. Могильний. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.

128. Моргун Ф. Т. Почвозащитное земледелие / Ф. Т. Моргун, Н. К. Шикула, А. Г. Тарарико.— 2-е изд.,:1р,1988,— 256 с.

129. Мордвінов О. Г. Управління аграрним природокористуванням в умовах ринкової трансформації : монографія / Укр. Акад. держ. управління при Презид. України. – К. : 2000. – 344 с.

130. Морозова Л. Не соняшником єдиним / Людмила Морозова // The Ukrainian Farmer. – 2015. – №9(69). – С. 32–35.

131. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2010 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2011. – 22 с

132. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2011 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 20 с.

133. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2012 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2013. – 22 с.
134. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2013 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 22 с.
135. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2014 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2015. – 29 с.
136. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2015 р. : [стат. бюл.] / Держ. служба статистики України. – К., 2016. – 29 с.
137. Назаркевич О. Б. Мале аграрне підприємництво: тенденції і проблеми розвитку / О. Б. Назаркевич // Науковий вісник НЛТУ України: збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.18. – С.211–216.
138. Назаркевич О. Б. Інституційне забезпечення розвитку малого аграрного підприємництва в Україні / О. Б. Назаркевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. – 2013. – Вип. 42. – С. 314–321.
139. Назаркевич О. Б. Стан і перспективи розвитку державного фінансування малих аграрних підприємств України на регіональному рівні / О. Б. Назаркевич, І. Б. Назаркевич // Регіональна економіка. – Львів : ІРД НАНУ. – 2014. – Вип. №2. – С.57–65.
140. Назаркевич О. Б. Міжнародний досвід державного регулювання та підтримки малих сільськогосподарських підприємств / О. Б. Назаркевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія економічна : збірник наук. праць. – 2014. – Вип. 3(44). – С. 17–19.
141. Назаркевич О. Б. Державна підтримка розвитку малих сільськогосподарських підприємств в Україні / О. Б. Назаркевич // Економічний форум : Науковий журнал. – Луцьк: РВВ ЛНТУ. – 2014. – Вип. 4.– С. 19–24.
142. Назаркевич О. Б., Назаркевич І. Б. Моніторинг структурних змін у Волинській області / О. Б. Назаркевич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна політика в Україні : сучасний стан та шляхи активізації: зб. наук. пр. / ІРД НАН України. – Львів, 2014. – Вип. 3(107). – С. 106–115.

143. Назаркевич О. Б. Проблеми та перспективи забезпечення економічної безпеки малих сільськогосподарських підприємств в Україні / О. Б. Назаркевич // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: збірник наук. праць ХНАДУ. – №1 (8), Том 1. – 2015. – С. 33–38.

144. Назаркевич О. Б. Виробництво органічної продукції малими сільськогосподарськими підприємствами в контексті вимог Концепції сталого розвитку / О. Б. Назаркевич // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. Економічні науки. – 2015. – №1 (35). – С. 25–28.

145. Назаркевич О. Б. Методичні підходи до формування стратегій розвитку малих фермерських господарств / Оксана Назаркевич // Економічний форум : Науковий журнал. – Луцьк: РВВ ЛНТУ. – Вип.3., 2015. – С. 311–315.

146. Назаркевич О. Б. Перспективні орієнтири сталого розвитку малого аграрного підприємництва / О. Назаркевич, М. Терехух // Формування ринкової економіки в Україні. – Вип. 36. – 2016. – С. 113–116.

147. Назаркевич О. Б. Особливості вітчизняного бджільництва і перспективи його розвитку / О. Б. Назаркевич, Г. І. Шимечко // Матеріали міжнародної студентської науково-практичної конференції «Інтеграція науки й виробництва як невід’ємний фактор розвитку АПК України», (8–9 грудня 2010 р). – Ніжин. – 2011. – С. 301–305.

148. Назаркевич О. Б. Органічне землеробство в Україні / О. Б. Назаркевич // Тези доповідей міжнародного студентського наукового форуму «Студентська молодь і науковий прогрес в АПК» (22–24 вересня 2010 р.). – Львів : ЛНАУ. – С. 353.

149. Назаркевич О. Б. Розвиток інституційного механізму малого аграрного підприємництва в Україні / О. Б. Назаркевич // Матеріали I-шої міжнародної наукової інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Стратегічні орієнтири розвитку економіки України» (27 лютого 2013 р.). – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 160.

150. Назаркевич О. Б. Мале аграрне підприємництво як основа успішного розвитку сільського господарства України / О. Б. Назаркевич // Матеріали

міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економіки та менеджменту: теорія та практика» (30-31 травня 2013 р.): У 3-х частинах. – К. : ГО «Київський економічний науковий центр», 2013. Ч. 2. – С. 8–10.

151. Назаркевич О. Б. Державне регулювання розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / О. Б. Назаркевич // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Економічне зростання національного господарства (14–15 червня 2013 р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». – Одеса. : Центр економічних досліджень та розвитку. – 2013. – С. 77–78.

152. Назаркевич О. Б. Перспективи використання аграрних розписок для малих аграрних підприємств / О. Б. Назаркевич // Матеріали XXVII міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання економіки та сучасного менеджменту» (5–6 липня 2013). – Львів, ЛЄФ, 2013. – С. 85–87.

153. Назаркевич О. Б. Зарубіжний досвід державного регулювання малого аграрного підприємництва / О. Б. Назаркевич // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції в економіці та управлінні: новий погляд» (23–24 серпня 2013 року). – Донецьк : ГО «СІЕУ», 2013. – С. 74–76.

154. Назаркевич О. Б. Організаційно-управлінські механізми державного регулювання розвитку фермерських господарств України / О. Б. Назаркевич // Збірник наук. праць Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2012. – №4. – С. 349–357.

155. Назаркевич О. Б. Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні / О. Б. Назаркевич // Потенціал економічного розвитку в контексті європейської інтеграції: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – С. 110–114.

156. Назаркевич О. Б. Принципи державного регулювання малого аграрного підприємництва / О. Б. Назаркевич // Збірник наук. праць Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2013. – №5. – С. 214–220.

157. Назаркевич О. Б. Оцінка ефективності державної підтримки фермерських господарств в Україні / О. Б. Назаркевич // Матеріали XXI-шої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Актуальні проблеми функціонування господарської системи України» (16–17 травня 2014 р.). – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 180–181.

158. Назаркевич О. Б. Державна підтримка фермерських господарств в Україні / О. Б. Назаркевич // Матеріали III міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств» (23–28 травня 2014 р.). – Львів : Ліга-Прес, 2014. – С. 195–198.

159. Назаркевич О. Б. Місце малих аграрних підприємств у виробництві органічної продукції / О. Б. Назаркевич // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Ф. Т. Моргуна «Інноваційний менеджмент збалансованого (сталого) природного агровиробництва» (23–24 жовтня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Вид-во «Свідлер А. Л.», 2014. – С. 239–240.

160. Назаркевич О. Б. Інноваційні напрями розвитку аграрних підприємств в Україні / О. Б. Назаркевич // Зб. праць XI (XXIII) наук.-практ. «Міжнародне науково-технічне співробітництво: принципи, механізми, ефективність» (09–10 квітня 2015 р.). – К: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 61.

161. Назаркевич О. Б. Концептуально-стратегічні засади удосконалення організаційно-інституційного забезпечення розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації [Електронний ресурс] / О. Б. Назаркевич // Тези доповідей VII Міжнародної науково-теоретичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів «Творчий пошук молоді – курс на ефективність» (25 лютого 2016 р.) – Хмельницький : ХКТЕІ, 2016. – С. 437–439. – Режим доступу : <http://www.xktei.km.ua/files/zbirnuk.pdf>

162. Найбільші агрохолдинги України [Електронний ресурс] / УКАБ. – Режим доступу до ресурсу : http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Agriholdings2014ua_demo.pdf.

163. Наказ № 217 від 27.03.07 про розвиток системи аграрної освіти та удосконалення підготовки кадрів для агропромислового комплексу [Електронний ресурс] // МЕГА-НаУ : професійна юридична система. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.3639.0>. — Назва з екрана.

164. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів / за загальною редакцією акад. С. А. Балюка, В. В. Медведєва, О. Г. Тараріко. — К. : Мінагрополітики, Центрдержродючість, НААНУ, ННЦІГА імені О. Н. Соколовського, НУБіП, 2010. — 112 с.

165. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві : [стат. бюл.] / за ред. О. М. Прокопенко; Держ. служба статистики України. — К., 2014. — 46 с.

166. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві : [стат. бюл.] / за ред. О. М. Прокопенко; Держ. служба статистики України. — К., 2015. — 45 с.

167. Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України : [Електронний ресурс] / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, Німецька консультативна група при уряді України. К. — 12 С. — Режим доступу : http://www.ier.com.ua/fileshttp://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U13_ukr.pdf.

168. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. — М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 188 с.

169. Олійник О. В. Державна підтримка у забезпеченні економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О. В. Олійник, Т. В. Калашнікова, О. В. Клепчава // Економіка АПК. — 2014. — №2. — С. 51–56.

170. Онисько С. М. Державна підтримка аграрної сфери / С. М. Онисько, Л. В. Синявська // Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств: матеріали III міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (23–28 травня 2014 р). — Львів : Ліга-Прес, 2014. — С. 11–14.

171. Онищенко О. Формування нової організаційної структури аграрного сектора України [Електронний ресурс] / Олексій Онищенко // Економіст. – 1999. – Режим доступу до журн. : <http://ua-ekonomist.com/139-oleksy-onischenko-formuvannya-novoyi-organizaciynoi-struktury-agrarnogo-sektora-ukrayiny-1999.html>.

172. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наукова доповідь / за загальною редакцією акад. П.Т. Саблука. – К. : Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2011. – 341 с.

173. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості в 2013 році : [стат. бюл.] / за ред. О. М. Прокопенко; Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 33 с.

174. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості в 2015 році : [стат. бюл.] / за ред. О. М. Прокопенко; Держ. служба статистики України. – К., 2016. – 33 с.

175. Остапенко Н. В. Сутність і структура інституціонально-економічного механізму підтримки малого підприємництва / Н. В. Остапенко // Актуальні проблеми економіки. – К., 2010. – Вип. 7 (133). – С. 86–94.

176. Півторак В. С. Державна підтримка малого підприємництва в аграрній сфері економіки: регіональний аспект [Електронний ресурс] / В. С. Півторак // Збірник наукових праць ВНАУ. – 2012. – Вип. 4 (70). – С. 69–75. – Режим доступу до журн. : <http://econjournal.vsau.org/files/pdfa/793.pdf>.

177. Податковий кодекс України : прийнятий Верховною Радою України 2 груд. 2010 р. № 2755-VI : текст із змін. станом на 1 лют. 2016 р. [Електронний ресурс] / М-во юстиції України. – Київ : Відділ баз даних нормативно-правової інформації Верховна Рада України, 2016. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page27?text=28f>. – Назва з екрану

178. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014–2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України / О. Л. Попова // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89–96.

179. Порядок використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України № 729 від 22.04.2012р. № 729. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/342-2012-%D0%BF/paran17>.

180. Посібник для малих та середніх підприємств молокопереробної галузі з підготовки та впровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на основі концепції HACCP / Міжнародний інститут безпеки та якості харчових продуктів. – К. : USAID|LINC, 2010. – 199 с.

181. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України від 03.09.2013 № 20-21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

182. Приймак В. І. Актуальні проблеми та перспективи розвитку людського капіталу в Україні / В. І. Приймак, С. М. Гинда // Молодий вчений. - 2015. - № 7(1). - С. 100-104.

183. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.

184. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів : Закон України від 22.07.2014 № 1602-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1602-18>.

185. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» від 17.09.2015 № 704-VIII [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/704-191>.

186. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування неприбуткових організацій: Закон України від 17.07.2015 № 652-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/652-19>.

187. Про внесення зміни до статті 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» : Закон України від 13.01.2015 № 87–19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/87-19>.

188. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

189. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16.01.2014 № 719-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/719-18>.

190. Про Державний бюджет України на 2013 рік : Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>

191. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV [Електронний ресурс]. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>.

192. Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2011 р., №869 [Електронний ресурс] // Збірник урядових нормативних актів України.– 2011.– № 29. – С.349.– Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/869-2011-%D0%BF>.

193. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.

194. Про затвердження Комплексної програми підтримки та розвитку агропромислового виробництва у Львівській області на 2016–2020 роки : Рішення № 106 від 01 березня 2016 року Львівської обласної ради III сесія VII скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://loda.gov.ua/ag_r_prohramy.

195. Про затвердження мінімально допустимого рівня цін на молоко на 2012 рік : Постанова КМУ від 22 серпня 2012 р. № 807 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/807-2012>.

196. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах : Постанова КМУ від 11 лютого 2010 р. № 164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF>.

197. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам : Постанова КМУ від 25.08.2004 р. № 1102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1102-2004>.

198. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: Постанова КМУ від від 11.08.2010 № 794 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/794-2010-%D0%BF?nreg=794-2010>

199. Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 р. № 246. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/246-2011-%D0%BF>.

200. Про молоко та молочні продукти : Закон України від 24.06.2004 № 1870-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1870-15>.

201. Про затвердження Порядку формування та надсилання узагальненої інформації про обсяги сум бюджетного відшкодування податку на додану вартість, визначені у висновках : Наказ ДПС України від від 03.02.2011 № 68/23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0199-11>.

202. Про затвердження Правил торгівлі на ринках: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства внутрішніх справ, Державної податкової адміністрації та комітетом стандартизації, метрології та сертифікації України від 26.02.2002 № 57/188/84/105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0288-02>.

203. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>.

204. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158 [Електронний ресурс] / Верховна Рада У <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>.

205. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.03.2009 № 282 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/282-2009-%D0%BF>.

206. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2010 № 900 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/900-2010-%D0%BF>.

207. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 р. № 104 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/104-2012-%D0%BF>.

208. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18.10.2005 № 2982-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.

209. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 09.02.2012 № 4391-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4391-17>.

210. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 № 400-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

211. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/26-19#n7>.

212. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>.

213. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97>.

214. Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм : Постанова КМУ від 22.06.2011 № 704 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/704-2011-%D0%BF>.

215. Про кредитні спілки : Закон України від 20.12.2001 № 2908-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>.

216. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

217. Про ціни і ціноутворення : Закон України від 21.06.2012 № 5007-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5007-17>.

218. Проблеми фінансової підтримки малих та середніх підприємств на селі / За ред. М. Я. Дем'яненка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 240 с.

219. Програми розвитку особистих селянських та фермерських господарств Вінницької області на 2011-2015 роки : Рішення 2 сесії обласної Ради 6 скликання від 28 грудня 2010 року № 44 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vin.gov.ua/web/upravlinnya/web_upr_apk.nsf/web_alldocs/D oc92AM7.

220. Прунцева Г. О. Проблеми фінансування діяльності сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / Г. О. Прунцева. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/PNR_2006/Economics/3_prunceva %20g.o.doc.htm.

221. Прутська О. О. Державна підтримка підприємницької діяльності в аграрному секторі України / О. О. Прутська, Ю. М. Ярова // Збірник наукових праць ВНАУ Серія : Економічні науки . – 2013. – №1 (76). – С. 112–122.

222. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат від 22.05.2003 / Міжнародний документ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_164.

223. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами у січні-червні 2016 року : статистичний випуск. – К., 2016. – 22 с.

224. Рейтерович І. В. Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу / І. В. Рейтерович: Автореферат дис. канд. політ. наук (23. 00. 04: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України) – К., 2008. – 21 с.

225. Рейтинг аграрних компаній з відшкодування ПДВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://agroportal.ua/news/vlast/reiting-agrarnykh-kompanii-po-vozmeshcheniyu-nds/>.

226. Річний звіт Міжнародного благодійного фонду «Добробут громад» за 1 липня 2012 – 30 червня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://communitywellbeing.org.ua/>.

227. Рогач С. М. Інституціоналізація аграрного природокористування: / С. М. Рогач. – К. : ЦП «Компринт», 2012. – 372 с.

228. Рожкова Є. Ю. Органічне аграрне виробництво : проблеми розвитку та шляхи їх вирішення / Є. Ю. Рожкова, Н. Ведмідь // Економічні проблеми сталого

розвитку : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції / Відп. за вип. О.В. Прокопенко. – Суми: СумДУ, 2012. – Т.8. - С. 70–72.

229. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : [монографія] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В. В. Борщевський. – Львів, 2012. – 216 с.

230. Саблук Р. П. Малі формування в системі фінансів підприємств як основа розвитку корпорацій в АПК : монографія / Р.П. Саблук, О.В. Коваленко, А.В. Войтюк; за наук. ред. Р. П. Саблука. – К. – ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. - 109 с.

231. Світові тенденції в сільському господарстві / «Агрономіка – БайерКропСайенс». – 2014. – № 1. – 19 с.

232. Синюта О. Дипломатія вина / Олена Синюта // Агромаркет. – 2015. – №10(79). – С. 22.

233. Скоцик В. «Віртуальна» допомога агровиробникам у бюджеті-2017 призведе до зростання цін [Електронний ресурс] / Віталій Скоцик // Главком. . – 2016. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/news/virtualna-dopomoga-agrovirobnikam-u-byudzheti-2017-prizvede-do-zrostannya-cin-vitaliy-skocik-386511.html>.

234. Сільське господарство України : 2011 рік [статистичний збірник] / [за ред. Н. С. Власенко] – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 376 с.

235. Сільське господарство України : 2012 рік [статистичний збірник] / [за ред. Н. С. Власенко] – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 402 с.

236. Сільське господарство України : 2013 рік [статистичний збірник] / [за ред. Н. С. Власенко] – К. : Державна служба статистики України, 2014. –376с.

237. Сільськогосподарські кооперативи: теорія і практика: монографія / [О. В. Ульянченко та ін] ; Харків. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва, Харків. нац. техн. ун-т сіл. госп-ва ім. П. Василенка. – Харків : Смугаста типографія, 2015. – 273 с.

238. Скидан О. В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації : монографія / О. В. Скидан. – Житомир : Вид-во “ЖНАЕУ”, 2008. – 376 с. 143.

239. Скидан О.В. Інституціональні засади формування аграрної політики України : монографія / О. В. Скидан. – Житомир : Полісся, 2010. – 308 с.

240. Скірка Н. Я. Особливості теорії механізму державного структурного регулювання в національній економіці / Н. Я. Скірка // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.3. – С. 268–275.

241. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. К. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 1973. – 840 с.

242. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 8. – 1977. – 928 с.

243. Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 10 – 1997. – 660 с.

244. Смірнова О. М. Визначення поняття державного регулювання психологічного захисту у сфері цивільного захисту України / О. М. Смірнова // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 2. – С. 219–226. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2013_2_33.

245. Собкевич О. В. Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні. Аналітична записка / О. В. Собкевич, В. М. Русан, А. Д. Юрченко // Національний інститут стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/910/>.

246. Соркін Б. В. Державне регулювання підприємницької діяльності в ринкових умовах: методи, засоби та цілі / Б. В. Соркін // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 1. – С. 85–88. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup_2013_1_17.

247. Сотниченко Л. Л. Визначення передумов й обґрунтування факторів розвитку транспортної інфраструктури регіонів України / Л. Л. Сотниченко // Агросвіт. – 2015. – № 10. – С. 45–51.

248. Статистичний щорічник України за 2012 рік /Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2013. – 534 с. 343.
249. Статистичний щорічник України за 2013 рік /Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2014. – 534 с. 344.
250. Статистичний щорічник України за 2014 рік /Державна служба статистики України; за ред. І. М. Жук. – К., 2015. – 586 с.
251. Стельмащук А.М. Державне регулювання економіки : навч. посібник / А. М. Стельмащук. – Тернопіль : ТАНГ, 2000. – 315 с.
252. Степенко О. В. Екологічні основи раціонального використання земель сільськогосподарського призначення / О. В. Степенко // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2013. – С. 146–153.
253. Стеченко Д. М. Державне регулювання економіки : навч. посібник / Д. М. Стеченко. – К. : МАУП, 2000. – 176 с.
254. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 806-р від 17.10.2013 [Електронний ресурс] / Сайт Верховної ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.
255. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України № 5/2015 від 12 січня 2015 року [Електронний ресурс] / Сайт Верховної ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213-2015>.
256. Сус Т. Й. Особливості фінансування розвитку екологічного сільськогосподарського виробництва в Україні / Т. Й. Сус // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир: Вид-во «Полісся», 2014. – С. 423–426.
257. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» ; ред.: М. А. Хвесика, С.О. Лизуна. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 64 с.

258. Танклевська Н. Стан та перспективи розвитку державного фінансування сільськогосподарських підприємств України [Електронний ресурс] / Н. Танклевська, О. Супрун // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2013. – Вип. 1 (8). – С. 262–270. – Режим доступу : <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13tnsspu.pdf>.
259. Тваринництво України : [стат. зб.] / за ред. Ю. М. Остапчука ; Держ. служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.
260. Тваринництво України : [стат. зб.] / за ред Н. С. Власенко; Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 211 с.
261. Тваринництво України : [стат. зб.] / за ред Н. С. Власенко; Держ. служба статистики України. – К., 2013. – 202 с.
262. Тваринництво України : [стат. зб.] / за ред. Н. С. Власенко ; Держ. служба статистики України. – К., 2014. – 212 с.
263. Тваринництво України : [стат. зб.] / за ред. О. М. Прокопенко; Держ. служба статистики України. – К., 2015. – 211 с.
264. Ткач М. П. Державне регулювання і державне управління: співвідношення понять / М. П. Ткач // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8. – С. 110–113.
265. Томашевська О. А. Органічне виробництво в світі : реалії та перспективи / О. А. Томашевська // Інноваційна економіка . – 2013. – № 6. – С. 161–164.
266. Томич І. Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів – магістральний шлях для АПК України [Електронний ресурс] / І. Томич. – Режим доступу : http://agroua.net/news/news_34836.html.
267. Третяк Г. С. Державне регулювання економіки та економічна політика : навч. посіб. / Г. С. Третяк, К. М. Бліщук. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 128 с.
268. Туган-Барановський М. Політична економія : курс популярний / М. І. Туган-Барановський / М. Барановський. – К. : Наукова думка, 1994. – 255 с.
269. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / М. І. Туган-Барановський; пер. з рос. С. Злупко, Я. Злупко ; науковий редактор, автор

передмови і вступної статті С. М. Злупко. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 628 с.

270. Тюхтенко Н. А. Інструменти та методи державного регулювання сільськогосподарського виробництва / Н. А. Тюхтенко, С. А. Карунас // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 1(13). – С. 47–50.

271. Узагальнений звіт про хід виконання заходів регіональних програм підтримки малого підприємництва на 2011–2012 роки (за підсумками 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/info/1101>.

272. Український державний фонд підтримки фермерських господарств / Офіційний інтернет-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://udf.gov.ua/uk/about>.

273. Ульянченко Ю. О. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США : досвід для України / Ю .О. Ульянченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/5/05.pdf>.

274. Химинець В. В. Організаційно-інституційні механізми забезпечення сталого розвитку Карпатського регіону / В. В. Химинець // Бізнес Інформ. – 2013. – № 7. – С. 63–68.

275. Хизрич Р. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха / Р. Хизрич, М. Питерс; пер. с англ./ общ. ред. В. Загашвили. - М. : Прогресс, 1992. – Вип. 1. –160 с.

276. Ходаківська О. В. Ефективність застосування мінеральних і органічних добрив у сільському господарстві / О. В. Ходаківська, С. Г. Корчинська // Економіка АПК. - 2016. - № 4. - С. 21-27.

277. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу : підручник / М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 2001. – 382 с.

278. Черевко Г. Основні напрями і умови удосконалення державного регулювання земельних відносин / Г. Черевко, Г. Дудич // Аграрна економіка. – 2012. – Т. 5, № 1–2. – С. 136–146. –Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2012_5_1-2_25.

279. Черевко Г. В. Конкуентоспроможність молокопереробних підприємств в умовах членства України в СОТ : монографія / Г. В. Черевко, П. С. Березівський, Д. Г. Черевко. – Львів : Укр. бестселер, 2011. – 168 с.
280. Черевко Г. В. Сутність категорії ефективності в економіці сільського господарства / Г. В. Черевко // Вісник Львівського державного аграрного університету : економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 3-15.
281. Черничко Т. В. Оптимізація механізму державного регулювання економіки України / Т. В. Черничко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3–4. – С. 392–396.
282. Чечель О. М. Принципи та механізм державного регулювання економіки / О. М. Чечель // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Державне управління. – 2013. – № 2. – С. 103–111.
283. Чопко Н. С. Інституційне забезпечення регулювання аграрного сектору економіки / Н. С. Чопко // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2013. – Т. 18. Вип. 2/1. – С. 205–208.
284. Чухно А. А. Модернізація економіки та економічна теорія / А. А. Чухно // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 24–33.
285. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ: ТЕИС, 2002. – 591 с.
286. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки: навч. посібник / Л. А. Швайка – К. : Знання, 2006. – 435 с.
287. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку : монографія / О. Г. Шпикуляк – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.
288. Штефан В. Основи оподаткування сільського та лісового господарства в Німеччині / Штефан Вальтер // Інституті економічних досліджень та політичних консультацій. – К., 2015. – 61 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.apd-ukraine.de/images/APD_APR_03-2015_Steuersystem_ukr.pdf.
289. Шпикуляк О. Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: монографія / Шпикуляк О. Г. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 396 с.

290. Шпикуляк О. Г. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері [Електронний ресурс] / О. Г. Шпикуляк, М. О. Грицаєнко // Глобальні та національні проблеми економіки – 2015. – Випуск 8. – С. 292–298. – Режим доступу : <http://www.global-national.in.ua/archive/8-2015/60.pdf>.

291. Шувар І. Про що мовчать ґрунти [Електронний ресурс] / Іван Шувар // Агробізнес Сьогодні / ТОВ «Прес-медіа». – 2014. – Вересень №18(289). – Бібліогр. : 3 назви. – Режим доступу : <http://www.agro-business.com.ua/agronomiia-siogodni/2394-pro-scho-movchat-grunty.html>.

292. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Й. А. Шумпетер // Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. – 455 с.

293. Шутяк С. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» в дії? / С. Шутяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epl.org.ua/novini/a_nons/backPid/1/article/6403/

294. Щербаніна О. В. Оптимізація розмірів фермерських господарств та її вплив на рівень використання їх виробничого потенціалу / О. В. Щербаніна , Ю. А. Воюєва // Вісник аграрної науки Причорномор'я : наук. - теорет. жур. – Вип. 3 (46) – Миколаїв, 2008. – С. 3–13.

295. Шевчук В. Соціально – економічні ідеї Сергія Андрійовича Подолинського і глобальна місія України / Шевчук В. // Засідання круглого столу. Щоквартальний збірник «Науковий вісник НАСОНА», №4 (39) 2013.

296. Шевчук В. Сталий розвиток і глобальна місія України / Л. Корнійчук, В. Шевчук // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 4–13. ; № 5. – С. 4–14.

297. Щурик М. В. Новітні основи модернізації участі держави в процесі організації використання, розподілу та охорони земельних ресурсів АПК : виклик глобалізації / М. В. Щурик // Економічний форум: науковий журнал. – Луцьк : Луцький національний технічний університет, 2014. – № 1. – С. 104–111.

298. Юркенайте Н. Реформа Единой аграрной политики Европейского Союза на период после 2013 года / Н. Юркенайте // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2012. – №3. – С. 26–30.

299. Юрчишин В. В. Перед ким і чим провинилися село і селяни? / В. В. Юрчишин // Розвиток сільських територій. Земельна реформа : зб. наук. праць економістів-аграрників ; ред. П. М. Музики. – Львів : Сполом, 2012. – С.8–21.
300. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія / Яворська Т. І. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 386 с.
301. Яворська Т. І. Особисті селянські господарства: визначення категорії та підприємницька діяльність / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2010. – № 10. – С. 112–116.
302. Яворська Т. І. Оцінка конкурентоспроможності фермерських господарств за витратами виробництва [Електронний ресурс] / Т. І. Яворська. – Режим доступу : archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/znptdau/2012_2_3/18-3-45.pdf.
303. Якименко О. О. Державне регулювання і державне управління: співвідношення понять у контексті трансформації вищої освіти в Україні / О. О. Якименко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Державне управління. – 2012. – Т. 186, Вип. 174. – С. 54–57.
304. Якимець В. В Україні уже немає чорноземів... / В. Якимець // Персонал Плюс - всеукраїнський тижневик. – 2012. – № 24 (481).
305. Christina Turner (1998) The World System and Cooperative Development in Rural Paraguay. Human Organization: Winter 1998, Vol. 57, No. 4, pp. 430-437. Cooperative Development Program in Paraguay: Helping Women Become Agricultural Leaders / Stories.coop is a project powered by. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stories.coop/stories/cooperative-development-program-in-paraguay-helping-women-become-agricultural-leaders/>.
306. Family Farmers : Feeding the world, caring for the earth / Food and Agriculture Organization of the United Nations. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/019/mj760e/mj760e.pdf..>
307. International Year of Family Farming, 2014 [Електронний ресурс]: Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Second Committee (A/66/446)]

66/222. – Режим доступу : http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/iyff/pdf/UN-Resolution-IYFF14-en.pdf.

308. International Year of Family Farming: IFAD's commitment and call for action [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ifad.org/events/iyff/>.

309. Nazarkevych O. State regulation of organic production in small agricultural enterprises: foreign experience and prospects of Ukraine / Oksana Nazarkevych // Economic Processes Management: International Scientific E-Journal. – 2015. – № 1. – Access mode : http://epm.fem.sumdu.edu.ua/download/2014_4/2014_4_1.pdf.

310. Nazarkevych O. The distribution channels of organic products by small agricultural enterprises / O. Nazarkevych // Social Educational Project of Improving Knowledge in Economics. Jornal L'Association 1901 «SEPIKE» : Norderstedt, Deutschland, Poitiers, France, 2014. – Ausgabe 07. – P.112–114.

311. Smallholders And Family Farming [Електронний ресурс] / Food and Agriculture Organization. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.fao.org/family-farming/themes/small-family-farmers/en/>.

312. Struktura kapitału. Akcjonariat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bronisze.com.pl/pl/o-spolce/akcjonariat-i-schemat-organizacji-izac-ujny/stuktura-kapitalu>.

313. Paraguay – Cooperative Development Program (CDP) – ACDI/VOCA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://52.0.15.52/our-programs/project-profiles/paraguay-cooperative-development-program-cdp>.

314. Paraguay agricultural sector risk assessment (English) / The World Bank Group, All Rights Reserved.. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://documents.worldbank.org/curated/en/484901468184794769/Paraguay-agricultural-sector-risk-assessment>

315. What is family farming? / Food and Agriculture Organization of the United Nations. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/family-farming-2014/home/what-is-family-farming/en/>.

316. What is Company «Kernel Holding S.A.»?. – 2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kernel.ua/en/what-we-do/>.

317. Willer, Helga and Lernoud, Julia (Eds.) (2013) The World of Organic Agriculture : Statistics and Emerging Trends 2013, 14 edition. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) and IFOAM, Frick and Bonn. – 328 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2013/pdf.html> (Дата звернення: 06.09.2015).

318. Willer, Helga and Lernoud, Julia (Eds.) (2015) The World of Organic Agriculture : Statistics and Emerging Trends 2015, 16 edition. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) and IFOAM, Frick and Bonn. – 335 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://shop.fibl.org/CHde/1663-organic-world-2015.html?ref=1> (Дата звернення: 06.09.2016).

319. Willer, Helga and Lernoud, Julia (Eds.) (2014) The World of Organic Agriculture : Statistics and Emerging Trends 2014, 15 edition. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) and IFOAM, Frick and Bonn. – 333 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://shop.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1698-organic-world-2016.pdf> (Дата звернення: 03.08.2016).

ДОДАТКИ

Додаток А
Таблиця 1

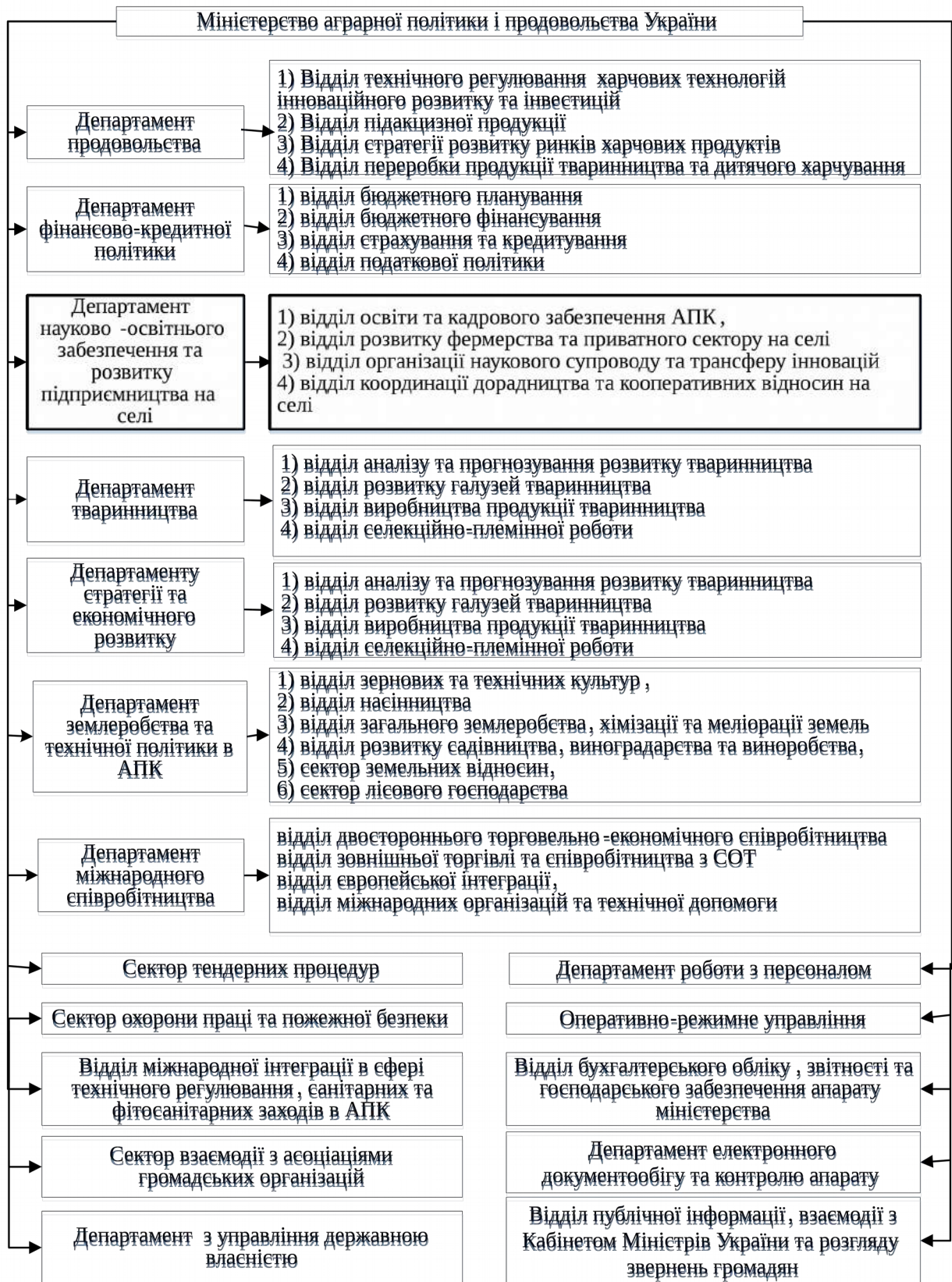
Структуру і характеристику роботи Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин

Назва підкомітету	Предмети відання	Результати роботи Підкомітетів
Підкомітет з питань земельних відносин	Віддає законодавчим забезпеченням реформування земельних відносин; землевпорядкування та адміністративно-територіальний устрій; законодавче забезпечення фізичних і юридичних осіб з питань земельних відносин; використання земельних ресурсів	«Про внесення змін до розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо продовження заборони відчуження сільськогосподарських земель» від 06.10.2016 р. № 1669-VIII
Підкомітет з питань удосконалення структури державного управління в сфері АПК, інновацій та з питань базових галузей в АПК	Сприяє розвиток базових галузей агропромислового комплексу (АПК) (тваринництво, рослинництво, рибне господарство); інженерно-технічне забезпечення агропромислового комплексу; сільськогосподарська кооперація; розвиток фермерства	
Підкомітет з питань ціноутворення та розвитку зовнішньоекономічної діяльності в АПК	Відповідає за державне регулювання цін в АПК; ринки збуту аграрної продукції; зовнішню економічну політику агропромислового комплексу; митно-тарифну політику щодо АПК; меліорацію	«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі» від 08.12.2015 № 867-VIII
Підкомітет з питань соціальної політики АПК, розвитку сільських територій, науки та освіти	Готує законодавче забезпечення соціального розвитку АПК; законодавче забезпечення фізичних і юридичних осіб з питань соціально-трудових відносин; соціальний розвиток сільських територій та аграрної науки і освіти	«Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31.03.2016 № 1067-VIII
Підкомітет з питань економічної і фінансової політики в АПК	Бере участь в бюджетній, податковій та акцизній політиці і внутрішній економічній політиці щодо АПК; реформуванні та приватизації майна в АПК	«Про внесення змін до Закону України» Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» щодо оптової торгівлі алкогольними напоями, виготовленими з власного (не придбаного) виноматеріалу» від 20.09.2016 № 1534-VIII
Підкомітет з питань харчової промисловості та торгівлі агропромисловими товарами	До сфери відання підкомітету належать: оптові ринки; переробна та харчова промисловість; питання якості та безпеки харчових продуктів, стандартизація і сертифікація; ветеринарна медицина	Про внесення змін до Закону України "Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною" щодо узгодження його положень у сфері поводження з продуктами тваринного

		походження, що належать до категорії II, з вимогами законодавства ЄС від 20.09.2016 № 1531-VIII
--	--	---

Джерело: сформовано автором на основі [125], [211]

Додаток Б

Рис. 1. Організаційно-функціональна структура Міністерства аграрної політики та продовольства України

Джерело: сформовано автором.

Нормативно-правові акти, що регулюють розвиток малого аграрного підприємництва в Україні

Законодавство України	"Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств" від 31.03.2016 № 1067-VIII
	"Про фермерське господарство" від 19.06.2003 № 973-IV
	"Про кооперацію" від 10.07.2003 № 1087-IV
	"Про особисте селянське господарство" від 15.05.2003 № 742-IV
	"Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" від 18.10.2005 № 2982-IV
	"Про державну підтримку сільського господарства України" від 24.06.2004 № 1877-IV
	"Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою" від 09.02.2012 № 4391-VI
	"Про оптові ринки сільськогосподарської продукції" від 25.06.2009 № 1561-VI
	"Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.06.1991 № 1264-XII
	"Про охорону земель" від 19.06.2003 № 962-IV
	Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини від 03.09.13 № 20-
"Про аграрні розписки" від 06.11.2012 № 5479-VI	
Постанови Кабінету Міністрів	Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів» від 02.03.2011 № 180
	"Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам" від 25.08.2004 № 1102
	«Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу» від 06.05.2005 № 325
	"Про оптові продовольчі ринки" від 09.06.1999 № 997
	Про основні напрями технічного забезпечення агропромислового комплексу від 18.09.1997 № 1030
	«Про затвердження Методики визначення мінімальної та максимальної інтервенційної ціни об'єкта державного цінового регулювання» від 11.02.2010 № 159
	«Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11.02.2010 № 164
	«Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва» від 28.07.2010 № 647
	"Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів" від 09.03. 2011 № 272
	Програма розвитку особистих селянських, фермерських господарств, кооперативного руху на селі та дорадництва на 2016-2020 роки у Вінницькій обласній ради від 11 лютого 2015 р. № 40
Регіональні нормативні акти	Програма розвитку земельних відносин та охорони земель у Херсонській області на 2014 - 2018 роки
	Програма розвитку галузі молочного скотарства Черкаської області на 2010-2020 роки Рішення обласної ради № 2-3/VI від 03.12.2010
	Програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у Черкаській області на період до 2020 року № 39-4/VI від 24.04.2015
	«Про Програму розвитку галузі молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області на 2014-2018 роки» від 20.03.2014 № 20
	Комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва у Львівській області на 2016 – 2020 роки від 01.03.2016 року № 106

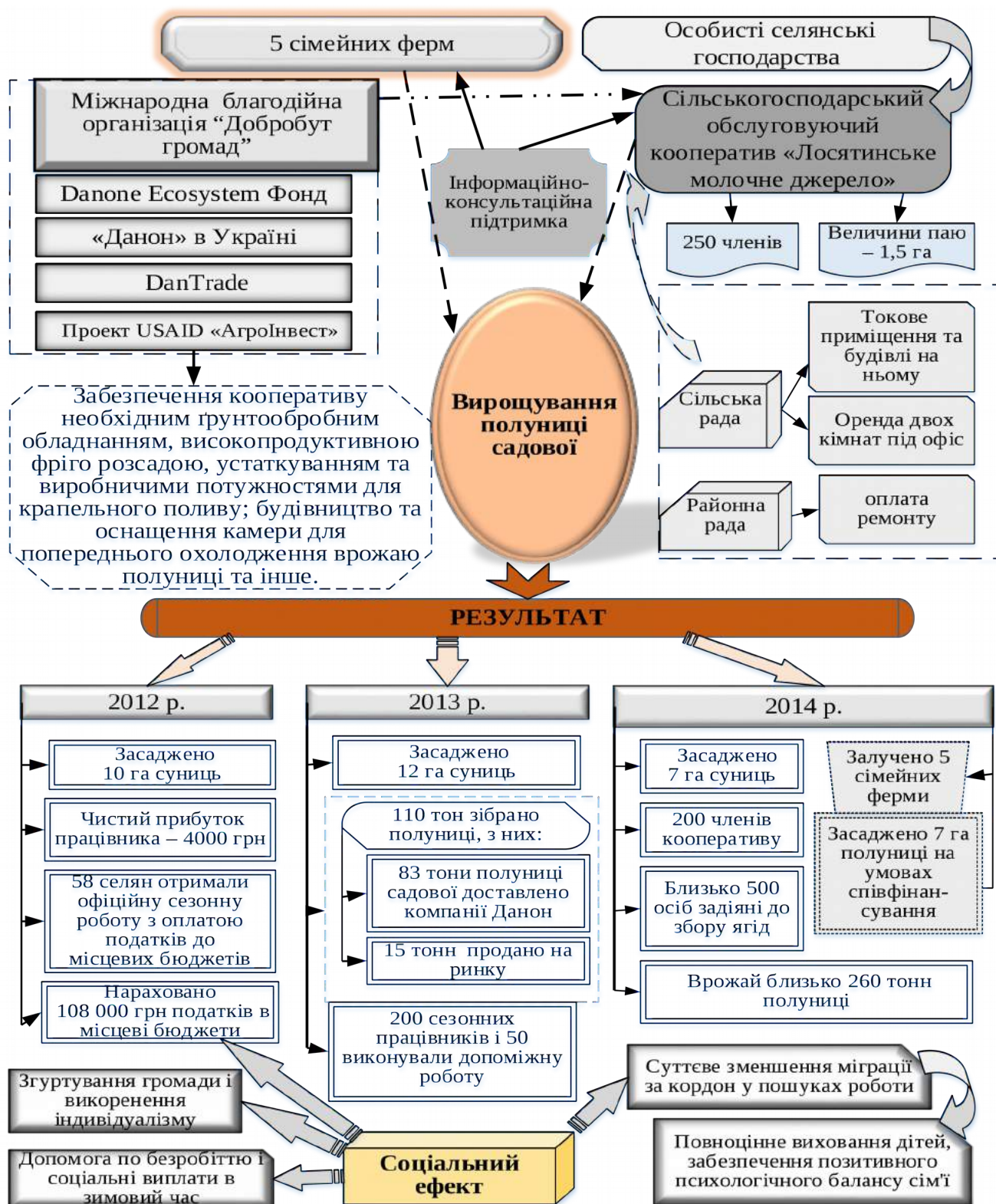
Джерело: сформовано автором [184-215].

**Динаміка структурних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції
малими фермерськими господарствами у 2007-2015 рр.**

Елементи витрат	2007		2010		2011		2012		2013		2014		2015	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Витрати на оплату праці	368,4	10,8	458,0	8,7	533,4	7,5	592,1	6,9	617,4	6,9	639,9	5,7	756,2	4,2
Витрати на соціальні заходи	66,9	2,0	163,2	3,1	196,5	2,8	219,6	2,6	228,0	2,6	236,7	2,1	277,9	1,6
Матеріальні затрати	2295,0	67,5	3606,3	68,6	5118,0	71,6	6032,3	70,2	6168,6	69,1	8059,2	72,3	13506,3	75,7
<i>у тому числі:</i>														
насіння і посадковий матеріал	492,1	14,5	676,2	12,9	927,5	13,0	1306,0	15,2	1212,4	13,6	1513,6	13,6	2437,5	13,7
корми, усього	95,5	2,8	220,3	4,2	322,1	4,5	390,2	4,5	439,2	4,9	435,7	3,9	588,1	3,3
з них покупні	45,0	1,3	118,8	2,3	193,7	2,7	254,5	3,0	238,9	2,7	179,6	1,6	349,0	2,0
мінеральні добрива	404,8	11,9	631,9	12,0	908,5	12,7	1183,6	13,8	1225,9	13,7	1617,8	14,5	3177,4	17,8
Нафтопродукти	591,6	17,4	884,7	16,8	1212,3	17,0	1427,0	16,6	1398,5	15,7	2021,5	18,1	2794,4	15,7
електро-енергія	29,3	0,9	53,5	1,0	72,6	1,0	69,5	0,8	77,3	0,9	110,4	1,0	110,8	0,6
Паливо	24,3	0,7	27,3	0,5	38,0	0,5	22,9	0,3	23,5	0,3	27,9	0,3	28,0	0,2
запасні частини, ремонтні та буд.матеріали	199,5	5,9	316,1	6,0	408,6	5,7	498,5	5,8	506,4	5,7	667,5	6,0	1259,1	7,1
оплата послуг, що виконані сторонніми організаціями	458,0	13,5	796,3	15,2	1228,4	17,2	1134,7	13,2	1285,5	14,4	1664,7	14,9	3111,1	17,4
Амортизація	196,8	5,8	320,8	6,1	404,6	5,7	474,5	5,5	550,2	6,2	662,9	5,9	829,1	4,6
Інші операційні витрати	470,3	13,8	707,1	13,5	890,6	12,5	1274,5	14,8	1359,5	15,2	1543,4	13,9	2470,1	13,8
орендна плата за майнові паї	7,0	0,2	6,3	0,1	5,6	0,1	10,4	0,1	9,7	0,1	9,7	0,1	17,6	0,1
орендна плата за земельні паї	278,3	8,2	441,8	8,4	551,3	7,7	847,8	9,9	931,9	10,4	1042,4	9,4	1530,3	8,6
Усього витрат	3397,6	100	5255,4	100	7143	100	8593,1	100	8923,8	100	11142	100	17839,6	100

Джерело: розраховано автором на основі форми 2-ферм.

Рис. 1.Схема результатів залучення СОК «Лосятинське молочне джерело» до проекту «Розвиток полуничних кооперативів в Україні»
Джерело: сформовано автором за даними благодійної організації „Добробут громад”.

Продовження додатку Д

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами у 2013 році

Таблиця 1

Сільськогосподарська продукція	Фермерські господарства усього			у тому числі					
	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	великі та середні			Малі		
				Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %
Зернові та зернобобові культури	112,18	122,57	9,3	120,04	125,83	4,8	105,50	119,80	13,6
Насіння соняшнику	214,76	291,39	35,7	214,6	298,91	39,3	214,90	284,94	32,6
Цукрові буряки	34,22	37,05	8,3	34,76	36,45	4,9	33,32	38,04	14,2
Картопля	154,93	190,63	23,0	150,85	189,33	25,5	166,25	194,25	16,8
Овочі	136,24	166,4	22,1	135,28	165,41	22,3	136,54	166,71	22,1
Плоди і ягоди	215,38	264,29	22,7	287,28	320,64	11,6	201,79	253,64	25,7
Худоба та птиця на м'ясо :									
ВРХ	1288,8	1112,14	-13,7	1583,55	1052,1	-33,6	1144,90	1127,98	-1,5
свині	1609,33	1529,66	-5,0	1675,06	1469,6	-12,3	1581,04	1553,09	-1,8
птиця	1268,42	1311,67	3,4	994,64	1063,84	7,0	1321,94	1360,12	2,9

Таблиця 2

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами у 2014 році

	Фермерські господарства усього			у тому числі					
	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	великі та середні			Малі		
				Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %	Собівартість 1 ц, грн	Середня ціна реалізації 1 ц, грн	Рівень рентабельності, %
Зернові та зернобобові культури	133,06	165,26	24,2	136,7	171,60	25,5	129,58	159,27	22,9
Насіння соняшнику	260,16	364,76	40,2	266,3	378,83	42,2	254,12	350,96	38,1
Цукрові буряки	34,10	41,22	20,9	33,5	40,81	21,7	34,73	41,66	20,0
Картопля	172,07	216,95	26,1	168,4	235,39	39,8	175,51	199,90	13,9
Овочі	153,70	184,93	20,3	127,8	179,77	40,6	160,34	186,25	16,2
Плоди і ягоди	242,64	359,81	48,3	349,7	427,46	22,2	226,17	349,41	54,5
Худоба та птиця на м'ясо :									
ВРХ	1589,63	1428,30	-10,1	1862,0	1337,22	-28,2	1389,32	1495,29	7,6
свині	1708,40	1725,68	1,0	1757,4	1707,62	-2,8	1642,18	1750,10	6,6
птиця	1519,34	1558,29	2,6	1108,9	1267,06	14,3	1621,54	1630,79	0,6

Джерело: сформовано автором на основі форми 2-ферм та 50 с-г.

Додаток Е

Таблиця 1

Вплив державної підтримки на фінансові результати малих фермерських господарств в Україні 2013р.

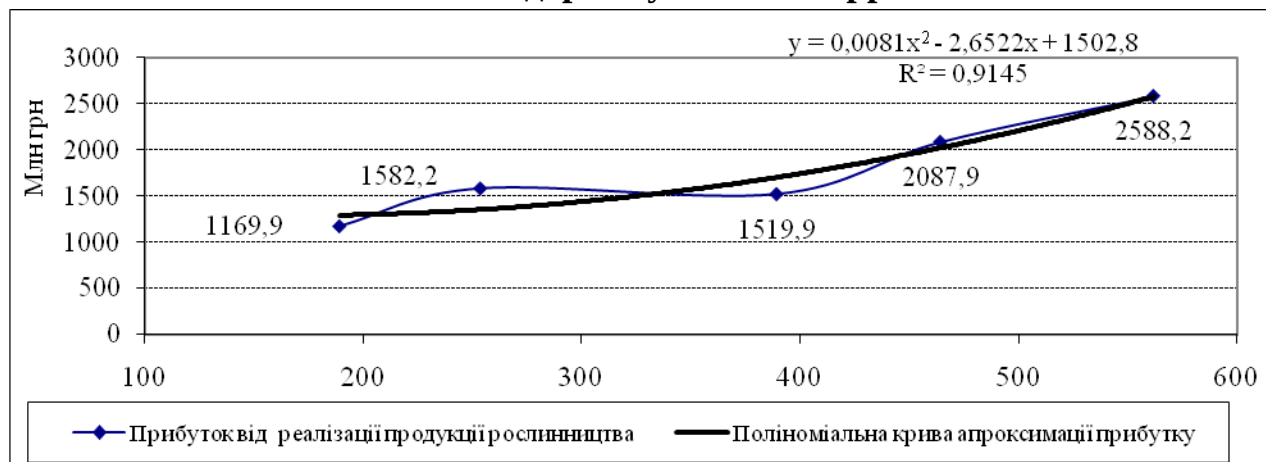
Групи за обсягом підтримки на 1 підприємство (догації та ПДВ), тис. грн	у групі Кількість господарств	%Питома вага підприємств,	Площа с-г угідь, тис.га	%Питома вага у землекористуванні (площі угідь), %	Питома вага у середній розмір господарства, га с.-г. угідь	Обсяг державної підтримки, тис. грн				У тому числі ПДВ		Отримано коштів на 1 підприємство (догації та ПДВ),	Припадає на 1 га с.-г. угідь		Рівень рентабельності виробництва, %
						Всього	У % до всього	дотацій – всього	Отримано коштів за рахунок бюджетних дотацій	Отримано коштів за рахунок податку на додану вартість (ПДВ) - всього	для підтримки виробництва продукції рослинництва		тваринництва для розвитку	Обсяг державної підтримки, грн.	
0	29828	90,0	1813	67,1	61	10	0	4	6	6	0	0	0	464,2	19,8
0,1-10	366	1,1	33	1,2	90	2021	0,4	221	1800	1643	157	5521	61	381,1	14,6
10,1-25	473	1,4	47	1,7	99	8412	1,9	626	7786	7379	408	17772	180	276,8	10,4

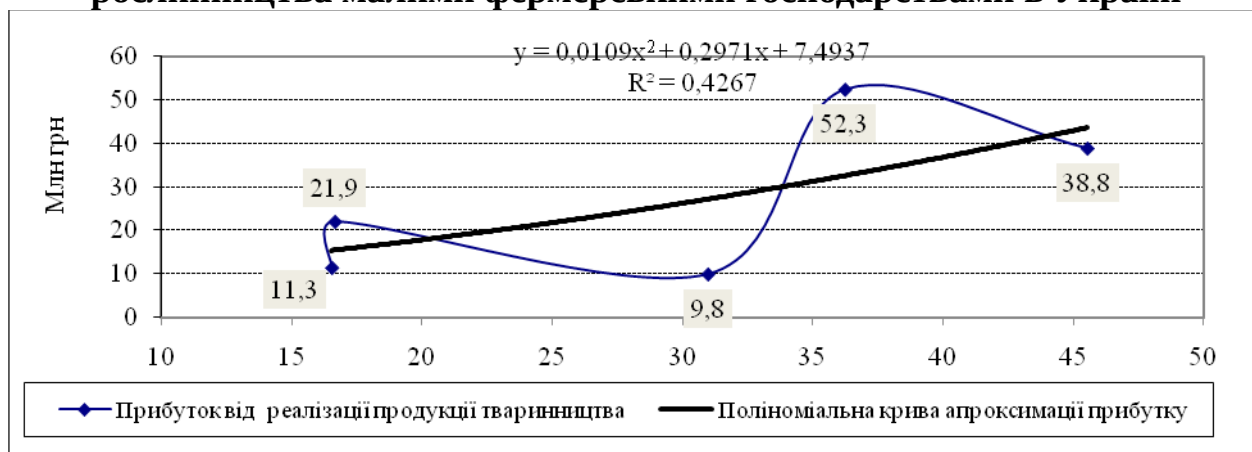
25,1-50	569	1,7	87	3,3	153	21614	4,8	661	20953	20453	499	38016	248	561,6	20,2
50,1-100	627	1,9	150	5,6	240	45449	10	2619	42830	41712	1118	72520	302	477,2	17,9
100,1-250	814	2,5	296	11,2	364	126669	28	3731	122938	118862	4076	155618	428	734,9	21,4
250,1-500	328	1,0	177	6,7	541	111010	25	4312	106699	103552	3146	338672	626	1020	23
500,1-1000	106	0,3	64	2,4	600	70053	16	4029	66024	62834	3190	661177	1102	1874	30,3
понад 1000	36	0,1	18	0,7	487	65000	14	16841	48159	32129	16030	1803604	3703	3076,4	20,7
Всього	33147	100	2685	100	81	450238	100	33043	417194	388570	28625	13583	168	580,9	20,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форми 2-ферм).

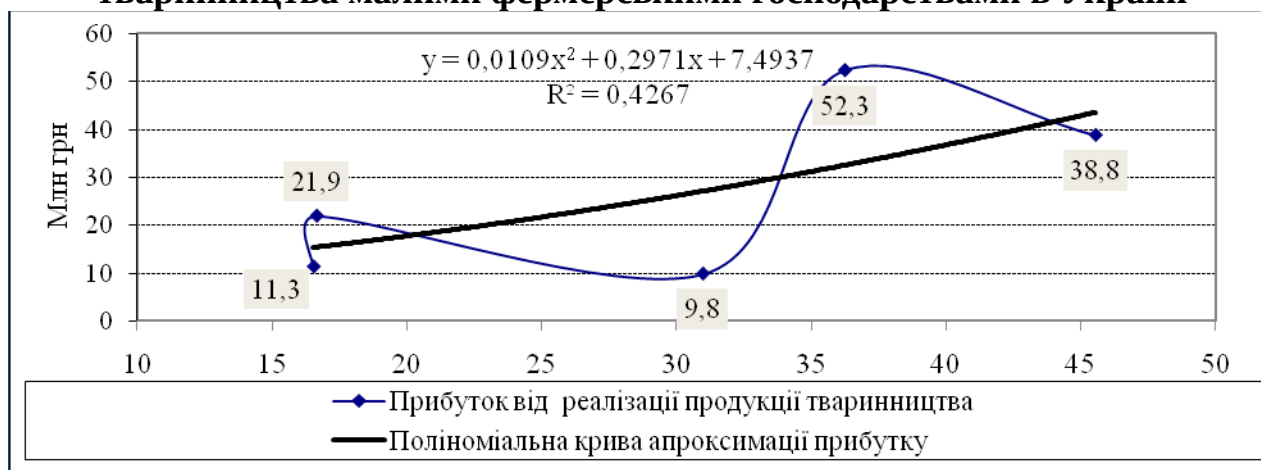
Вплив державної підтримки на фінансові результати малих фермерських господарств у 2010-2014 рр.

Рис. 1. Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції рослинництва малими фермерськими господарствами в Україні

Рис. 2. Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації продукції тваринництва малими фермерськими господарствами в Україні

Рис. 3. Вплив державної підтримки на прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг малими фермерськими господарствами в Україні

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2 ферм.

Вихідні дані для визначення інтегрального показника ефективності системи державного регулювання малих фермерських господарств

Назва документа	№ та дата	Показники
Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [204]	№ 1158 від 19 вересня 2007 р.	Приріст виробництва валової продукції сільського господарства
		Приріст виробництва органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10 %
		надання фінансової підтримки фермерським господарствам
		Запровадження системи дотування виробництва продукції з низьким рівнем рентабельності, в першу чергу продукції тваринництва
		Оптимізацію структури посівних площ і сівозміни
		Виплата дотацій на 1 гектар посівів зернових та технічних культур
		Збільшення чисельності поголів'я
		Проведення сільськогосподарської дорадчої діяльності
		Надання фінансової підтримки шляхом застосування механізму здешевлення кредитів
		Збільшення доплат за наявні бджолоосім'ї, а виробництво екологічно чистого молока
Часткова компенсація вартості техніки, проведення операцій фінансового лізингу сільськогосподарської техніки		
Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [254]	№ 806-р. від 17 жовтня 2013 р.	Пріоритетна підтримка: тваринництва, зокрема м'ясного скотарства, свинарства, козівництва, вівчарства, кроликівництва, бджільництва,
		Сприяння розвитку органічного землеробства
		Розбудови системи сільськогосподарського дорадництва
		Розвитку системи кредитного забезпечення аграрного сектору
		Раціональне використання земель сільськогосподарського призначення
Зростання розміру середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середнього за галузями економіки		
Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [191]	№1877 - IV від 24 червня 2004 р. Стаття 17-2	Відшкодовується до 50 % вартість будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів
		Фінансова підтримка через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів
		Бюджетна дотація на виробництво: - овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів; - розведення великої рогатої худоби молочних порід; - розведення овець і кіз

Джерело: сформовано автором.

Додаток И

**Визначення вагомості напрямів системи державного
регулювання розвитку малих фермерських господарств в Україні на основі
експертного дослідження**

Напрямок	Кількість балів			
	Організаційно- управлінський	Економічний	Соціально- психологічний	Екологічний
Експерти	Голови малих фермерських господарств			
1	3	5	4	2
2	2	5	4	3
3	5	4	3	2
4	3	5	4	2
5	2	5	3	4
6	5	4	2	3
7	5	4	3	2
8	4	5	2	3
Експерти	Науковці			
9	5	3	4	2
11	3	4	2	5
12	2	5	4	3
13	5	4	3	2
14	4	3	5	2
15	3	2	5	4
Σ	51	58	48	39
Максимальна кількість балів	125	125	125	125
Вагомість напряму	0,41	0,46	0,38	0,31

Джерело: сформовано автором.

Додаток І

Показники рівня інтенсивності діяльності малих фермерських господарств, 2014 р.

Регіони	Розмір 1 підприємства, га	Грошова оцінка 1 га, грн	Землезабезпеченість 1 працівника, га	Витрати на 1 га, грн	Внесення мін добрив на 1 га ріллі, ц поживних речовин	Умовне поголів'я на 100 га угідь, голів
	X1	X2	X3	X4	X5	X6
УКРАЇНА	83,4	25420	38,6	4025	0,456	3,88
Вінницька	103,1	27826	38,2	5631	0,699	4,06
Волинська	57,5	22942	23,9	6714	1,121	17,57
Дніпропетровська	80,0	26602	38,2	3354	0,349	1,39
Донецька	99,2	27640	46,4	2835	0,269	2,59
Житомирська	83,6	16672	29,4	4473	0,524	15,81
Закарпатська	8,8	18227	5,4	10290	0,668	61,94
Запорізька	106,9	26377	51,9	2892	0,274	0,84
Івано-Франківська	42,2	22690	25,6	5390	0,829	12,81
Київська	88,8	25528	32,6	6064	0,640	6,45
Кіровоградська	107,7	26366	49,4	4398	0,383	0,87
Луганська	143,6	21095	70,7	2645	0,373	3,82
Львівська	63,6	19538	21,6	9737	1,060	43,79
Миколаївська	70,3	21327	38,3	2913	0,283	0,77
Одеська	54,3	22679	35,7	3562	0,405	0,91
Полтавська	98,2	27680	39,3	4767	0,471	2,66
Рівненська	53,2	24753	22,1	5452	0,780	18,34
Сумська	107,5	22946	47,8	3875	0,542	1,58
Тернопільська	65,7	24430	27,7	5588	0,637	7,41
Харківська	117,8	26263	49,5	4093	0,354	1,48
Херсонська	93,3	28157	41,0	3533	0,245	0,40
Хмельницька	88,4	27737	38,1	5415	0,766	6,26
Черкаська	102,6	32433	40,1	6023	0,715	3,57
Чернівецька	35,7	28349	13,9	12627	0,607	9,27
Чернігівська	124,5	18789	45,2	4025	0,644	9,10

Співвідношення показників та середньозважений (інтегральний) індекс рівня інтенсивності виробничої діяльності

	$\frac{X1}{X1}$	$\frac{X2}{X2}$	$\frac{X3}{X3}$	$\frac{X4}{X4}$	$\frac{X5}{X5}$	$\frac{X6}{X6}$	Середньозважений (інтегральний) індекс)
УКРАЇНА	1	1	1	1	1	1	1
Вінницька	1,237	1,095	0,989	1,399	1,535	1,047	1,202
Волинська	0,690	0,903	0,619	1,668	2,461	4,528	1,388
Дніпропетровська	0,959	1,047	0,989	0,833	0,767	0,359	0,781
Донецька	1,189	1,087	1,201	0,704	0,590	0,667	0,869
Житомирська	1,002	0,656	0,762	1,111	1,149	4,075	1,173
Закарпатська	0,105	0,717	0,140	2,556	1,467	15,963	0,927
Запорізька	1,281	1,038	1,343	0,719	0,602	0,216	0,742
Івано-франківська	0,506	0,893	0,663	1,339	1,820	3,301	1,158
Київська	1,065	1,004	0,845	1,506	1,404	1,663	1,213
Кіровоградська	1,291	1,037	1,280	1,093	0,841	0,225	0,841
Луганська	1,722	0,830	1,831	0,657	0,819	0,984	1,056
Львівська	0,763	0,769	0,559	2,419	2,327	11,287	1,659
Миколаївська	0,843	0,839	0,992	0,724	0,621	0,200	0,631
Одеська	0,651	0,892	0,925	0,885	0,888	0,235	0,680
Полтавська	1,177	1,089	1,019	1,184	1,035	0,686	1,016
Рівненська	0,638	0,974	0,572	1,354	1,711	4,726	1,254
Сумська	1,289	0,903	1,239	0,963	1,190	0,406	0,936
Тернопільська	0,787	0,961	0,717	1,388	1,397	1,909	1,123
Харківська	1,413	1,033	1,282	1,017	0,777	0,380	0,909
Херсонська	1,119	1,108	1,062	0,878	0,537	0,103	0,632
Хмельницька	1,060	1,091	0,986	1,345	1,681	1,612	1,268
Черкаська	1,230	1,276	1,038	1,496	1,569	0,920	1,233
Чернівецька	0,429	1,115	0,361	3,137	1,331	2,389	1,095
Чернігівська	1,493	0,739	1,171	1,000	1,414	2,346	1,275

Додаток І

Показники рівня ефективності виробництва
малими фермерськими господарствами у 2014 р.

	ВП на 1 га сг угідь, тис. грн	Окупність витрат ВП на грн витрат, грн	Державна підтримка на 1 га сг угідь, грн	Виручка рослинництва на 1 га ріллі, тис. грн	Виручка тваринництва на 1 умовну голову, тис. грн	Прибуток на 1 га сг угідь, грн	Коефіцієнт дохідності рослинництва	Коефіцієнт дохідності тваринництва
	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8
УКРАЇНА	4,0	0,9	230	4,5	7,6	1010	1,294	1,073
Вінницька	5,3	0,9	233	6,1	2,3	1301	1,279	1,049
Волинська	6,9	1,0	109	5,9	3,6	1085	1,229	1,064
Дніпропетровська	3,1	0,9	177	3,7	3,1	748	1,259	0,933
Донецька	2,0	0,7	140	3,0	9,1	529	1,222	1,152
Житомирська	3,8	0,9	76	3,4	6,3	792	1,309	1,020
Закарпатська	7,6	0,7	136	6,0	8,1	1987	1,287	1,190
Запорізька	2,3	0,8	210	3,4	5,2	722	1,303	0,641
Івано-Франківська	5,4	1,0	182	6,0	4,1	1133	1,254	1,065
Київська	5,9	1,0	326	6,2	4,5	1555	1,344	1,034
Кіровоградська	4,4	1,0	397	5,3	13,5	1466	1,380	1,176
Луганська	2,6	1,0	161	3,2	2,9	578	1,233	1,191
Львівська	7,5	0,8	521	5,5	12,3	1243	1,185	1,096
Миколаївська	2,6	0,9	218	3,3	7,1	723	1,291	1,086
Одеська	3,2	0,9	102	3,8	3,0	735	1,246	1,002
Полтавська	4,6	1,0	231	5,1	6,2	1129	1,286	1,142
Рівненська	4,9	0,9	145	4,4	2,9	557	1,153	1,006
Сумська	4,3	1,1	176	4,3	8,1	917	1,288	0,979
Тернопільська	9,0	1,6	414	5,6	4,0	1222	1,288	1,027
Харківська	4,5	1,1	262	4,8	9,3	1352	1,387	1,211
Херсонська	3,0	0,8	164	3,9	4,6	601	1,200	1,009
Хмельницька	6,3	1,2	270	5,2	6,9	1108	1,266	1,116
Черкаська	4,8	0,8	354	7,0	4,2	1848	1,367	1,073
Чернівецька	6,8	0,5	395	9,6	60,6	2668	1,459	1,025
Чернігівська	4,5	1,1	145	4,3	2,3	977	1,312	1,088

Співвідношення показників та середньозважений (інтегральний) індекс рівня
виробництва та ефективності

	$\frac{X1}{X1}$	$\frac{X2}{X2}$	$\frac{X3}{X3}$	$\frac{X4}{X4}$	$\frac{X5}{X5}$	$\frac{X6}{X6}$	$\frac{X7}{X7}$	$\frac{X8}{X8}$	Середньозважений (інтегральний індекс)
	1	1	1	1	1	1	1	1	1
УКРАЇНА	1,321	1,000	1,012	1,348	0,305	1,287	0,988	0,978	0,954
Вінницька	1,718	1,091	0,473	1,301	0,474	1,074	0,950	0,991	0,928
Волинська	0,786	0,999	0,770	0,816	0,412	0,740	0,973	0,869	0,773
Дніпропетровська	0,504	0,757	0,610	0,659	1,204	0,523	0,945	1,074	0,748
Донецька	0,964	0,919	0,330	0,760	0,838	0,784	1,011	0,950	0,782
Житомирська	1,910	0,791	0,593	1,335	1,068	1,967	0,995	1,109	1,136
Закарпатська	0,582	0,858	0,912	0,747	0,688	0,715	1,007	0,597	0,750
Запорізька	1,357	1,073	0,793	1,322	0,540	1,121	0,969	0,993	0,985
Івано-Франківська	1,472	1,035	1,416	1,367	0,594	1,539	1,039	0,963	1,132
Київська	1,102	1,068	1,726	1,173	1,786	1,451	1,067	1,096	1,280
Кіровоградська	0,654	1,054	0,702	0,717	0,389	0,572	0,953	1,109	0,731
Луганська	1,888	0,827	2,266	1,216	1,623	1,231	0,916	1,022	1,298
Львівська	0,646	0,945	0,949	0,719	0,940	0,716	0,998	1,012	0,854
Миколаївська	0,791	0,947	0,445	0,842	0,399	0,727	0,963	0,934	0,721
Одеська	1,164	1,041	1,007	1,125	0,819	1,118	0,994	1,064	1,036
Полтавська	1,237	0,968	0,632	0,974	0,381	0,551	0,891	0,937	0,774
Рівненська	1,077	1,185	0,767	0,950	1,074	0,908	0,996	0,912	0,976
Сумська	2,249	1,716	1,799	1,232	0,527	1,209	0,996	0,957	1,229
Тернопільська	1,129	1,176	1,141	1,070	1,228	1,338	1,072	1,128	1,158
Харківська	0,740	0,893	0,714	0,869	0,603	0,595	0,927	0,940	0,774
Херсонська	1,591	1,253	1,173	1,148	0,914	1,097	0,978	1,040	1,134
Хмельницька	1,213	0,859	1,538	1,540	0,555	1,829	1,056	1,000	1,129
Черкаська	1,715	0,579	1,718	2,115	8,013	2,640	1,128	0,956	1,735
Чернівецька	1,136	1,203	0,629	0,944	0,302	0,967	1,014	1,014	0,838

Додаток Й

Показники рівня екологічного навантаження господарської діяльності малих фермерських господарств у 2014 році

	Рівень освоєності, %	Рівень розораності, %	Органічні добрива на 1 га, т	% інтенсивних культур
	X1	X2	X3	X4
УКРАЇНА	98,9	96,3	0,112	29,3
Вінницька	99,4	97,3	0,047	21,8
Волинська	96,6	95,5	0,749	18,4
Дніпропетровська	99,4	98,6	0,055	39,3
Донецька	91,9	91,6	0,069	34,4
Житомирська	99,6	95,2	0,366	9,8
Закарпатська	98,2	88,0	0,415	8,0
Запорізька	97,9	95,0	0,051	35,4
Івано-Франківська	98,3	90,8	0,175	18,0
Київська	99,4	97,6	0,353	19,7
Кіровоградська	99,9	98,9	0,007	41,3
Луганська	99,4	91,5	0,003	38,8
Львівська	99,3	89,8	0,588	13,2
Миколаївська	99,9	97,8	0,023	38,8
Одеська	99,6	97,7	0,008	28,3
Полтавська	99,2	97,7	0,453	24,5
Рівненська	99,2	94,6	0,449	7,5
Сумська	99,6	95,6	0,075	21,1
Тернопільська	99,7	97,2	0,143	14,0
Харківська	99,5	98,1	0,033	29,5
Херсонська	97,5	91,7	0,001	27,5
Хмельницька	99,9	97,4	0,200	13,0
Черкаська	99,5	98,1	0,128	22,1
Чернівецька	99,5	83,8	0,181	3,9
Чернігівська	99,5	94,4	0,157	18,0

Співвідношення показників та середньозважений (інтегральний) індекс рівня екологічного навантаження від господарювання малих фермерських господарств у 2014 році

	$\frac{X1}{X1}$	$\frac{X2}{X2}$	$\frac{X3}{X3}$	$\frac{X4}{X4}$	Середньозважений (інтегральний індекс)
	1	1	1	1	1
УКРАЇНА					
Вінницька	0,996	0,989	0,416	1,347	0,862
Волинська	1,024	1,008	6,690	1,597	1,823
Дніпропетровська	0,995	0,976	0,488	0,746	0,771
Донецька	1,077	1,050	0,615	0,851	0,877
Житомирська	0,993	1,012	3,269	2,985	1,770
Закарпатська	1,008	1,094	3,712	3,644	1,965
Запорізька	1,011	1,013	0,459	0,829	0,790
Івано-Франківська	1,006	1,060	1,561	1,628	1,283
Київська	0,996	0,987	3,156	1,489	1,466
Кіровоградська	0,991	0,974	0,064	0,709	0,457
Луганська	0,996	1,052	0,026	0,756	0,380
Львівська	0,997	1,072	5,251	2,221	1,879
Миколаївська	0,990	0,984	0,204	0,755	0,622
Одеська	0,994	0,985	0,074	1,034	0,524
Полтавська	0,997	0,985	4,051	1,195	1,477
Рівненська	0,998	1,018	4,012	3,898	1,996
Сумська	0,993	1,007	0,671	1,389	0,983
Тернопільська	0,993	0,990	1,279	2,095	1,274
Харківська	0,995	0,981	0,297	0,994	0,733
Херсонська	1,015	1,050	0,011	1,066	0,335
Хмельницька	0,990	0,989	1,790	2,263	1,411
Черкаська	0,994	0,981	1,143	1,328	1,103
Чернівецька	0,995	1,148	1,622	7,490	1,930
Чернігівська	0,994	1,019	1,401	1,628	1,233

Додаток К

Показники соціальної спрямованості малих фермерських господарств, 2014р.

Регіони	Прибуток на 1 працівника, грн	Оплата праці 1 працівника, грн	Плата за 1 га земельного паю, грн	Питома вага найманих працівників, %	Питома вага у виручці послуг, %
	X1	X2	X3	X4	X5
УКРАЇНА	38801	1693,7	678,2	46,3	2,1
Вінницька	49301	2089,9	677,7	51,8	1,9
Волинська	25927	1286,8	543,0	58,5	1,9
Дніпропетровська	28526	1696,3	671,3	39,5	3,5
Донецька	24362	1547,9	568,5	52,2	1,6
Житомирська	23055	1301,9	506,4	56,8	2,7
Закарпатська	10752	1343,3	283,3	27,5	8,7
Запорізька	37154	1790,5	653,1	46,3	0,8
Івано-Франківська	29036	1708,6	588,8	29,9	1,0
Київська	50457	1767,5	917,0	56,1	2,0
Кіровоградська	72140	2344,8	786,0	47,8	1,0
Луганська	40574	1950,6	479,4	48,5	0,5
Львівська	26640	1302,6	459,4	70,1	1,6
Миколаївська	27730	1302,8	561,1	32,0	1,5
Одеська	26244	2230,0	524,6	28,1	3,5
Полтавська	44294	1651,8	1048,6	54,6	5,9
Рівненська	12131	1198,6	580,5	51,0	2,1
Сумська	43247	1505,4	638,7	47,4	2,8
Тернопільська	33709	1459,3	551,8	50,4	2,6
Харківська	66796	1916,3	806,2	54,9	1,3
Херсонська	24517	1155,9	516,4	50,0	1,4
Хмельницька	42007	1548,3	661,4	49,9	0,7
Черкаська	73715	2139,2	1156,5	49,2	1,5
Чернівецька	37150	1313,4	684,9	47,9	0,4
Чернігівська	43475	1379,2	453,3	59,7	1,5

Співвідношення показників та середньозважений (інтегральний) індекс соціальної спрямованості

	$\frac{X1}{X1}$	$\frac{X2}{X2}$	$\frac{X3}{X3}$	$\frac{X4}{X4}$	$\frac{X5}{X5}$	$\frac{X6}{X6}$	Середньозважений (інтегральний індекс)
	1	1	1	1	1	1	1
УКРАЇНА	1	1	1	1	1	1	1
Вінницька	1,271	1,234	0,999	1,120	0,904	1,271	1,097
Волинська	0,668	0,760	0,801	1,264	0,895	0,668	0,856
Дніпропетровська	0,735	1,002	0,990	0,855	1,694	0,735	1,011
Донецька	0,628	0,914	0,838	1,128	0,764	0,628	0,839
Житомирська	0,594	0,769	0,747	1,228	1,304	0,594	0,886
Закарпатська	0,277	0,793	0,418	0,594	4,143	0,277	0,743
Запорізька	0,958	1,057	0,963	1,000	0,380	0,958	0,820
Івано-Франківська	0,748	1,009	0,868	0,645	0,458	0,748	0,720
Київська	1,300	1,044	1,352	1,213	0,933	1,300	1,157
Кіровоградська	1,859	1,384	1,159	1,033	0,485	1,859	1,084
Луганська	1,046	1,152	0,707	1,048	0,257	1,046	0,745
Львівська	0,687	0,769	0,677	1,516	0,785	0,687	0,843
Миколаївська	0,715	0,769	0,827	0,692	0,739	0,715	0,747
Одеська	0,676	1,317	0,773	0,607	1,649	0,676	0,928
Полтавська	1,142	0,975	1,546	1,180	2,834	1,142	1,419
Рівненська	0,313	0,708	0,856	1,102	1,007	0,313	0,732
Сумська	1,115	0,889	0,942	1,025	1,326	1,115	1,049
Тернопільська	0,869	0,862	0,814	1,090	1,224	0,869	0,959
Харківська	1,722	1,131	1,189	1,186	0,613	1,722	1,110
Херсонська	0,632	0,682	0,761	1,080	0,665	0,632	0,749
Хмельницька	1,083	0,914	0,975	1,078	0,312	1,083	0,798
Черкаська	1,900	1,263	1,705	1,063	0,727	1,900	1,259
Чернівецька	0,957	0,775	1,010	1,036	0,173	0,957	0,669
Чернігівська	1,120	0,814	0,668	1,291	0,739	1,120	0,897

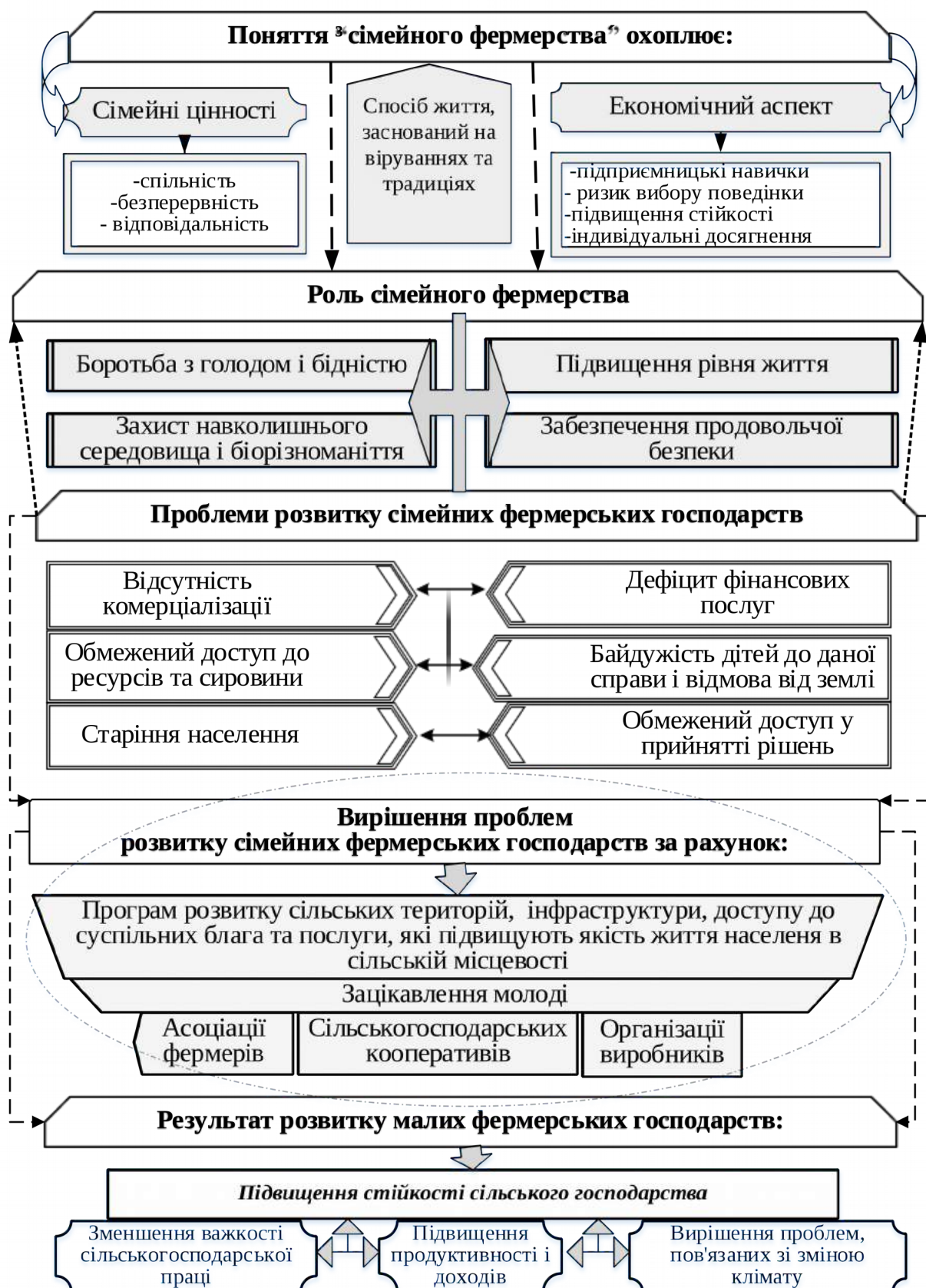

Додаток Л

Матриця розподілу регіонів України за інтегральними показниками екологосоціоекономічної ефективності господарювання малих фермерських господарств, 2007 р.

Регіони	Рівень інтенсивності	Рівень ефективності	Екологічне навантаження	Соціальна спрямованість
АР Крим	0,921	0,907	1,238	0,642
Вінницька	1,138	0,851	0,903	1,198
Волинська	1,356	1,198	1,798	1,037
Дніпропетровська	0,825	1,046	0,533	1,114
Донецька	0,984	0,808	0,483	0,863
Житомирська	1,161	0,841	1,535	1,331
Закарпатська	0,926	1,326	2,138	0,483
Запорізька	0,848	0,963	0,645	0,214
Івано-Франківська	1,013	0,957	1,308	0,607
Київська	1,059	1,122	1,463	0,987
Кіровоградська	0,877	0,931	0,683	1,076
Луганська	0,996	0,926	0,541	1,121
Львівська	1,443	1,271	1,613	0,888
Миколаївська	0,634	0,576	0,378	0,895
Одеська	0,690	0,704	0,630	0,763
Полтавська	1,092	1,142	1,162	1,212
Рівненська	1,123	0,988	1,938	1,159
Сумська	1,064	1,000	1,501	0,848
Тернопільська	0,986	1,203	1,210	0,701
Харківська	1,003	1,076	0,741	0,622
Херсонська	0,770	1,021	0,454	0,930
Хмельницька	1,210	1,254	1,333	1,268
Черкаська	1,102	0,984	0,987	1,203
Чернівецька	1,064	1,201	2,325	1,188

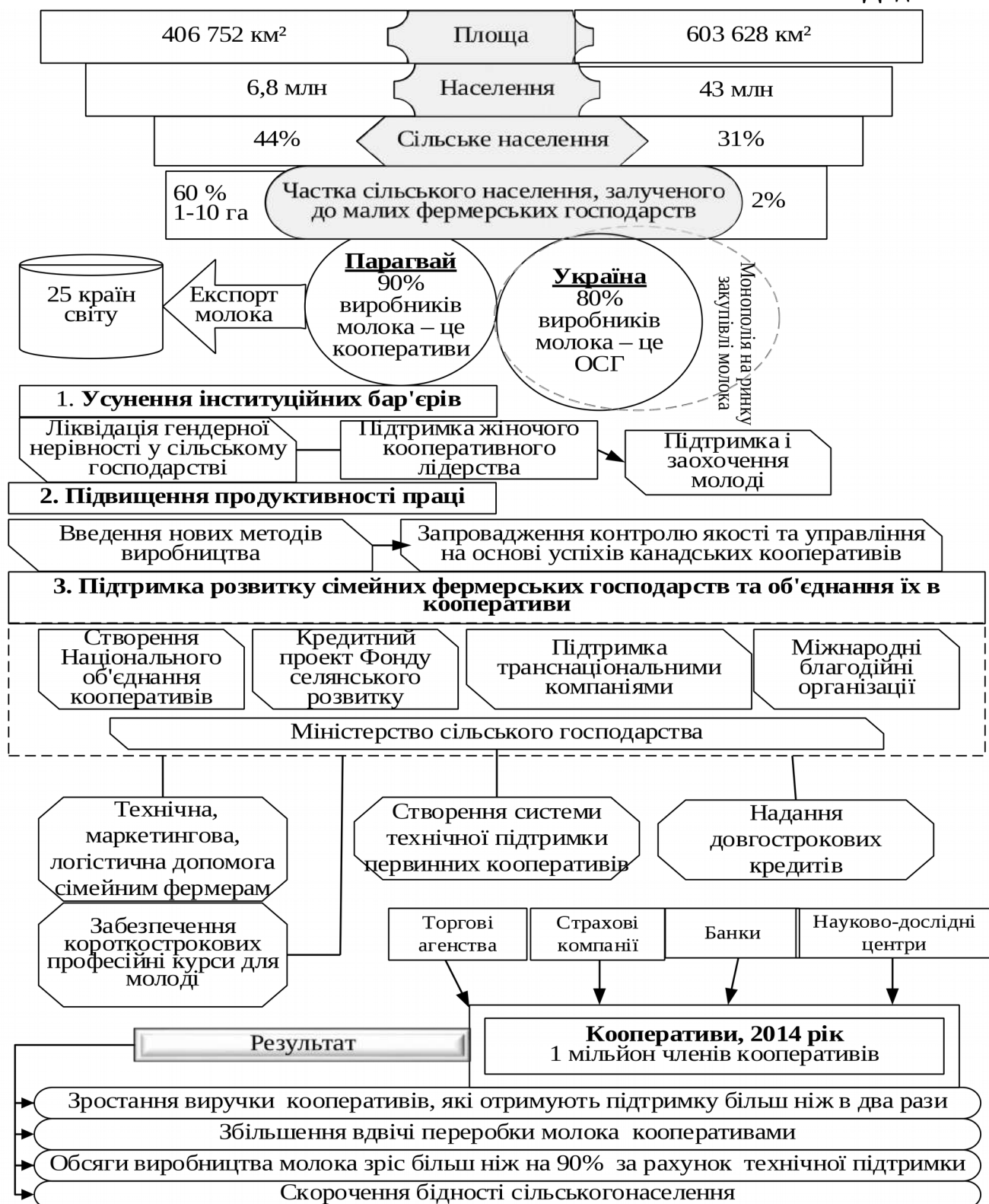
Джерело розраховано автором на основі форми 2-ферм.

Рис.1 Основні засади діяльності сімейних фермерських господарств визначені ФАО

Джерело: складено автором на основі [307],[308], [315].

Додаток Н

Рис. 1. Досвід Парагваю у розвитку малого аграрного підприємництва на базі кооперативної моделі

Джерело: складено автором на основі [57], [313], [314].

Додаток О

Зарубіжний досвід державного регулювання розвитку СОК

Напрями	Франція	Польща	Канада
<p><i>Нормативно-правова база, що регулює питання створення та діяльності (СОК)</i></p>	<p>Головною метою створення кооперативу є захоплення колективною діяльністю ініціатив на ринках постачання та збуту. Законодавством легалізовано кілька форм об'єднань, які мають статус сільськогосподарської кооперації, а саме: союзи с.-г. кооперативів (об'єднання кооперативів й фізичних осіб) і кооперативні групи. До кооперативної групи «Terrena» належить 35000 фермерів, яка є 3-м у Франції виробником продукції з домашньої птиці.</p>	<p>Закон «Про кооперативне право»; закон «Про групи сільськогосподарських виробників та їх об'єднання» - визначає групи с.-г. виробників як організації, метою яких є: покращення діяльності ферм і якості продукції; планування виробництва; охорона довкілля</p>	<p>Закону «Про податок на прибуток»; Кооперативний акт Канади - схема діяльності кооперативів; Кооперативний акт провінції Онтаріо - механізми створення неприбуткових кооперативів та запобігання зловживання цією моделлю; закон про кооперативи нового покоління; обов'язкові угоди про постачання, за якими члени мають право і зобов'язані поставити кооперативу визначену кількість сільськогосподарської продукції</p>
<p><i>Кредитування</i></p>	<p>Для розвитку кооперативів спільного використання високопродуктивної техніки (СУМА) були запроваджені пільгові позики, диференційовані для незаможних, гірських і сприятливих територій в обсязі 80% суми інвестицій. Кооперативам зі збереження і пакування продукції надаються позики за пільговою відсотковою ставкою. Сприяння розбудові переробних кооперативів двома шляхами: а) надання пільгових кредитів із здешевлення процентної ставки до 1–2%; б) компенсація вартості нового сучасного обладнання (до 35%).</p>	<p>Кредит не може перевищувати 1,5% облікової ставки. Належні банку відсотки сплачують: позичальник — у розмірі 0,25% ставки; агентство — у розмірі 0,75% ставки. Максимальний термін кредиту - 15 років. Період погашення кредиту настає через 3 роки.</p>	<p>Програма Закону Канади «Про сільськогосподарські кредити» полегшує фермерам доступ до кредитів. Кооперативи можуть використовувати ці кошти на переробку, поширення чи збут фермерської продукції. У рамках програми уряд надає фінансовим установам гарантії в розмірі 95% позик, які відповідають вимогам, і які надаються фермерам та кооперативам, за умови поваги до вимог закону .</p>
<p><i>Оподат -</i></p>	<p>Кооперативи звільнені від податків з прибутку. Право на надання послуг 3-м особам, які не є членами</p>	<p>Податкове звільнення кооперативів від податку</p>	<p>Сільськогосподарські кооперативи реєструються як комерційні</p>

кування СОК	(оподатковується). Кооперативи і їх союзи професійне мито сплачують, але оподатковувана податком база зменшена наполовину, а кооперативи зі спільного використання техніки від цього податку повністю звільнені	на нерухомість і прибуткового податку для юридичних осіб.	підприємства, що дає їм можливість сплачувати дивіденди на акціонерний капітал та патронажні виплати. Члени кооперативу сплачують податок на прибуток з доходу
----------------	---	---	--

Продовження додатку О

Процес розробки та здійснення державної політики з питань СОК	Сільськогосподарські палати - система установ, спрямована на взаємодію і узгодження інтересів фермерів і їх об'єднань з інтересами держави. Палату формують представники сільськогосподарських виробників, кооперативів та їх союзів, об'єднань, груп, наймані працівників аграрних господарств і власників земельних та лісових угідь. Важливою формою співпраці фермерів та їх кооперативних об'єднань з державою в питаннях організації аграрного ринку є міжпрофесійні організації, які створюються асоціаціями учасників продуктового ланцюжка «виробництво — транспортування — складування — переробка — оптовий збут — роздрібна торгівля», серед яких — асоціації збутових і переробних збутових кооперативів.	Кооперативам надається право залучати до роботи в керуючі органи найманих працівників. Вони наділяються контролюючими функціями щодо діяльності кооперативу в економічній і соціальній сферах. До їхньої компетенції належить розгляд пропозицій від членів кооперативу та вирішення питань розвитку соціальної інфраструктури територій кооперативного об'єднання. Групи виробників мають право утворювати союзи виробників	Регуляторна діяльність регулюється «Директивою Кабінету щодо спрощення регулювання», якою вимагається, щоб із зацікавленими сторонами здійснювалися консультації стосовно розробки регуляторних документів, втілення регуляторних програм та оцінки досягнення заявлених цілей регуляторною діяльністю. Міністерства і установи уряду мають забезпечувати участь всіх зацікавлених сторін у відкритих, змістовних та збалансованих консультаціях на всіх стадіях регуляторного процесу, а саме: розробки, втіленні, оцінювання та перегляду. В ході проведення регуляторних консультацій посадові особи мають дотримуватися ключових принципів підтримки тривалих позитивних відносин із заінтересованими сторонами: змістовність, відкритість і баланс, прозорість та підзвітність.
Інформаційні та методичні ресурси для впровадження політик і програм у сфері	Методичне та інформаційне забезпечення кооперативів здійснюють: Міністерство сільськогосподарства, інші міністерства; сільськогосподарські палати; національна конфедерація сільськогосподарських кооперативів. Пропагандою і зміцненням кооперативів займається Конфедерація	Інформаційно-консультативну функцію виконують державні сільськогосподарські дорадчі служби. Управління службою здійснюється з елементами самоврядування і полягає у визначенні цілей,	Діє Секретаріат з питань кооперативів з метою надання допомоги для ефективнішої реакції федерального Уряду на проблеми і потреби кооперативів. Секретаріат надає поради уряду щодо політики, яка стосується кооперативів, координує втілення такої політики та заохочує використання кооперативної моделі для соціально-економічного розвитку громад

<p><i>підтримки розвитку СОК</i></p>	<p>сільськогосподарської кооперації (CFCA). Організація об'єднує 3 групи учасників. Перша - це спеціалізовані федерації, кожна з яких об'єднує галузеві кооперативи і є центром професійних і виробничих знань.</p>	<p>пріоритетів і завдань. Метою дорадчих служб є проведення роботи, щодо реалізації інтересів сільських працівників.</p>	<p>Канади. Секретаріат налагоджує зв'язки між кооперативним сектором і багатьма федеральними міністерствами й агентствами, з якими він взаємодіє.</p>
--	---	--	---

Продовження додатку О

Державні та регіональні програми підтримки СОК	Безоплатна передача майна державної власності (зокрема, молочних заводів) кооперативам. Упродовж перших 5 років функціонування кооперативів держава здійснює фінансування адміністративних витрат та утримання спеціалістів, що допомагають освоювати і застосовувати в межах кооперативного об'єднання нові технології з метою покращення якості товарної продукції. У разі перевиробництва кооперативи одержують фінансування для вилучення надлишкової продукції з ринку, що сприяє збалансуванню попиту і пропозиції та стабілізації цін і доходів.	Встановлено перелік продуктів, що підпадають під заходи фінансової допомоги. Кооператив, який бажає отримати допомогу, повинен підтвердити документально, що понад половину обсягів реалізації становлять ті продукти, для яких він був утворений, і які вироблені в господарствах своїх членів.	Канадська програма сільськогосподарської адаптації - впровадження і сприяння інноваційним способам ведення господарської діяльності у с.-г. галузі. Програма передбачає надання безоплатних субсидій, а також позик на суму до 50% вартості схвалених проектів. Ініціатива уряду Канади з агропереробки - надає кооперативам, внесок у розмірі до 50% вартості проекту, який підлягає поверненню, для цілей закупівлі та монтажу нового обладнання.
Забезпечення сталого розвитку у сфері підтримки СОК	Об'єднання в кооперативи покращує також доступ і до найновітніших технологій, що дозволяють комплексно враховувати екологічні та економічні показники. Проект Farmstar - управління посівами сільськогосподарських культур шляхом створення інформаційних продуктів, які допомагають покращити контроль за посівами, для сільськогосподарських кооперативів та фермерів.	Погектарні дотації для екологічних культур на підставі заяв на виділення коштів у зв'язку із підтримкою сільськогосподарських або пов'язаних з охороною навколишнього середовища заходів.	Ag-CDI CoopZone - національна система підтримки кооперативних організацій та агенцій, пов'язаних із кооперацією. Фінансова підтримка реалізується разом з урядом для створення біопаливних кооперативів.

Джерело: сформовано автором на основі [56]

Додаток П

Вихідні дані для визначення взаємозв'язку між Індексом успішності господарської діяльності (Y₁) та факторами економічного, соціального та екологічного середовища розвитку малих фермерських господарств в Україні

Регіони	Індекс успішності	Розмір 1 підприємства, га	Грошова оцінка 1 га, грн	Землезабезпеченість 1 працівника, га	Витрати на 1 га, грн	Внесення мінеральних добрив на 1 га ріллі, ц поживних речовин	Умовне поголів'я на 100 га угідь, голів	ВП на 1 га с/г угідь, тис. грн	Окупність витрат ВП на 1 га витрат, грн	Державна підтримка на 1 га с/г угідь, грн	Виручка рослинництва на 1 га ріллі, тис. грн	Виручка тваринництва на 1 умовну голову, тис. грн	Прибуток на 1 га с/г угідь, грн	Коефіцієнт дохідності рослинництва	Коефіцієнт дохідності тваринництва	Рівень освоєності, %	Рівень розораності, %	Органічна добрива на 1 га, т	% інтенсивних культур	Прибуток на 1 працівника, грн	Оплата праці 1 працівника, грн	Плата за 1 га земельного паю, грн	Питома вага найманих працівників, %	Питома вага у виручці послуг, %
	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14	X15	X16	X17	X18	X19	X20	X21	X22	X23
Вінницька	1,0202	103,1	27826	38,2	5631	0,7	4,1	5,269	0,936	232,8	6,105	2,308	1301	1,279	1,049	99,4	97,3	0,05	21,8	49301	2090	678	51,8	1,9
Волинська	1,1908	57,5	22942	23,9	6714	1,1	17,6	6,850	1,020	108,7	5,892	3,585	1085	1,229	1,064	96,6	95,5	0,75	18,4	25927	1287	543	58,5	1,9
Дніпропетровська	0,8282	80,0	26602	38,2	3354	0,3	1,4	3,133	0,934	177,0	3,698	3,121	748	1,259	0,933	99,4	98,6	0,05	39,3	28526	1696	671	39,5	3,5
Донецька	0,8315	99,2	27640	46,4	2835	0,3	2,6	2,009	0,709	140,3	2,986	9,116	529	1,222	1,152	91,9	91,6	0,07	34,4	24362	1548	569	52,2	1,6
Житомирська	1,0952	83,6	16672	29,4	4473	0,5	15,8	3,844	0,859	75,9	3,443	6,339	792	1,309	1,020	99,6	95,2	0,37	9,8	23055	1302	506	56,8	2,7
Закарпатська	1,1133	8,8	18227	5,4	10290	0,7	61,9	7,617	0,740	136,4	6,047	8,083	1987	1,287	1,190	98,2	88,0	0,42	8,0	10752	1343	283	27,5	8,7
Запорізька	0,7750	106,9	26377	51,9	2892	0,3	0,8	2,320	0,802	209,7	3,383	5,205	722	1,303	0,641	97,9	95,0	0,05	35,4	37154	1790	653	46,3	0,8
Івано-Франківська	1,0133	42,2	22690	25,6	5390	0,8	12,8	5,410	1,004	182,4	5,989	4,085	1133	1,254	1,065	98,3	90,8	0,17	18,0	29036	1709	589	29,9	1,0
Київська	1,2353	88,8	25528	32,6	6064	0,6	6,5	5,872	0,968	325,6	6,194	4,493	1555	1,344	1,034	99,4	97,6	0,35	19,7	50457	1767	917	56,1	2,0
Кіровоградська	0,8547	107,7	26366	49,4	4398	0,4	0,9	4,395	0,999	397,0	5,314	13,516	1466	1,380	1,176	99,9	98,9	0,01	41,3	72140	2345	786	47,8	1,0
Луганська	0,6835	143,6	21095	70,7	2645	0,4	3,8	2,607	0,986	161,4	3,247	2,946	578	1,233	1,191	99,4	91,5	0,00	38,8	40574	1951	479	48,5	0,5
Львівська	1,3588	63,6	19538	21,6	9737	1,1	43,8	7,530	0,773	521,2	5,508	12,283	1243	1,185	1,096	99,3	89,8	0,59	13,2	26640	1303	459	70,1	1,6
Миколаївська	0,7074	70,3	21327	38,3	2913	0,3	0,8	2,576	0,884	218,1	3,259	7,116	723	1,291	1,086	99,9	97,8	0,02	38,8	27730	1303	561	32,0	1,5
Одеська	0,6989	54,3	22679	35,7	3562	0,4	0,9	3,155	0,886	102,2	3,814	3,021	735	1,246	1,002	99,6	97,7	0,01	28,3	26244	2230	525	28,1	3,5
Полтавська	1,2186	98,2	27680	39,3	4767	0,5	2,7	4,640	0,973	231,5	5,097	6,196	1129	1,286	1,142	99,2	97,7	0,45	24,5	44294	1652	1049	54,6	5,9
Рівненська	1,0915	53,2	24753	22,1	5452	0,8	18,3	4,935	0,905	145,4	4,414	2,883	557	1,153	1,006	99,2	94,6	0,45	7,5	12131	1199	580	51,0	2,1

Сумська	0,9849	107,5	22946	47,8	3875	0,5	1,6	4,296	1,108	176,5	4,304	8,127	917	1,288	0,979	99,6	95,6	0,08	21,1	43247	1505	639	47,4	2,8
Тернопільська	1,1396	65,7	24430	27,7	5588	0,6	7,4	8,967	1,605	413,6	5,579	3,987	1222	1,288	1,027	99,7	97,2	0,14	14,0	33709	1459	552	50,4	2,6
Харківська	0,9617	117,8	26263	49,5	4093	0,4	1,5	4,503	1,100	262,4	4,846	9,298	1352	1,387	1,211	99,5	98,1	0,03	29,5	66796	1916	806	54,9	1,3
Херсонська	0,5917	93,3	28157	41,0	3533	0,2	0,4	2,950	0,835	164,3	3,935	4,567	601	1,200	1,009	97,5	91,7	0,00	27,5	24517	1156	516	50,0	1,4
Хмельницька	1,1283	88,4	27737	38,1	5415	0,8	6,3	6,347	1,172	269,8	5,199	6,917	1108	1,266	1,116	99,9	97,4	0,20	13,0	42007	1548	661	49,9	0,7
Черкаська	1,1793	102,6	32433	40,1	6023	0,7	3,6	4,839	0,803	353,8	6,975	4,197	1848	1,367	1,073	99,5	98,1	0,13	22,1	73715	2139	1156	49,2	1,5
Чернівецька	1,2516	35,7	28349	13,9	12627	0,6	9,3	6,838	0,542	395,1	9,580	60,649	2668	1,459	1,025	99,5	83,8	0,18	3,9	37150	1313	685	47,9	0,4
Чернігівська	1,0427	124,5	18789	45,2	4025	0,6	9,1	4,530	1,125	144,7	4,278	2,284	977	1,312	1,088	99,5	94,4	0,16	18,0	43475	1379	453	59,7	1,5
Вінницька		83,4	25420	38,6	4025	0,46	3,88	3,988	0,935	230,0	4,530	7,569	1010	1,294	1,073	98,9	96,3	0,11	29,3	38801	1694	678	46,3	2,1

Додаток Р

Статистична значимість коефіцієнтів кореляції згідно з t-критерієм Стьюдента

	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14	X15	X16	X17	X18	X19	X20	X21	X22
Y	1,0000	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X1	0,1082	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X2	0,8913	0,2894	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X3	0,0018	0,0000	0,3250	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X4	0,0001	0,0005	0,7990	0,0000	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X5	0,0000	0,0399	0,3507	0,0025	0,0015	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X6	0,0170	0,0011	0,0056	0,0002	0,0003	0,0048	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X7	0,0000	0,0075	0,6081	0,0002	0,0000	0,0000	0,0029	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X8	0,7848	0,2355	0,6946	0,3074	0,1122	0,5753	0,2562	0,1393	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X9	0,0229	0,9409	0,1312	0,5341	0,0200	0,2494	0,7382	0,0100	0,6674	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X10	0,0002	0,0366	0,1315	0,0037	0,0000	0,0064	0,2211	0,0001	0,5025	0,0048	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X11	0,1890	0,1377	0,3741	0,1098	0,0005	0,9552	0,7819	0,2449	0,0265	0,0459	0,0008	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X12	0,0017	0,0714	0,3083	0,0123	0,0000	0,1083	0,1151	0,0009	0,3040	0,0048	0,0000	0,0003	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X13	0,3267	0,6091	0,2121	0,9035	0,1987	0,3603	0,2791	0,5481	0,7691	0,0720	0,0072	0,0036	0,0001	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X14	0,4122	0,8899	0,5552	0,9258	0,4241	0,5117	0,2610	0,2828	0,6512	0,6142	0,4556	0,8763	0,2759	0,7587	1	1	1	1	1	1	1	1	1
X15	0,3929	0,8486	0,5200	0,9272	0,5616	0,5777	0,8395	0,2381	0,1322	0,1325	0,2815	0,8165	0,2244	0,1095	0,8918	1	1	1	1	1	1	1	1
X16	0,4592	0,0316	0,2635	0,0411	0,0013	0,3831	0,0078	0,2821	0,0073	0,8443	0,0950	0,0018	0,1035	0,8486	0,7207	0,1456	1	1	1	1	1	1	1
X17	0,0000	0,0244	0,1290	0,0011	0,0070	0,0000	0,0007	0,0033	0,7113	0,8569	0,1606	0,9957	0,3973	0,1966	0,5870	0,7261	0,3469	1	1	1	1	1	1
X18	0,0000	0,0037	0,3025	0,0000	0,0000	0,0002	0,0032	0,0000	0,9690	0,5760	0,0030	0,1318	0,0209	0,9373	0,8091	0,4521	0,0308	0,0017	1	1	1	1	1
X19	0,6973	0,0013	0,0118	0,0112	0,5198	0,5528	0,0162	0,8426	0,3135	0,0219	0,1931	0,8029	0,0922	0,0005	0,3594	0,1104	0,0220	0,0812	0,1289	1	1	1	1
X20	0,2426	0,0466	0,0731	0,0122	0,1489	0,2228	0,0416	0,2222	0,7159	0,4711	0,9239	0,4092	0,6589	0,1057	0,7340	0,3597	0,0178	0,0143	0,0087	0,0002	1	1	1
X21	0,2368	0,0963	0,0001	0,2530	0,7034	0,6954	0,0126	0,7464	0,9430	0,0768	0,1255	0,7973	0,1578	0,0178	0,9954	0,3536	0,0153	0,6848	0,3977	0,0000	0,0143	1	1
X22	0,0191	0,0322	0,7798	0,5327	0,6198	0,1177	0,9666	0,3297	0,5762	0,0922	0,7072	0,8653	0,9717	0,8797	0,7142	0,7902	0,8620	0,0493	0,3238	0,2297	0,3316	0,3645	1
X23	0,4130	0,0389	0,1746	0,0391	0,3230	0,9369	0,0065	0,3022	0,8036	0,1974	0,9450	0,3589	0,5373	0,5852	0,4274	0,9888	0,9395	0,1139	0,3383	0,0919	0,5465	0,5324	0,1144

Джерело: розраховано на основі додатку П.

Додаток С

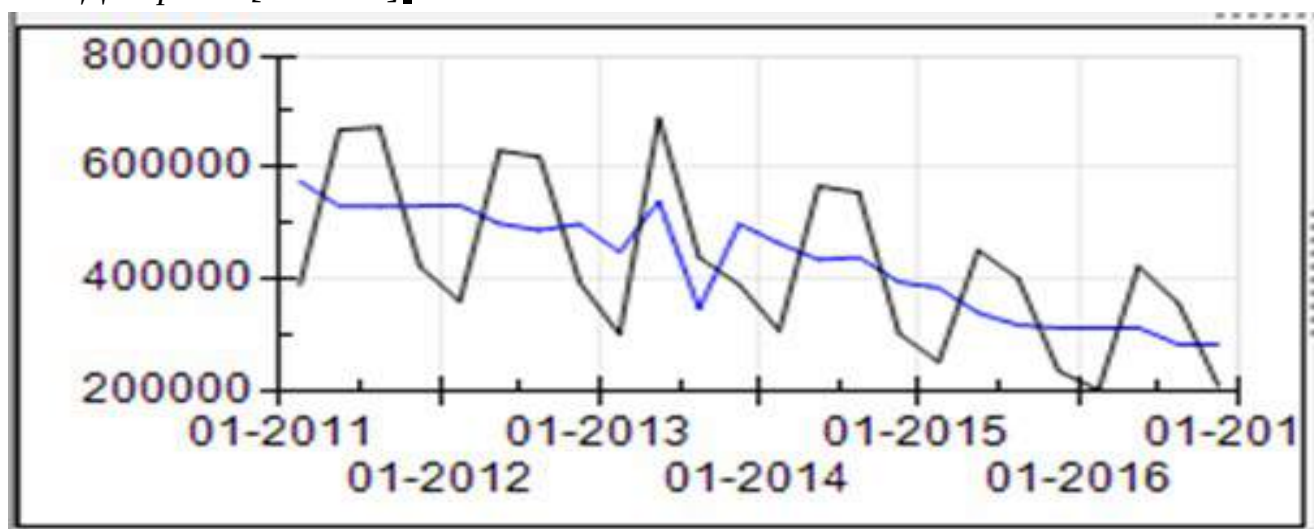
Показники прогнозування обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства, т

Таблиця С1

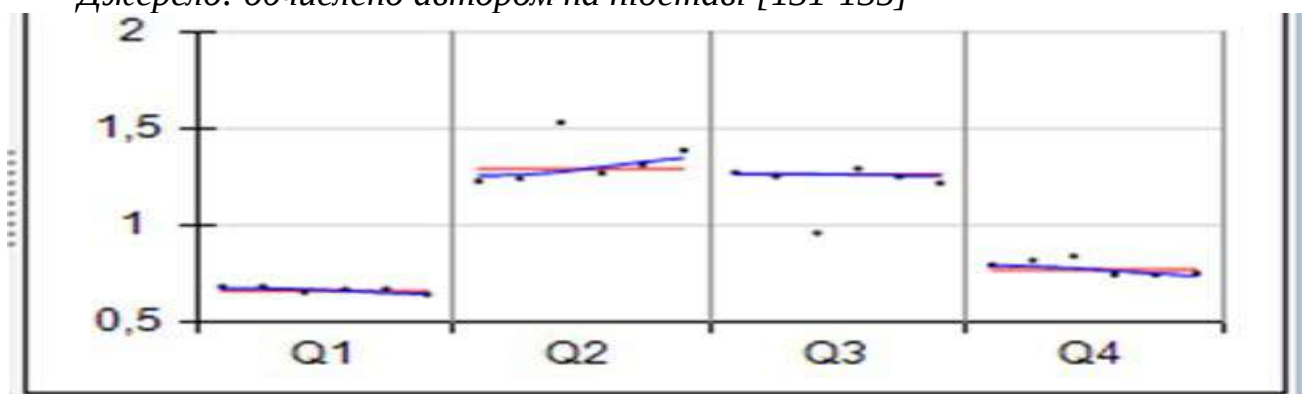
Динаміка обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства у 2011–2016 рр., 2011 р. – базовий, т

Квартал	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	391133	361440	302973	309190	253052	203797
2	667474	630630	689097	567365	452966	424459
3	672494	619706	440302	555817	402628	358723
4	424229	395470	391616	304635	237421	210855

Джерело: [131-135]

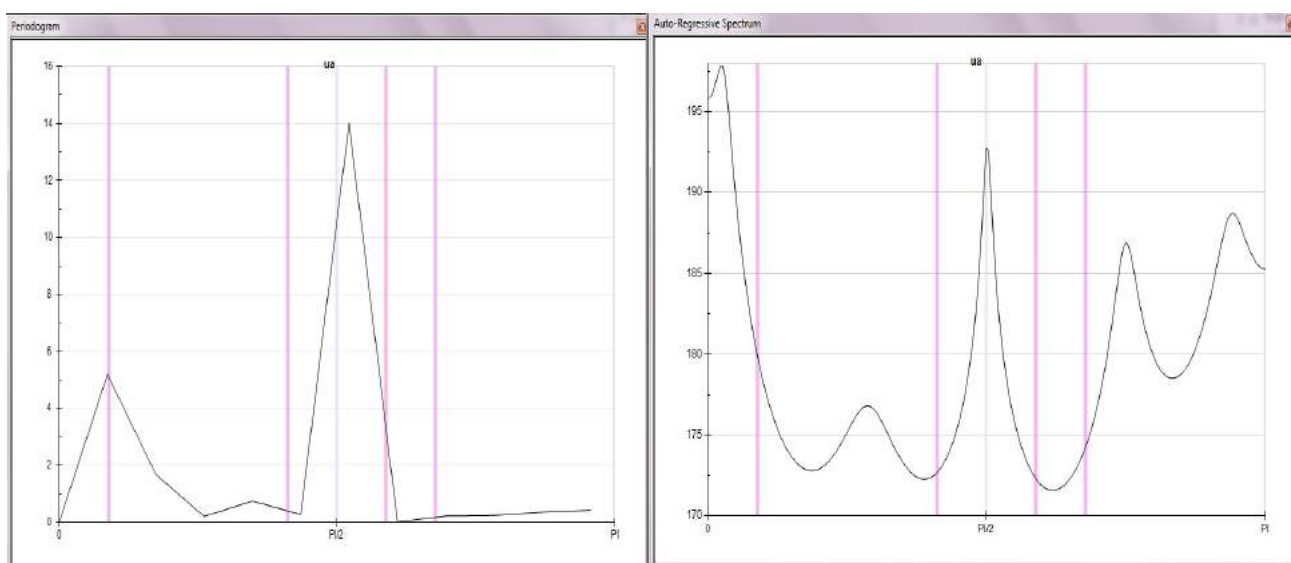
Рис. С1. Властивості вхідного динамічного ряду для обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства у 2011–2016 рр
Джерело: обчислено автором на підставі [131-135]

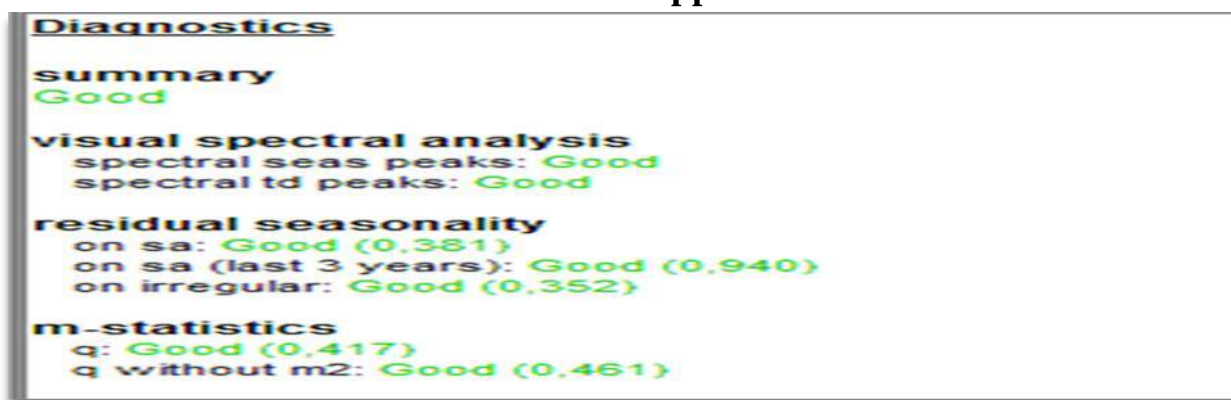
Рис. С2 Сезонний графік обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства у 2011–2016 рр.

Джерело: обчислено автором на підставі [131-135]

Продовження додатку С

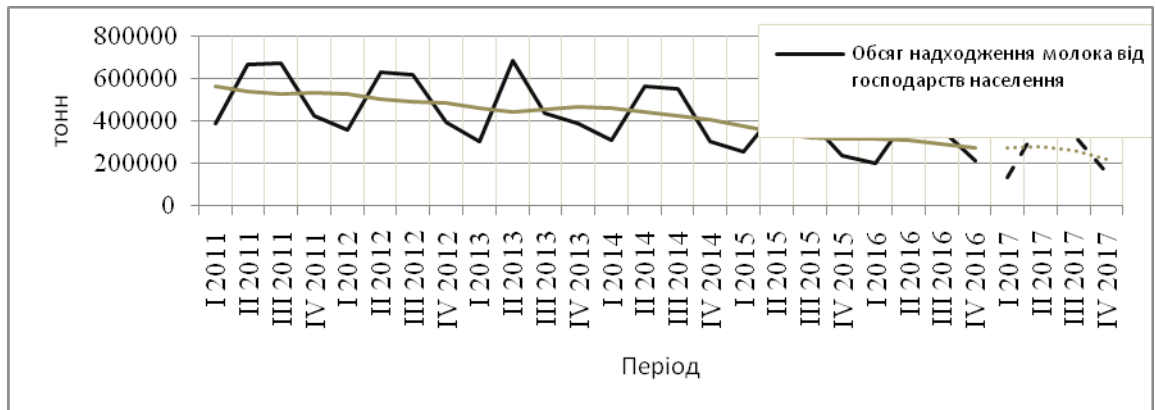
Рис. С3. Періодограма і авторегресійний спектр для обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства у 2011–2016 рр.

Джерело: обчислено автором на підставі [131-135].

Рис. С4. Результати прогнозування обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства у 2011–2016 рр.

Джерело: обчислено автором на підставі [131-135]

Продовження додатку С

Таблиця С.2

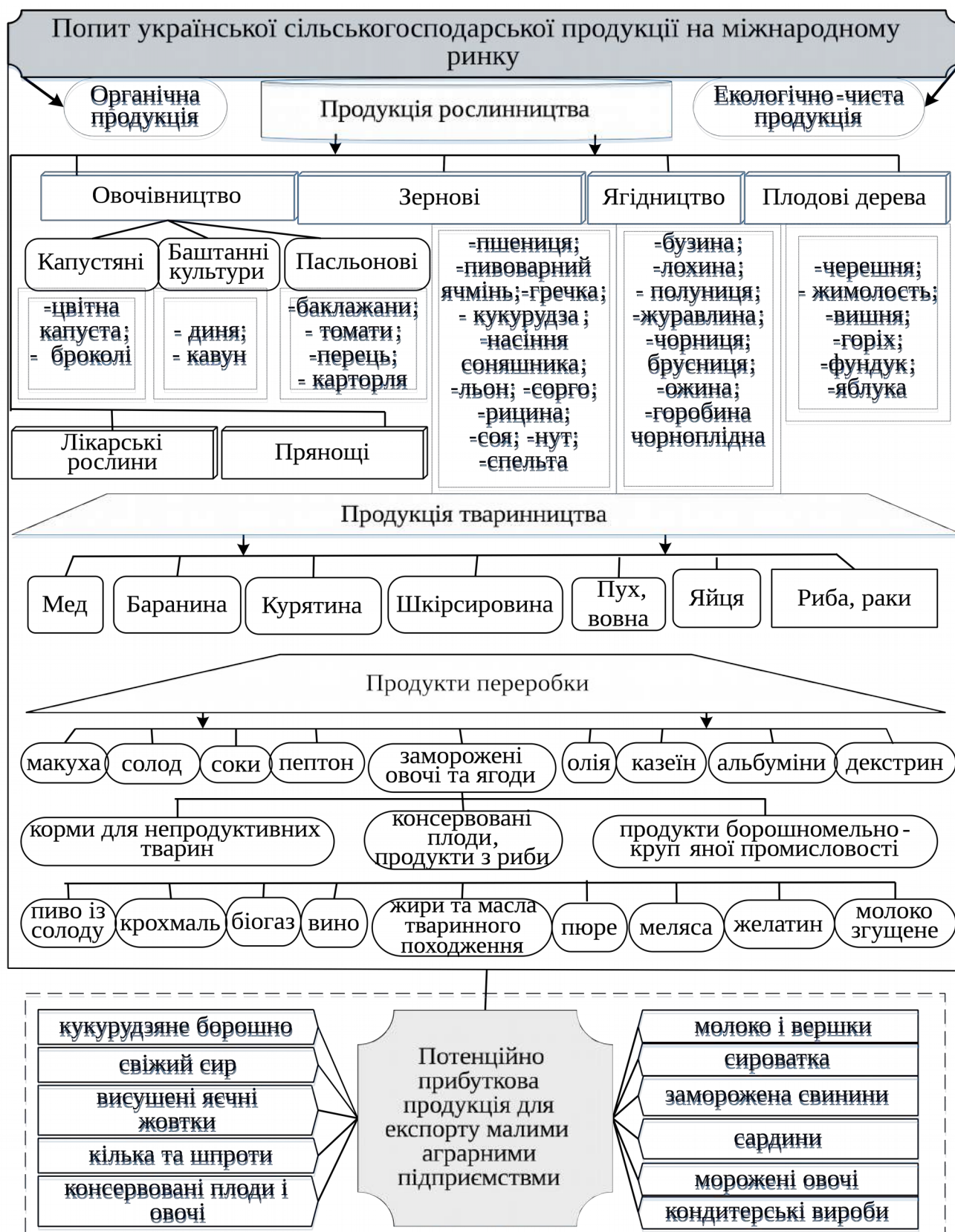
Результат розрахунку прогнозних значень обсягів надходження молока від господарств населення на переробні підприємства на 2017 р.

Дата	Надходження молока	Тренд	індекс обсягів надходження молока (1 квартал 2011 року базовий)
2011	1 квартал	391133	568131
	2 квартал	667474	541023
	3 квартал	672494	527698
	4 квартал	424229	534384
2012	1 квартал	361440	526730
	2 квартал	630630	504365
	3 квартал	619706	494866
	4 квартал	395470	485126
2013	1 квартал	302973	462435
	2 квартал	689097	447096
	3 квартал	440302	457176
	4 квартал	391616	467825
2014	1 квартал	309190	461396
	2 квартал	567365	446360
	3 квартал	555817	428438
	4 квартал	304635	407391
2015	1 квартал	253052	376798
	2 квартал	452966	346034
	3 квартал	402628	320223
	4 квартал	237421	314234
2016	1 квартал	203797	316369
	2 квартал	424459	308186
	3 квартал	358723	293498
	4 квартал	210855	274069
2017 (прогноз)	1 квартал	131922	274071
	2 квартал	400311	283166
	3 квартал	336590	263823

	4 квартал	155689	216913	39,8
--	-----------	--------	--------	------

Джерело: обчислено автором на підставі [131-135], [223].

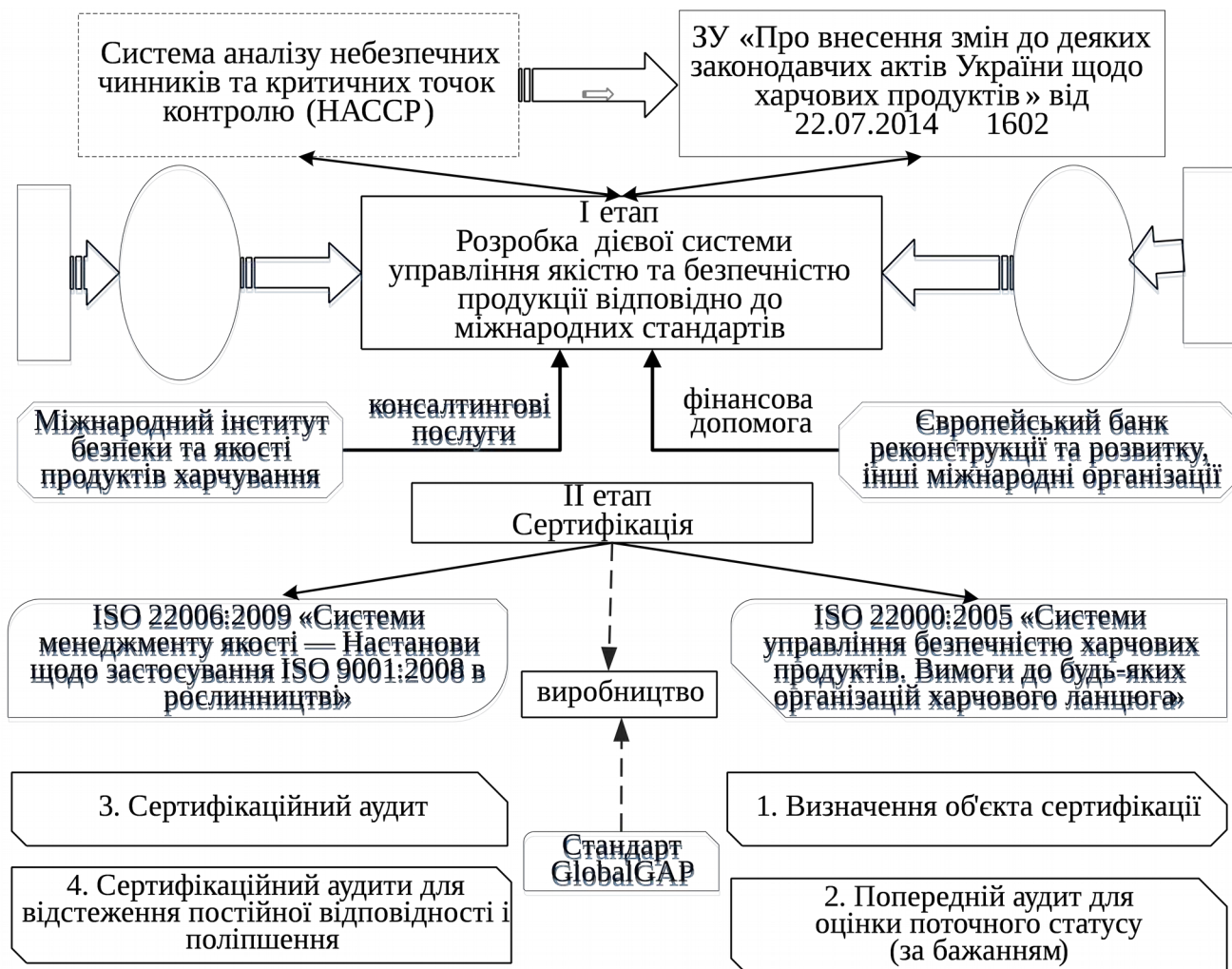
Додаток Т

Рис. 1. Попит на українську сільськогосподарську продукцію на міжнародному ринку

Джерело: складено автором на основі [23]

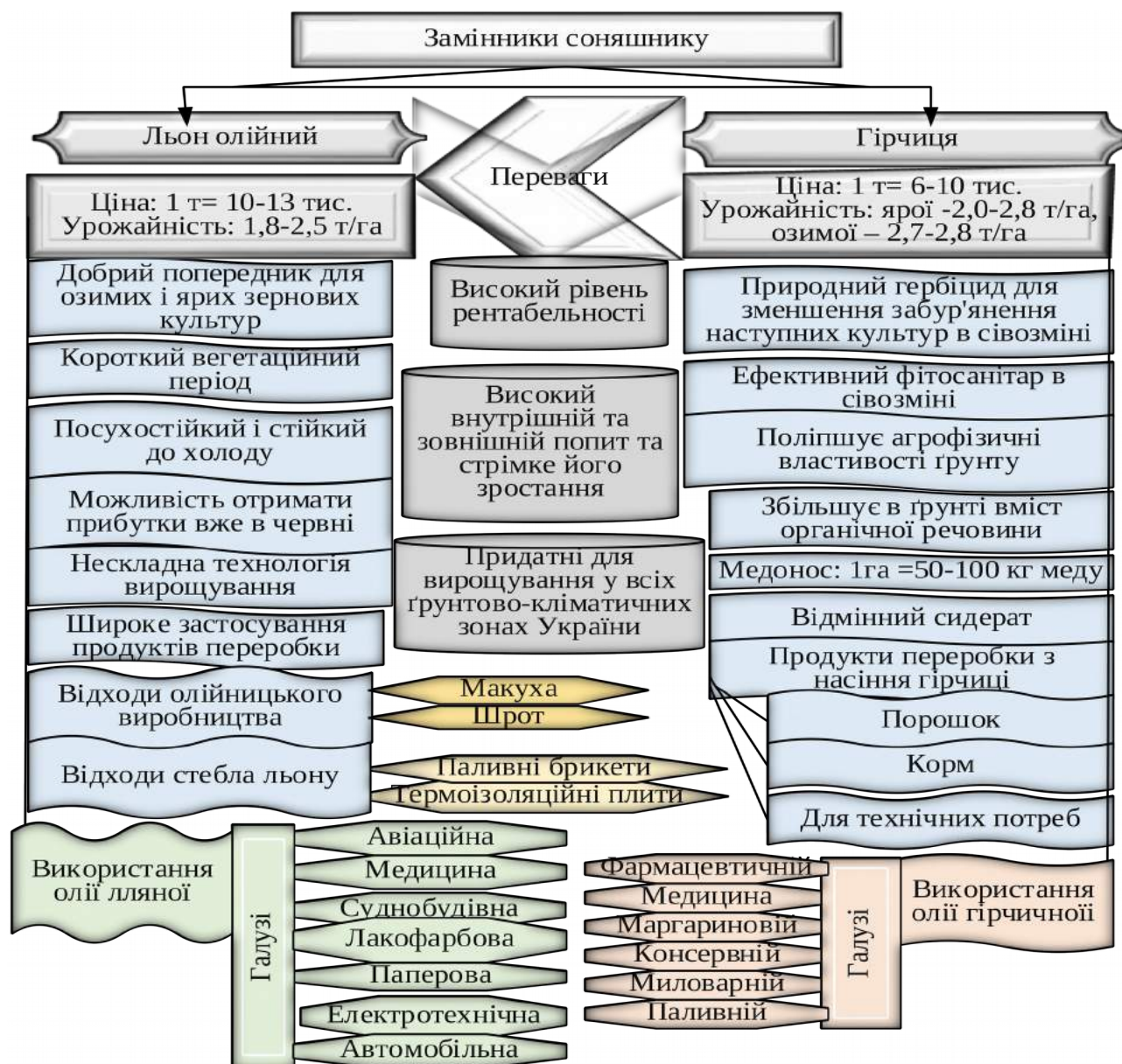

Рис. 1. Механізм стимулювання сертифікації виробництва та переробки сільськогосподарської продукції малими аграрними підприємствами згідно з міжнародною системою управління безпечністю продукції НАССР

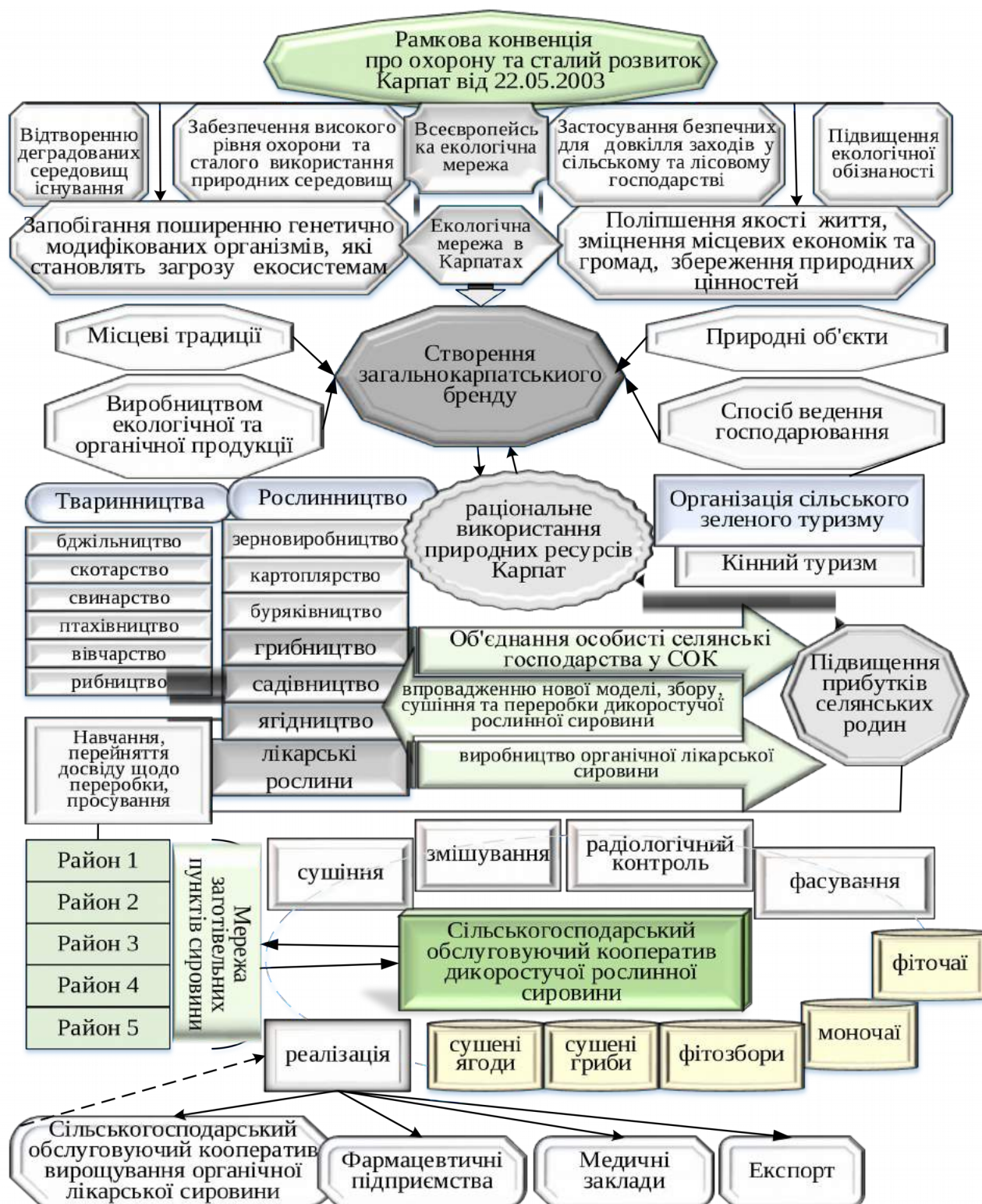
Джерело: складено автором.

Рис. 1. .Переваги введення в сівозміну нішевих олійних культур (льону олійного і гірчиці сизої та білої) в областях з низьким рівне екологічної складової

Джерело: складено автором.

Рис. 1. Підвищення рівня соціальної складової західних областей (Карпатського регіону) за рахунок створення мережі СОК по виробництві екологічно-чистої лікарської сировини

Джерело: сформовано автором на основі [47], [182], [222].

ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО «ЗБІЧ»

80440, с. Честині,
Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.
Тел. (032) 254-5-33-53

ЄДРПОУ: 14289145

№ 4 від 22.05.2016

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи аспірантки
Львівського національного університету імені Івана Франка
Назаркевич Оксани Богданівни
у діяльності ФГ «Збіч» Кам'янка-Бузького району Львівської області**

Пропозиції Назаркевич О. Б. щодо залучення додаткових фінансових ресурсів у господарську діяльність та відкриття нових каналів реалізації сільськогосподарської продукції сформовані в процесі роботи над дисертаційною роботою «Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні» є актуальними та мають практичну цінність. Окремі положення використовуються керівництвом ФГ «Збіч» Кам'янка-Бузького району Львівської області при плануванні заходів щодо підвищення рівня фінансового забезпечення господарства та пошуку каналів реалізації виробленої продукції.

Використання пропозицій сприятиме підвищенню економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції у господарстві.

Голова ФГ «Збіч»

Б. Т. Назаркевич

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
 ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
 IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
 тел./факс (032) 261-60-48, тел. 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Код ЗКПО 02070987 Державна Казначейська служба України
 МФО 820172, р.р. 35225230001061
 № свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
 Валютний рахунок № 26007006042 в Укресімбанку
 м. Львова МФО 325718

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
 Phone/Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Code ZKPO 02070987 State Treasury Service of Ukraine
 MFO 820172, Settlement Acc. 35225230001061
 Certificate No. 17701483, Tax IN020709813029
 Foreign Currency Acc.No. 26007006042 in Lviv Branch of
 Ukreximbank MFO 325718

№ *2890-B* від *23.06.2016*

на № _____ від _____

ДОВІДКА

Видана Назаркевич Оксані Богданівні про те, що результати її дисертаційної роботи на тему «Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні» використано у навчальному процесі на економічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка під час проведення практичних занять з дисциплін:

- «Національна економіка», I курс, групи ЕКФ-13 та ЕКФ-14.
- «Основи підприємництва», V курс, група ФЕМ-51с, ХМХ-51с.
- «Актуальні проблеми прикладної економіки», V курс, група ЕКЛм-51с.

Проректор з наукової роботи
 Львівського національного університету
 імені Івана Франка,
 член-кореспондент НАН України,
 доктор хімічних наук, професор

Р. С. Гладішевський

Україна

**ВІДДІЛ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ
БУСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул.Львівська, 2, м.Буськ, 80500, тел.(264) 2-11-92, факс (264)2-11-92, e-mail: uapr_busk@ukr.net
23.06.2016р. № 23 на № від 2016р.

У спеціалізовану вчену раду по захисту
дисертації на здобуття наукового ступеня

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Назаркевич Оксани Богданівни**

Відділ агропромислового розвитку Буської районної державної адміністрації підтверджує, що при розробці Програми фінансової підтримки розвитку АПК у Буському районі на 2016-2018 роки були використані науково-практичні рекомендації аспірантки кафедри економіки України імені М. Туган-Барановського Львівського національного університету імені Івана Франка, Назаркевич О. Б., які вона обґрунтувала у дисертаційній роботі «Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні».

До значених науково-практичних рекомендацій належать:

- окреслення стратегічних напрямів розвитку малого аграрного підприємництва в Україні, зокрема через створення сприятливих умов для розвитку галузі м'ясо-молочного скотарства та впровадження прогресивих ресурсозберігаючих технологій вирощування зернових з допомогою впровадження якісно нової системи державної фінансової підтримки;
- організаційно-економічний механізм формування сприятливого середовища для трансформації особистих, родинних господарств у сімейні фермерські господарства та розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Керівник відділу

С. В. Цокало

**ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
“НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОРАДЧИХ СЛУЖБ УКРАЇНИ”**

Адреса: вул Героїв Оборони, 10, офіс 10, м. Київ, 03680, Україна
тел: +38 044 2230270, e-mail: doradaukraione@gmail.com
рах. № 26005176357 в Райффайзен Банк Аваль м. Київ,
МФО 380805, Код ЄДРПОУ 26438001

Вих. № Д-22-07-16
від 22 липня 2016 р.

У спеціалізовану вчену
раду по захисту дисертації

ДОВІДКА

про практичне впровадження результатів дисертаційного дослідження
Назаркевич Оксани Богданівни

Всеукраїнська громадська організація «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» приділяє важливу увагу удосконаленню системи державного регулювання розвитку малого аграрного підприємництва, зокрема, через участь в розробленні державних цільових програм спрямованих на розвиток малих суб'єктів господарювання.

Наукові дослідження Назаркевич О. Б. є важливими і актуальними для підвищення ефективності роботи сільськогосподарських дорадчих служб – членів НАСДСУ, що сприяють прибутковій діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищенню рівня життя сільського населення через активне навчання, запровадження сучасних досягнень науки, техніки і технологій, інформаційне забезпечення. Зокрема, важливу практичну цінність мають пропозиції щодо:

удосконалення організаційно-економічного механізму виробництва сільськогосподарської продукції малими суб'єктами господарювання в контексті концепції сталого розвитку;

організації сприятливого середовища для створення та розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації на здобуття Назаркевич О. Б. наукового ступеня кандидата економічних наук.

Президент НАСДСУ

Р.Я.Корінець

УКРАЇНА
КАМ'ЯНКА-БУСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

УПРАВЛІННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

вул. Незалежності, 27, м. Кам'янка-Бузька, 80400, тел.(03254) 23-063, факс (03254) 23-050,
e-mail: kambyzrda@loda.gov.ua, Kam-ByzRDA@bigmir.net

27.07.2016 № 78

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспірантки Львівського національного університету Назаркевич Оксани
Богданівни «Державне регулювання розвитку малого аграрного
підприємництва в Україні» у діяльності управління агропромислового
розвитку Кам'янка-Бузької районної державної адміністрації
Львівської області**

Розроблені Назаркевич О. Б. під час навчання в аспірантурі на кафедрі економіки України імені М. Туган-Барановського Львівського національного університету імені Івана Франка, науково-практичні рекомендації щодо стимулювання збільшення обсягів виробництва продукції тваринництва, шляхом активізації діяльності особистих селянських господарств та трансформації їх у малі аграрні підприємства є економічно обґрунтовані і використані при формуванні програми «Підтримки розвитку тваринництва у Кам'янка-Бузькому районі на 2015 - 2017 р.»

Довідка видана Назаркевич О. Б. для подання у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.

Начальник управління
агропромислового розвитку

С. І. Небога

**ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«АСОЦІАЦІЯ ФЕРМЕРІВ ТА ПРИВАТНИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
УКРАЇНИ»**

**Асоціація фермерів та приватних землевласників
Львівської області**

01042, м. Київ,
вул. П. Лумумби, 21, оф.411
Тел. 044 228-48-19
Факс. 044 501-78-73
e-mail: farmasuk1@ukr.net

ЄДРПОУ: 14289145
р/р № 26004052760452
в Печерській філії ПАТ КБ „Приватбанк”

№ 24 від 20.09.2016

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень
Назаркевич Оксани Богданівни

Результати наукових досліджень аспірантки кафедри економіки України Львівського національного університету імені Івана Франка О. Б. Назаркевич на тему: «Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні», що включають інституційне, організаційно-управлінське й економічне забезпечення розвитку малих фермерських господарств, їх рейтингову оцінку екологосоціоекономічної ефективності господарювання в регіональному розрізі та сформовану на її базі систему диференційованої підтримки малого аграрного підприємництва використовуються у діяльності Асоціація фермерів та приватних землевласників України при внесенні пропозиції до органів влади з питань розвитку масового фермерського руху на Україні, особливо сімейного фермерства, сприянні організації фермерських господарств на кооперативних засадах із врахуванням євроінтеграційних вимог та відбудові сільської місцевості за рахунок розвитку малого підприємництва.

Довідка видана для подання у спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.

**Голова асоціації фермерів
та приватних землевласників
Львівської області**

Я. В. Кардаш

УКРАЇНА

**ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ**

пр. В. Чорновола, 57, 5 поверх, к.56, м. Львів, 79020, тел. (032) 255-50-62, факс (032) 255-50-62
20.10.2016 № 03- 2282

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Назаркевич Оксани Богданівни**

Науково-практичні рекомендації за результатами дисертаційної роботи Назаркевич О. Б. на тему: «Державне регулювання розвитку малого аграрного підприємництва в Україні», виконані під час навчання в аспірантурі Львівського національного університету імені Івана Франка, можуть бути використані при формуванні Комплексної програми підтримки та розвитку агропромислового комплексу Львівської області.

Важливу практичну цінність мають пропозиції щодо:

- вдосконалення системи державної підтримки малого аграрного підприємництва, яка базується на застосуванні диференційованого підходу до регіонального розподілу бюджетних коштів, спрямованих на підтримку розвитку аграрних підприємств із врахуванням їх зональних особливостей та екологосоціоекономічної ефективності діяльності;
- формування організаційно-функціональної моделі розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації за рахунок розбудови інфраструктури аграрного ринку та вдосконалення організаційних форм їх діяльності, що сприятиме трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства та розвитку малого аграрного підприємництва.

В.о директора

І. Т. Вус